

304.868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XX

FOLIA
ARCHAEOLOGICA
XX

1969
NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság

CENNER-WILHELM B GIZELLA

DIENES ISTVÁN

L. KOVRIG ILONA

Szerkesztő

SÁRDY JUDIT

Fényképek

GABLER CSABA

KARÁTH JÓZSEF

Rajzok

PATAY PÁLNÉ

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM-INHALT
TABLE DES MATIÈRES-CONTENTS

PATAY PÁL: Bronz szitula a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében	11
Bronzesitula aus der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums	23
EDITH B. THOMAS: Römischer Legionarsdolch von Dunaföldvár	25
LÁSZLÓ BARKÓCZI: Merkurflaschen mit Bodenstempel im Ungarischen Nationalmuseum	47
ÁGNES SALAMON: Spätromische gestempelte Gefäße aus Intercisa	53
BIRÓNÉ SEY KATALAIN: Későrómai centenionales lelet Gölléről	63
A Find of Late Roman Centenionales from Gölle	68
SÁNDOR SOPRONI: Über den Münzumlauf in Pannonien zu Ende des 4. Jahrhunderts	69
TÖRÖK GYULA: Kétrétegű temetkezések a halimbai avar temetőben	79
Sépultures à deux couches dans le lieu de sépulture avare de Halimba	98
GEDAI ISTVÁN: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez	99
Numismatic Dates to the Question of the Duchy	104
PÁLÓCZI-HORVÁTH ANDRÁS: A csólyosi kun sírlelet	107
Trouvaille de sépulture comane de Csólyos	134
NAGY EMESE: Az ozorai ferences kolostor	135
Le couvent franciscain d'Ozora	152
HUSZÁR LAJOS: Pénzverés Szomolnokon a XVI. században	155
Die Münzprägung zu Szomolnok im 16. Jahrhundert	162
MIHALIK SÁNDOR: A kassai kőedénygyár	163
The "English Ware" Factory of Kassa	186
TEMESVÁRY FERENC: Haller Ferenc testőrkapitány ezüstsabljája	187
Der silberne Säbel von Ferenc Haller, Kapitän der Ungarischen Garde	205

RÖVIDÍTÉSEK-ABKÜRZUNGEN

AA	= Archäologischer Anzeiger
Acta Ant.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Ling.	= Acta Linguistica
Acta RCRF	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AHj	= Archaeologia Hungarica
AHA	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AK	= Archaeologiai Közlemények
AnTan	= Antik Tanulmányok
AntH	= Antiquitas Hungarica
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeológiai Értesítő
Arch. Mold.	= Arheologia Moldovei
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BpR	= Budapest Régiségei
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg.	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
EPhK	= Egyetemes Philológiai Közlöny
Ethn.	= Ethnographia
FA	= Folia Archaeologica
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
JAMÉ	= Jónás András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
Közl.	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
KSz	= Kratkie Szoobscsenija
LA	= Laureae Aquincenses
LK	= Levéltári Közlemények
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MIA	= Materiali i Issledovanija po Arheologii SzSzSzR
MNy	= Magyar Nyelv
MZ	= Mainzer Zeitschrift

NK	= Numizmatikai Közlöny
NZ	= Numismatische Zeitschrift
OL	= Országos Levéltár
OZb	= Osječki Zbornik
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RF	= Régészeti Füzetek
SbAW	= Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philologisch-historische Klasse
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SMSS	= Sbornik Muzealne Slovenkej Spoločnosti
Sz	= Századok
SzA	= Szovetszkaja Arheologija
Tört. Tár.	= Történelmi Tár
VHAD	= Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva
ZOOID	= Zapiszki Imperatorszkogo Odesszkogo Obscsesztva Isztorii i Drevnosztej

DR. MIHALIK SÁNDOR

1900-1969

A Magyar Nemzeti Múzeum, a múzeumi terület búcsúzik dr. Mihalik Sándortól, a Magyar Nemzeti Múzeum nyugalmazott főigazgatóhelyettesétől, a művészettörténeti tudományok doktorától, búcsúzik a vezetőtől, a tudóstól, az embertől. Pályája egyé forrt a múzeumi gondolattal, amely mindent jelentett számára, és körünkől való távozása azért is olyan fájdalmas, mert a szaktudomány egy ízigvéreig múzeumi embert veszített el benne.

Családi körülményei révén beleszületett a múzeumba, – ez formálta sorsát. Munkásságával beírta nevét a Kassai Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum történetébe, amelyeknek igazgatója és vezető munkatársaként marandókat alkotott 40 éves múzeumi működése folyamán.

A múzeum alapvető feladatának a gyűjtemények leltározását, tudományos nyilvántartását és korszerű megőrzését tekintette, egyaránt különös figyelemmel az anyagi kultúra, a művészettörténet kiemelkedő, művészi értékeire és a mindennapi élet egyszerűbb használati tárgyaira. Vonzódott a történeti személyiségekhez köthető emlékek, ereklyék felkutatásához, s mint a Magyar Tudományos Akadémia Római Történeti Intézetének kutatója, pályája kezdetén, Rietiben rábukkant Mátyás király múltba tűnt három serlegére, csakúgy mint a Rákócziak ötvösremekeire vagy Brandenburgi Katalin zománcdíszes, igazgyöngy fejkötőjére, amelyet a végső pusztulástól mentett meg az Óra- és Ékszerkereskedelmi Vállalat raktárában történt második felfedezésével. A történeti emlékek kutatásában a romantika nélküli, igaz hazafiság vezette, mindig a tények feltárását tartva szem előtt.

Széleskörű műveltsége, szerteágazó érdeklődése, bámulatra méltó olvasottsága, páratlan éleslátása, utolérhetetlen anyagismerete képessé tette, hogy az egész művelődéstörténetet integráltan lássa, és specialistájává váljék az általa választott ötvösművészetnek. Képességeivel határtalan biztonsággal tudta felfedezni az értékeket, a múzeumba kerülés szükségességét, s azok a tárgyak, amelyek az ő szakvéleményével kerültek múzeumi raktárakba vagy kiállításokra, egytől egyig

olyanok, amelyek a törzssanyag örökös darabjai maradnak. Szakértelme iránytű volt a történeti emlékek, az iparművészet tárgyi anyagának gyűjtésében. Halálával nehezebb lesz a tájékozódás, nincs többé, aki első kézből, azonnal útbaigazítást adjon, megóvjon a szakma természetéből, az anyag feldolgozatlanságából adódó tévelygésektől. Pedig nagyon sokat tett, hogy tudásából merítsenek a fiatal művészettörténészek. Mindig készségesen adta át bőséges tapasztalatait, felfedve azokat a műhelytitkokat, amelyek a mesterek, a művek, az összefüggések felismerésében nyújtanak segítséget. Tanultak tőle az egyetemen a jövő muzeológusai, az Iparművészeti Főiskolán az ifjú iparművész-jelöltek, a múzeumok fiatal szakemberei és fehér asztalnál a szakma érdemes kutatói is.

A gyűjtemény nem öncél volt számára, hanem eszköz az iparművészeti látásmód, a mesterművek megismertetésére, amelyet mint avatott kiállításrendező bel- és külföldön egyaránt tettekkel bizonyított. Kassán, öt és fél esztendő múködése alatt, négy múzeumot építtetett fel és rendezett be. A Miklós Börtön, az Orbán-torony köré épített kerengős múzeummal korát jóval megelőzve megmutatta a műemlék és múzeum újszerű berendezését. Nevéhez fűződik az 1848–49-es szabadságharc centenáriumaára készült első, átfogó történeti kiállítás megrendezése. Véleményével, tanácsaival szinte valamennyi történeti kiállítás előkészítésében, megrendezésében részt vett, legtöbbször csak a háttérben, olyan szerényen, amelyre csak nagyon nagyvonalú tudós képes, aki abban leli örömét, hogy akik hozzá fordultak segítségért, sikereset alkottak a múzeumügy érdekében.

Búcsúzunk a tudóstól, az ötvösművészet és kerámiaművesség európai hírnű kutatójától, az olasz–magyar ötvös-összefüggések úttörőjétől, a régi magyar ötvöstechnika specialitásának – a sódronyzománc – felfedezőjétől, a keménycserép manufaktúrák tervezőinek, mestereinek ipartörténeti feldolgozójától. Velünk búcsúznak az ismert nagy ötvösmesterek – Hann Sebestyén, Szentpétery József – életművének feldolgozásából ismereteket szerzett olvasók és a múzeumlátogatók milliós táborá, akik a kiállításokon keresztül ismerték és szerették meg azt a számos ötvösmestert, akiknek életét és munkásságát éppen Mihalik Sándor lankadatlan szorgalma keltette életre a levéltárak mélyéből, a feledés homályából.

Búcsúzunk az embertől, a derűs, csillogó szellemtől, a kissé fanyar ízű, élcelődő, de mindenkor emelkedett gondolkodású kollégától. Mélységes humánus, határtalan türelem, szeretetre méltó kedvesség vegyült tudós alkatába. Tiszteltük mérhetetlen tudását, becsültük emberségét, szerettük nagyvonalú közvetlenségét. Ránk maradt életművével, – amelyből mindnyájan bőven meríthetünk – Mihalik Sándor megtette mindazt, amit elvárt tőle a magyar múzeumügy és a szaktudomány.

DR. VÉRTES LÁSZLÓ

1914–1968

Szakadatlan munkában, a cselekvés és gondolkodás lázában égő tudós szíve utolsót dobbant 1968. augusztus 20-án. Dr. Vértess László a Magyar Nemzeti Múzeum őskőkori gyűjteményének vezetőjét, a történettudományok doktorát, a vértesszöllősi őstelep feltáróját, a színes, ötlettel népművelőt és kísérletező kiállítót gyászoljuk. Élete izzó lobogás volt, halála pótolhatatlan veszteség.

Nem tanult régésznek, de az akarat, a szakmáért – az őskőkorkutatásért – érzett, a megszállottsáig való rajongása, szenvedélyessége és szívóssága, kivételesen invenziós tehetsége a hazai őskőkori kutatást eddigi legmagasabb csúcsára emelte.

Fiatalkori szenvedélye: a barlang, a föld alatt rejlő világ izgalma hozta a múzeumi területre, felszabadulásunkkor, hányatott ifjúság után. Volt orvostanhallgató, munkás, tisztviselő, részt vett a Kommunista Ifjúsági Szövetség mozgalmában, harcolt mint partizán a háború alatt, hogy e mostoha sors után megtalálja életének értelmét.

Végtelen munkabírási úzte, hajtotta a barlangok mélyére, a szabadföldi telepek napégette gypére, hogy a már ismert és számos új, általafelfedezett lelőhelyen a korszerű, speciális természettudományos módszerekkel bővült feltárásaival alapot adjon a hazai föld őskőkori szintéziséhez. Solymár volt a kezdet, Vértesszöllős a vég. A közte levő 30 évet Istállóskő, Szeleta, Baradla, Varbó, Uppony, Pilisszántó, Petény, Kőlyuk, Szelim barlangjainak, illetve sziklaodúinak, Kőporos, Szekszárd, Korlát, Arka, Tata szabadföldi lelőhelyeinek feltárása jelzi a nagyobbak közül, de munkálkodott a Mecsekben, a Bakonyban csakúgy, mint a Tiszaháton.

A szakadatlan terepmunka termékeny feldolgozó tevékenységgel párosult, olyan intenzitással, amelyre csak rendkívüli képességű kutató képes. A hazai és külföldi szaklapokban megjelent közel másfélszáz tanulmánya, az istállóskői barlang leleteiről, a tatái moustérien telepről, a barlangkitöltések szedimen-vizsgálatairól írt monográfiái és a Magyar Régészet Kézikönyve első köteteként 1965-ben megjelent „Az őskőkor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon” c. könyve maradandó értékei a hazai és nemzetközi őskőkorkutatásnak. Tisztában

volt azzal, hogy a tudomány szakadatlan fejlődésével a vélemények, megállapítások elavulnak az újabb kutatások fényénél. Maga írta, hogy „... boldog lennék ha tudhatnám, hogy 50 év múlva megállapításaim 15–20 %-a helyénvaló lesz...” Ez jóval magasabb százalékban biztosított vizsgálati adatainak százezres szériákban végzett tényanyagában.

Lebilincselő egyénisége, határtalan lelkesedése a feladatokra tüzelő agilitásával a természettudományok speciális kutatóinak népes gárdáját állította csatasorba a tudomány műveléséhez nélkülözhetetlen komplexitásért, amelynek úttörője volt a régészettudományokban. Igényes kutató volt, aki nem nyugodott meg a már megtalált ősvény kitaposott útjain járni. Szakadatlanul kereste az új módszert, a barlangkitöltések, löszmorfológia, matematika-statisztika felhasználásával, hogy minél több egzaktsággal és valószínűséggel feleletet adjon az őskőkori kultúra fejlődésének 500 ezer éves hazai történetére.

„Mélységes mély a múltnak kútja”... Thomas Mann e szavaival kezdte és fejezte be a „Medveemberek krónikája” c. könyvét, amely az istállóskői barlang komplex kutatását és sokrétű feldolgozását tárta a nagyközönség elé, amelyből módszere a szakmán kívül állók számára is érthetővé válik.

A múlt kútjába mindig mélyebbre merített és a vértesszöllősi mésztufa bányában 1963-ban megkezdett feltárásával a kút alját érte el, vele Európa legjelentősebb őskőkori telepének és egyetlen európai előemberének, a közismert „Sámuel”-nek feltárója lett.

Váratlan halála félbeszakította élete főművének további folytatását és a rendkívül fontos leletanyag monografikus feldolgozását. Élete erejéből még telt „A kavicsos út” c. tudományos-népszerűsítő könyvének befejezésére, amelyet már csak halála után vehet kézbe az olvasó, melyben a vértesszöllősi telep és előember életét írta meg.

Talán a kavics, a kő, jelképe is életének. A kő, a vele járó munka volt számára minden, amellyel eggyé forrva, belőle sohasem volt elég. Gránitalapon állt, és semmi sem tudta eltéríteni elhatározott szándékától. Ő volt az egyetlen olyan régészünk, aki kutatás közben nem hagyta el a paleolit, ill. mezolit területét, nem foglalkozott a hozzá közeleső más korokkal, és ha kis kirándulást tett is néha, mindig megmaradt a kőnél. Specialista volt, de mindig integráltan látott és dolgozott. Érdesen őszinte volt, mint kolléga, de barát; zsírkő lágyságú a szíve, ha segíteni kellett, és az opálok sokszínű fénye csillant meg szellemében.

Életműve bár torzó maradt, de alkotása olyan építmény, amelyre a hazai és külföldi őskőkorkutatás mindig bátran alapozhat. A tudományos kutatásához államunk részéről nyújtott anyagi támogatás munkássága révén sokszorosan visszatérült.

BRONZ SZITULA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

A Magyar Nemzeti Múzeum régóta őriz egy utóbronzkori¹ bronz szitulát (1–2. ábra), amely ez ideig nem igen vonta magára a kutatók figyelmét, egyedül B. G. Lindgren tett róla futólag említést.²

A szitula igen hiányos állapotban maradt fenn, az egész fenéke, valamint oldalának és peremének nem csekély része hiányzik. Teste 3 lemezből készült; egy lemez alkotja a fenékrészt, 2 oldallemez pedig a palástot. Utóbbiakat a többi szitulának megfelelően akként illesztették össze, hogy mindig az egyik lemez jobb szélé fekszik rá kívülről a másik lemez bal szélére. Az oldallemezeket különben 7–7 szegecs fogta egymáshoz, míg a fenéklemeszt a palásthoz 12 (vagy 13) rögzítette. Vállán 3 hornyolat fut körbe. Egymással átellenben, az edény hasának legöblösebb részén elhelyezett 2 térdszerűen megtört, kerek átmetszetű rúdfulét 3–3 kúpos szegeccsel erősítették fel. Mindezek alapján a hajdúböszörményi típusú szitulák közé tartozik.³

Legnagyobb öblösödésén az oldallemezek összeillesztésénél megszakadó, 2 mezőből álló sávban trébelten díszített. A mezőket 1–1 pontsor szegélyezte nagyobb, lencseszerű dudorok sorából álló keret veszi körül, míg oldalt egyetlen pontsor alkotja azt. A kereten belüli teret sűrűn egymás mellé helyezett és szinte vonalnak ható trébelt pontok szögben megtört, ferde sorai töltik ki. Az alsó keret alatt háromszögek sorakoznak, amelyek sűrűn egymás mellé helyezett pontok vízintes soraiból állanak. Alsó csúcukon 1–1 kisebb dudor látható. A fülek a keretelt mezőn belül vannak felillesztve.

Származását illetően közvetlenül semmilyen adat sem áll rendelkezésünkre. Régóta van a Múzeum gyűjteményében, de ma már nem állapítható meg, hogy mikor jutott oda.

Hampel J. többek között Tiszanagyfalut is megemlíti, mint egy bronzedény lelőhelyét. Soraiból azonban kicsendül, hogy, noha a hivatkozott edény a Nemzeti Múzeum birtokába jutott, ismeretlen volt előtte. Viszont azt is megtudjuk tőle, hogy az egy nagyobb bronzlelet részét képezte, amelyet még 1813-ban találtak Tiszanagyfalun.⁴

Az edényt a Nemzeti Múzeum első leltárkönyve, a Cimeliotheca, amelyből

¹ A német szakirodalomban használt „Urnenfelderzeit” kifejezés a Kárpát-medence viszonyaira nem helytálló. Nagy sírszámú urnatemetők itt már a bronzkor elejétől fogva léteznek. E hazai viszonylatban tartalmilag nem találó kifejezést óhajtom pótolni, amikor a Reinecke féle időrendben Hallstatt A- és B-nek nevezett időszakot „utóbronzkor” névvel jelölöm.

² Lindgren, B. G., Om importen av Ungerska bronskärl i Nordisk bronsälder. Kulturhistoriska studier tillägnade Nils Åberg. (Stockholm 1938) 77., 77. j.

³ Sérült állapotából kifolyólag méretei csak becsülhetők. Mind a magassága, mind a perem átmérője 25–26 cm lehetett. Ltsz.: 52.32.92.

⁴ Hampel J., A bronzkor Magyarthonban. II. (Bp. 1892) 95.; III. (Bp. 1896) 161, 167.

1. ábra

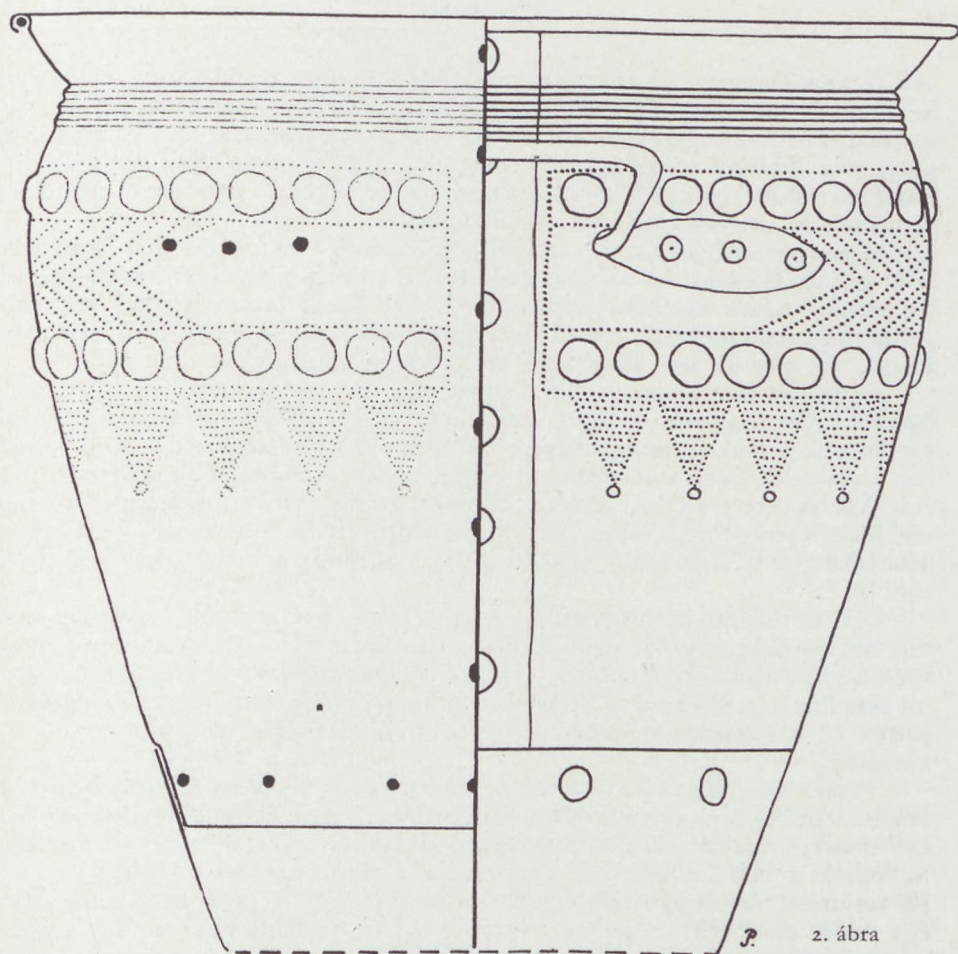
Hampel az adatokat merítette, részletesebben is leírja.⁵ Az edénnyel együtt talált tárgyak, közelebbről 14 bronz kard (ebből csak 2 került a Múzeumba), 1 bronz lándzsahegy és 1 bronz csákány,⁶ kétségtelenül elárulják, hogy a lelet az utó-bronzkorból származik.

A fentiek felvetik annak a lehetőségét, hátha éppen a kérdéses szitulánk azonos a tiszanagyfalusi lelet bronzedényével. Ezt a feltevésünket a Cimeliotheca leírása sem cáfolja meg, bár az nem elég szabatos ahhoz, hogy annak alapján felismerhessük az edényünket. Egyes részletei nem is látszanak reá illeni. Így az edényünk nem áll széles „támpilléren” (talapzaton?) és nagysága is lényegesen felülmúlja a 4 sextarius (= kb. 2,2 l) űrtartalmat, minthogy méretei alapján 6,5–7 literesnek becsülhető. Ezzel szemben találó rá az, hogy nagy része korrózió folytán elpusztult, hogy felszíne gondosan díszített (ha nem is négyszögletes mintákkal), hogy kétoldalt fülek vannak rá szerelve, végül, hogy széles szájnnyílással és lefelé összeszűkülő testtel rendelkezik.

Tiszanagyfalu földrajzi helyzete könnyen elhíhetővé teszi, hogy ott hajduböszörményi típusú szitula előforduljon, hiszen e típus elterjedésének gócpontja-

⁵ Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici. (Buda 1825) 146. – A leírás latin szövegének fordítása: „Nagy bronz edény, mintegy 4 sextarius űrtartalmú, tűzhelyen víz melegítésére használják, csinosan négyszög alakú díszekkel ellátott, mindkét felől füllel felszerelt, elég nagy szájnnyílással rendelkezik, alant szűkebb, széles támpilléren áll, de a rozsa nagy részét elpusztította.”

⁶ Uo. 140, 141, 143. (2–3, 8. ill. 18. sz.) – A Cimeliotheca soraiból világosan kitűnik, hogy a lelet csákánya korongos volt és Hampel tévesen határozta meg „kettős hengerded karú fokos”-nak. A tárgy leírása – fordításban – az alábbi: „Másik hasonló” – ti. érc csákány vagy bárd – „éppenúgy tömör, kerek lemezzel felszerelt, amely hegyes bütyökekkel ellátott.” Azé a példányé pedig, amelyhez hasonlónak mondja: „Bronz csákány vagy (mások szerint) bárd... A középső csomótól, amelybe a nyelet illesztették be jobbra 2 ujnyi széles lap nyúlik ki, vágásra alkalmas, a baloldali rövid kart kerek lemez fedi, amely hegyes csúcsban végződik.”

2. ábra

ban fekszik. Sényő,⁷ Nyírlugos (Szennyespuszt),⁸ Hajdúböszörmény (Hajdú-szentgyörgy),⁹ és Mezőkövesd,¹⁰ megannyi hajdúböszörményi típusú szitula lelőhelye 33–72 km-nyi távolságra esik tőle keleti, délkeleti, déli, ill. délnyugati irányban. Ezen kívül Tiszanagylutól északra is két – sajnos meghatározhatatlan típusú – szitula lelőhelyét találjuk 23, ill. 60 km távolságban, mégpedig Sáradsádyt (Bodrogsády),¹¹ ill. Nagycsebet (Žbince).¹²

⁷ Jósa A., Arch. Ért. 22(1902) 277–278., III. kép.; Jósa A. – Kemenczei T., JAMÉ 6–7 (1963–64) LXIV. t.

⁸ Jósa A. – Kemenczei T., i. m. 23, 36., XLV. t. 26.

⁹ Hampel J., i. m. I. (Bp. 1886) LXV. t. 3.

¹⁰ Patay P., Der Bronzefund von Mezőkövesd. Acta Arch. Hung. (Sajtó alatt) – Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 60.2.4.

¹¹ Mozsolics A., Der Goldfund von Velem-Szentvid. Prachistorica I. (Basel 1950) 70. j.

¹² Andel, K., Hromadný nález bronzov zo Žbince. Studijné zvesti AUSAV 4 (1961) 112–113., I. kép 25a-b.

A talán Tiszanagyfaluról származó szitula a díszítése révén egészen különleges helyet foglal el a hajdúböszörményi típusúakon belül, hiszen azok legfőbb motívumai, a napkorong és annak kétoldalán elhelyezett madárprotomapárok hiányzanak róla. Kivételt ez alól az eddig ismertek közül csak az állítólag Nagyváradról származó szitula képezett,¹³ azonban ennek minden figurális motívumot nélkülöző díszítése sem azonosítható a mi példányunkéval.

Mégsem egyedülálló darab a tiszanagyfalusi. A T. Sulimirski által ismertetett kelet-galíciai Niedzieliska-ról származó bronzleletben is találunk a mi példányunkéval szinte azonos díszítésű szitulatöredékeket. Ezek bronzedényből származó voltát Sulimirski ugyan felismerte, mégis úgy vélte, hogy az edény nem rekonstruálható, sőt még az sem állapítható meg, hogy milyen típusú volt.¹⁴

A töredékeket bemutató ábrák szemügyre véve találunk egy 3 összeálló darabból álló nagyobb részletet, amelynek egyik oldala mentén szegecslyukak sorakoznak (4 lyuk épen maradt, egy ötödik is volt, de ez két töredék törésvonalában kiszakadt). Ezek a darabok egy szitula palástlemezőjének jobb szélét alkották. A lyukakon keresztülütött sülyesztett fejű szegecs a palást másik lemezével fogták össze a fenti töredékeket. Az egyik töredék szélén, a lyuksorra merőlegesen hornyolatokat is láthatunk. Felettük már a kihajló, rövid nyak következett (3. ábra 4).

A három darab két nagyobbika közötti hiányzó részen volt felerősítve a szitula térdszerűen megtört rúdfele. Bár a fülek nem maradtak meg, egy további töredéken az egyiknek a nyoma 3 szegecslyukat körülvevő ovális folt alakjában jól észlelhető (3. ábra 2). (E töredéket Sulimirski téves beállításban illesztette az előzők közé. Helyesen szemlélni 90°-os elfordítással tudjuk, ahogy az ábránkon is közöljük.)

Ezen a töredéken a fül talpának nyomát trébelt pontsor veszi körül. Nagyobb, lencseszerű dudorok is sorakoznak vele párhuzamosan. Hasonló díszítés található egy másik, az edény oldalából származó töredéken is (3. ábra 3). (E töredéket Sulimirski a belső oldala felől mutatta be; ábránkon annak tükörképét adjuk.) De ugyanezt megfigyelhetjük egy harmadik töredéken is (3. ábra 1). Itt azonban egy másik díszítőelem is látható: sűrűn elhelyezett, szinte vonalnak ható, trébelt pontok szögben megtört, ferde soraival kitöltött sáv húzódik végig rajta. (Ezt a töredéket K. Żurowski is bemutatja.¹⁵)

A többi kisebb töredéken a közölt ábrák alapján nem észlelhető díszítés, vagy valamilyen, a szitula alkatára, felépítésére utaló különösebb jel.

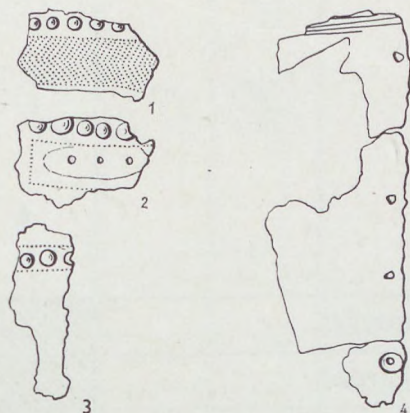
A fenti töredékekből a Niedzieliska-i szitula díszítése nagyjából rekonstruálható: alapján véve azonos volt az a mi fentebb leírt (talán Tiszanagyfaluról származó) edényünkével. A különbség mindössze annyi, hogy hiányoznak róla a lelógó háromszögek.

A hajdúböszörményi típusú szitulák alak és felépítés tekintetében igen egységesek. Úgyisintén abban is, hogy kivétel nélkül díszítettek, sőt általában a díszítés elrendezése és a kivitelezés technikája is azonos rajtuk. Mindez arról tanúskodik, hogy a hajdúböszörményi szitulatípusnak szűkebb körben kellett kialakulnia.

¹³ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról. 37., 4. kép.

¹⁴ Sulimirski, T., Brązowy skarb z Niedzielisk, pow. Przemisłany. Światowit 17(1936–37) 255., 264., II. t. 8., III. t. 7.

¹⁵ Żurowski, K., Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu zelaza z dorzeczu górnoego Dniestru. Przegląd Archeologiczny 8(1948–49) 203–204., LVII. t. 8.

3. ábra

A díszítések mintázatára a nagyváradi, tiszanagyfalusi (?) és Niedzieliska-i példányokétól eltekintve jellemző a napkorong és annak kétoldalán helyet foglaló madárprotomák jelenléte (madárbárka). Tüzetesebben vizsgálva azonban azokat, észrevehetjük, hogy részleteikben, a felhasznált mintaelemek tekintetében közöttük is akadnak különbségek. De azt is megfigyelhetjük, hogy egyes mintaelemek korrelációban állanak egymással, nemkevésbé, hogy általában a lelőhely is determinálólág hat a mintaelemek kiválasztásában (4. ábra).

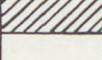
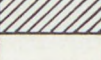
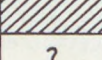
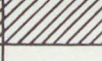
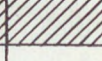
Így mindenekelőtt is van a hajdúböszörményi típusú szituláknak egy csoportja, amelynél a díszítés koncepció és kivitelezés tekintetében szinte azonos. E csoport vezérleteleként magát a névadó példányt említhetjük meg, és a reá jellemző sajátosságok a következők: a dudor- és pontsorokban a trébelt dudorok (pontok) méretei mindössze 2 nagyságrendet képviselnek. Nagyobb, lencseszerű, az edény falának síkjából éles töréssel kiemelkedő (és nemcsak egyszerűen kidomborodó) dudorok e szitulákon sorokat nem alkotnak, ilyenek egyedül a napkorong közepén, a madárprotomák (ill. a napkorong és a protomák) között, de csak egyesével található. Igen jellemző még az is, hogy a madárprotomák nyakán folyamatos dudor-sor halad végig, egészen a fejig.

A hajdúböszörményin kívül e csoportba tartozik a nyírlugos-szennyespusztai, a sényői, továbbá az Unter-Glauheim-i,¹⁶ és a 2 Granzin-i példány.¹⁷ Az előbbieket lelőhelyének egészen szűk, mintegy 50–55 km átmérőjű körön belüli előfordulása arra a feltevésre készítette a kutatókat, hogy ezek a szitulák ugyanazon bronzművesség (esetleg azonos mester) művei és helyben, azaz a Felső-Tiszavidéken készültek. Továbbá, hogy az utóbbiak szintén ennek a bronzművességnek kereskedelem útján távoli vidékre jutott termékei. Ezt a feltevést alapjában véve magunkévá is tehetjük.

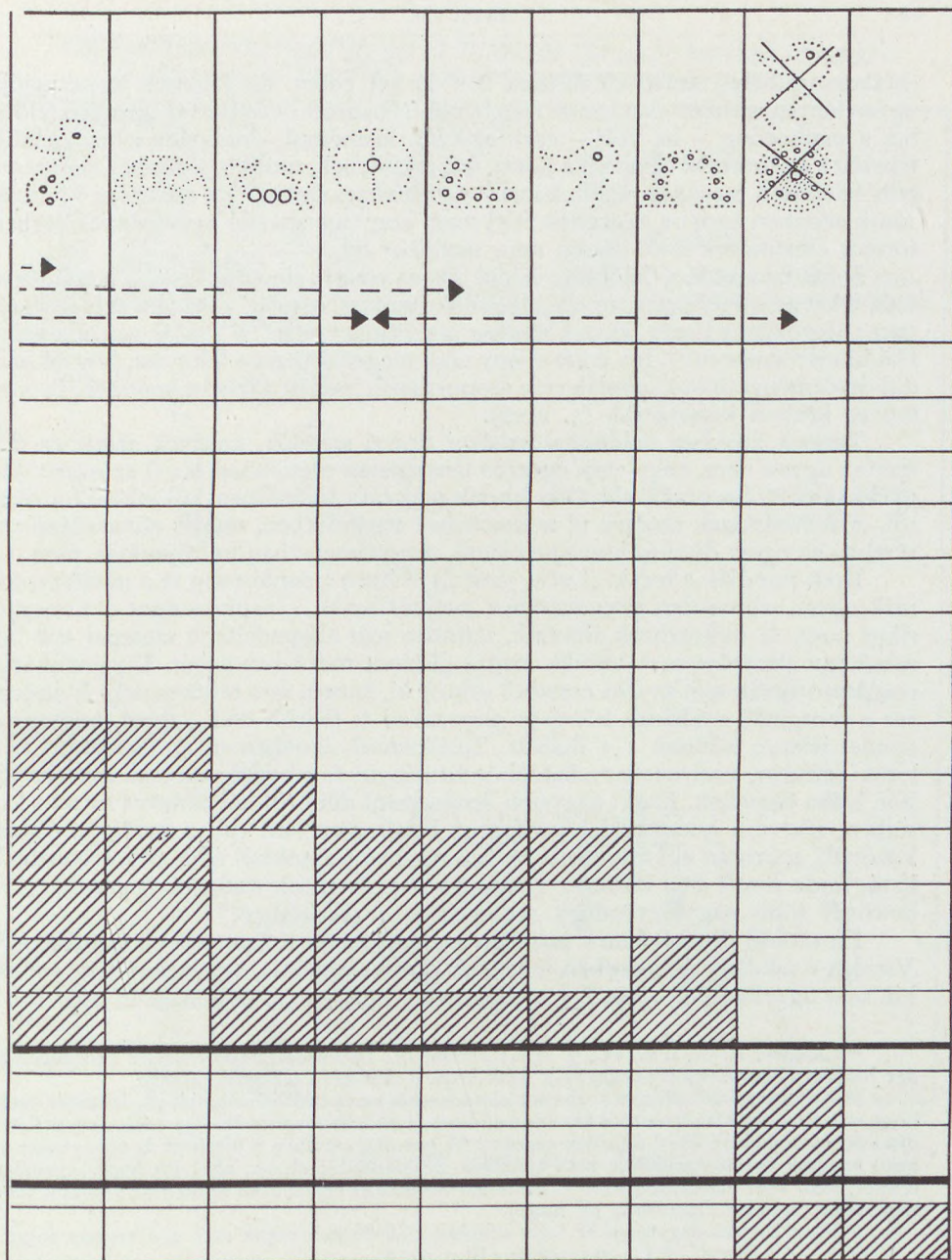
A felsoroltakon túlmenően ennek a bronzművességnek tulajdoníthatjuk az újabban előkerült mezőkövesdi szitula, nemkülönben a madárprotomás díszítése révén kultikus tartalmában is szorosan a szitulákhoz kapcsolódó tiszavasvári

¹⁶ A szitula díszítésének leghitelesebb ábráját lásd: Müller-Karpe, H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. (Berlin 1959) 169. t. 3.

¹⁷ Sprockhoff, E., Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit. (Berlin 1930) 89–90., XXIX. t. a.

						
						
<i>Tiszavasvári</i>						
<i>Mezőkövesd</i>			?			
<i>Hajdúböszörmény</i>						
<i>Nyírlugos - Szennyespusztá</i>						
<i>Sényő</i>						
<i>Unter- Glauheim</i>						
<i>Granzin</i>						
<i>Szentes</i>			?			
<i>Lucski</i>						
<i>Biernacice</i>						
<i>Siem</i>						
<i>Mariesminde</i>						
<i>Bjersjöholm</i>						
<i>Tiszanagyfalu</i>						
<i>Niedzieliska</i>						
<i>Nagyvárad</i>						

4. ábra: A hajdúböszörményi típusú szitulák és a körükbe tartozó madárprotomákkal

3.

díszített utóbronzkori bronzedények díszítésében fellépő mintaelemek.

(büdszentmihályi) szűrő előállítását is.¹⁸ E két edény díszítésének koncepciója ugyan lényeges eltéréseket tüntet fel a fentebb felsorolt szitulákéval szemben (előbbin a napkorong – ha volt – csak egészen kisméretű, domináns jelleg nélküli lehetett s a protomák egyaránt a közép felé tekintenek, utóbbin a díszítés nem centrális felépítésű mezőkre tagolt, hanem végtelenített szalag,¹⁹) a technikai kivitelezésük azonban annyira azokénak felel meg, hogy ugyanazon bronzműves körben történt előállításuk felől kétség nem merülhet fel.

E két bronzedény lelőhelye közül Tiszavasvári szintén a Felső-Tiszavidékre esik, tehát arra a területre, amely a hasonló díszítésű szitulák 3 példányát is szolgáltatja; Mezőkövesd sem fekszik messze attól (mindössze 76 km-re van nyugatra Hajdúböszörménytől). Így e két edény csak megerősíti azt a feltevést, hogy a hajdúböszörményi típusú szitulák eme csoportjának hazáját a felső-tiszavidéki bronzműves körben kereshetjük (5. ábra).

Vannak azonban hajdúböszörményi típusú szitulák, amelyek alakja és felépítése ugyan nem, vagy csak egészen lényegtelen mértékben tér el az imént tárgyaltakétól,²⁰ díszítésük ellenben kisebb-nagyobb mértékben különbözik azokétól. A különbségek részben új mintaelemek feltűnésében, mások elmaradásában, részben az egész díszítés koncepciójának megváltozásában nyilvánulnak meg.

Ilyen mindjárt a lucski (Lučky) szitula.²¹ Ezen a napkorong és a madárprotomák ugyan változatlan elrendezésben megtalálhatók, a napkorongot is koncentrikus pont- és dudorsorok alkotják, azonban már alárendeltebb szerepet tölt be, minthogy átmérője nem haladja meg a díszített mező belvilágát. Ugyanakkor a madárprotomák sem az alsó keretből nőnek ki, hanem arra ráfeksznek. A dudorsor a protomák nyakának közepén megszakad és feljebb csak a fejen, mintegy a szemet jelezve találunk 1–1 dudort. Találkozunk azonban olyan elemekkel is a lucski szitulán, amelyeket a hajdúböszörményin és a hozzá szorosan csatlakozókon hiába keresünk. Ezek: nagyobb, lencseszerű dudorokból alkotott sorok a keretben, illetve a keret által körülfogott belső mezőben (pl. a madárprotomák között²²), szorosan egymás mellé helyezett, apró pontokból álló, szinte vonalnak ható, ferde sorok által kitöltött vízszintes sáv. A trébelt dudorok (pontok) tehát kettőnél több nagyságrendben szerepelnek a díszítésben.

Ez utóbbi díszítőelemek azonban megtalálhatók a Biernacice-i szitulán is.²³ Viszont e példány díszítésében fellépnek olyan elemek is, amelyeket még a lucskin sem figyelhattunk meg. Így a napkorong küllős rajta (a vonalakat ugyancsak

¹⁸ Lindgren, B. G., i. m. 82., 7. kép.; Thrane, H., Dänische Funde fremder Bronzegefäße der Jüngerer Bronzezeit (Periode IV.). Acta Arch. København 36(1965) 24b kép.

¹⁹ A tiszavasvári szűrőn a díszítés elrendezését az is befolyásolhatta, ill. lehetővé tette, hogy az edény egyetlen lemezből készült s nincsen az oldalán szegecselés. Így tehát nem kellett a díszítést technikai okokból mezőkre tagolni. (A szitulák esetében a díszítést az edényttestet alkotó lemezek összeszegecselése után trébelték rá. Márpedig ez ott, ahol két lemez egymásra feküdt, nem volt keresztülvihető. E technikai kivitelezés egyébként szintén az általunk most bemutatott szitulán figyelhető jól meg.)

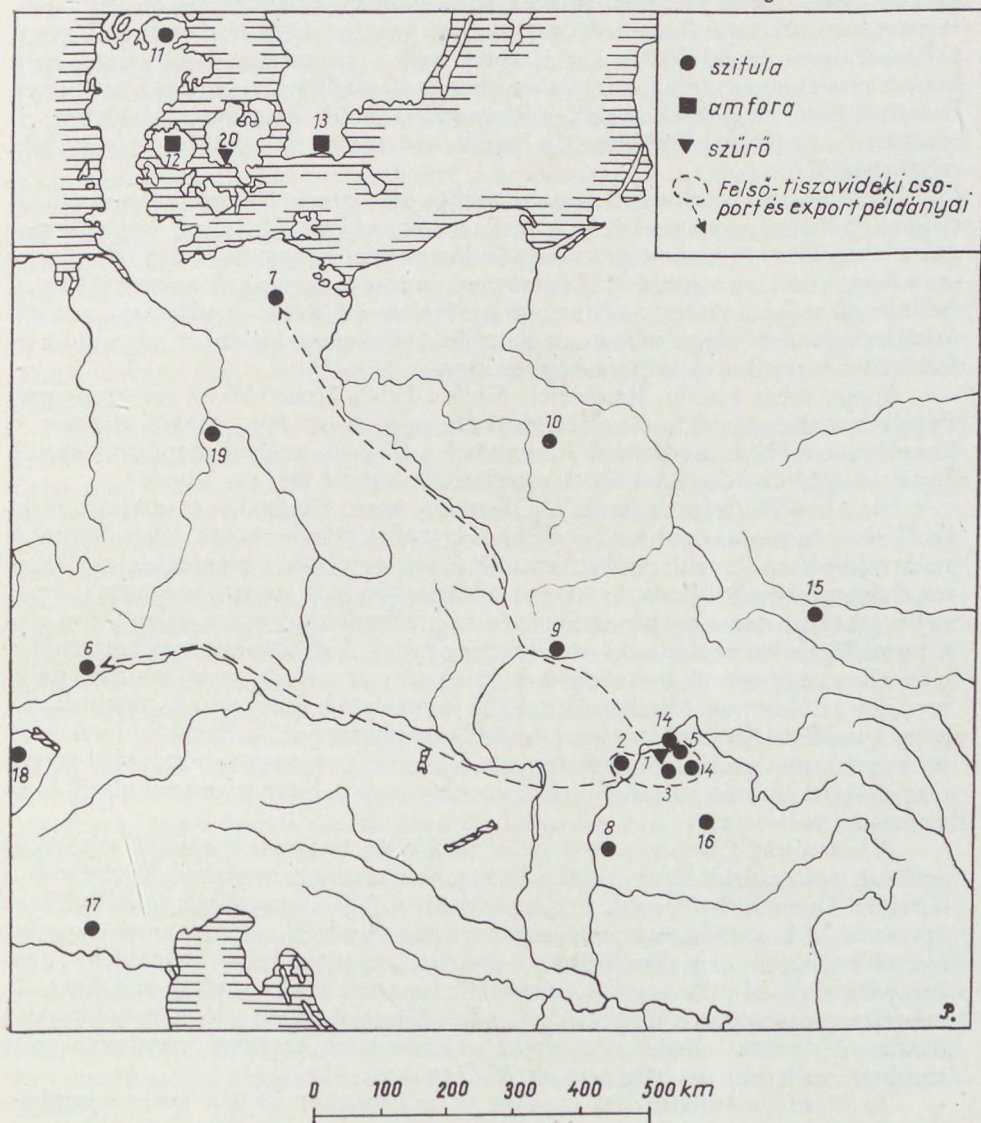
²⁰ Pl. a Szentcsanak-hegyi II. lelet szitulája rüdfüleinek talpát csak 2–2 szegecs fogta a palásthöz. – Csallány G., FA 1–2(1939) 62., II. t. 1, 3–8.

²¹ Petrikovich, J., Bronzovy nález v Liptove. SMSS 15(1910) 29–32., 1. kép; Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 5(1954–55) 42., 9. kép 2.

²² Meg kell említenünk, hogy a tiszavasvári szűrőn a madárprotomákat egymástól 3–3 nagyméretű, lencseszerű dudor választja el.

²³ Koszarska, A. H., Skarb naczyn brazowych z Biernacie w pow. turieckim. Przegląd Archeologiczny 7(1946–47) 107., 1. kép.

*Hajduböszörményi típusú szitulák és körükbe tartozó madár-
protofomákkal díszített utóbronzkori bronzedények*

5. ábra: A hajduböszörményi típusú utóbronzkori szitulák és a körükbe tartozó madárprotofomákkal díszített bronzedények elterjedése. 1: Tiszavasvári (szűrő); 2: Mezőkövesd; 3: Hajduböszörmény; 4: Nyírlugos; 5: Sényő; 6: Unter-Glauheim; 7: Granzin; 8: Szentés; 9: Lucski; 10: Biernacice; 11: Siem; 12: Mariesminde (amfora); 13: Bjersjöholm (amfora); 14: Tiszanagyfalu?; 15: Niedzieliska; 16: Nagyvárad?; 17: Rivoli; 18: Wollishofen; 19: Osternienburg, 11. sír; 20: Kostrade (szűrő).

sűrűn egymás mellé helyezett pontok sora alkotja), valamint azt ferdén ívelő, sugaras koszorú övezi (hasonló vonalnak ható pontsorokból szerkesztve). Ugyanakkor, amíg az egyik oldalán a madárprotomák – a lucskihoz hasonlóan – még az alsó kereten nyugszanak, addig a másikon attól elkülönülve, szinte a levegőben látszanak úszni. Mindezek alapján a Biernacice-i szitula díszítése a lucskiéhoz viszonyítva még jobban különbözik a hajdúböszörményi típusúak felső-tiszavidéki csoportjától.

Ferde sugaras koszorúval övezett, küllös napkorong látható a Siem-i példányokon is,²⁴ amelyeken a madárprotomák is – igazi keret hiányában – úszni látszanak a levegőben. A protomák nyakán a dudorsor szintén nem fut végig folyamatosan a fejig. Viszont a nagyméretű, lencseszerű dudorsor, úgyszintén a vonalnak ható, ferde pontsorokkal kitöltött sáv itt már ismét elmarad. Maga a madárbárka a lucski szitulán láthatónál mégis jobban megközelíti a felső-tiszavidékiekét, ugyanis az lefelé kiálló ívet alkotva tartja a napkorongot.

Ahogy tehát Lucski, Biernacice, Siem a Felső-Tiszavidéktől szinte egyenes vonalban haladva, egyre távolabb fekszik, úgy az ott lelt szitulák díszítése is hasonló mértékben mindinkább különbözik a felső-tiszavidéki csoportbeliekétől. Így a távolság és a díszítés között korreláció fedezhető fel (4–5. ábra).

Ezt a megállapítást az északi régióban lelt, napkoronggal és madárprotomákkal díszített, hasonló korú bronzamfórák is igazolják (Mariesminde, Bjersjöholm).²⁵ Ezek mintázata a fentebb említett szitulák közül legjobban a Siem-iekére emiékeztet, amennyiben a küllös napkorongot (a Mariesminde-in sugaras koszorúval övezve), a madárprotoma nyakának közepén megszakadó dudorsort, valamint az alsó kerettől független madárbárkát találjuk meg rajtuk. Ugyanakkor ezek keretéből is hiányzik a nagyméretű, lencseszerű dudorok sora és a ferde, vonalnak ható pontsorokkal kitöltött sáv. Mindamellettt újabb mintaelem is fellép rajtuk, mégpedig az, hogy a madárbárka felső ívvel veszi körül a napkorongot. A Bjersjöholm-i amfórán egyébként a madárprotomák feje sem a megszokott csúcsos homlokkal jelenik meg, hanem laposan hátrafutva, ami azonban már a Biernacice-i szituláról is ismeretes.

A kutatók körében manapság isél az a felfogás, hogy a fent említett szitulák és amfórák nem a lelőhelyük vidéke bronzművességének termékei, hanem oda a Középső-Dunavidékről, azaz a Kárpát-medencéből importálták őket.²⁶ Ha ez így lenne, akkor minél messzebbre exportáltak egy bronzedényt, annál nagyobb mértékben tértek el a díszítésében a gyártás helyén (a Felső-Tiszavidéken) felhasználtakétól. Mintha a gyártó mesterek ismerték volna a tőlük többszáz, ill. másfélezer kilométert is meghaladó távolságban lakó népek ízlését és tudatosan a megfelelő díszítést alkalmazták volna a kifejezetten exportra, méghozzá előre meghatározott piac számára termelt példányokon.

Az ilyenfajta árutermelést azonban az utóbronzkor idejére anakronisztikusnak tarthatjuk. A fentebb tett megállapításainkat is magyarázhatjuk sokkal egyszerűbb, de talán kézenfekvőbb módon. Nem tagadjuk a bronzedények exportját az utóbronzkor folyamán a Kárpát-medencéből, hiszen ennek a lehetőségét az Unter-Glauheim-i és Granzin-i példányokkal kapcsolatban magunk is felemlítettük. Mégis valószínűbbnek tartjuk azt, hogy azoknak a vidékeknek a bronzmű-

²⁴ Thrane, H., i. m. 184–192., 16–18. kép.

²⁵ Uo. 192–196., 20a-b kép, 21. kép, ill. 22. kép.

²⁶ Uo. (különösen 157–159.)

vesei, ahova néhány hajdúböszörményi típusú szitula, azok eredeti hazájából eljutott, megismerve ezeket, maguk is megkezdtek eme bronzedények gyártását (hasonlóképpen más bronzedényekét, pl. szűrőkét, amfórákét is). Nem szabad tehát azt gondolnunk, hogy ilyenek gyártása csak bizonyos területre, nevezetesen a Felső-Tiszavidékre lett volna korlátozva. Természetesen az egyes vidékek bronzművészete, ill. az egyes mesterek az edények díszítését a saját ízlésüknek megfelelően alakították át. Bekövetkezhettek a bronzedények megismerése láncreakció-szerűen is, amivel még inkább meg tudnók magyarázni azt a jelenséget, hogy miért hasonlít legjobban a felső-tiszavidéki csoport díszítéséhez éppen a hozzájuk legközelebb előkerült lucski példányé, és miért éppen a legtávolabb fekvő Bjersjöholm-i amfóra díszítése a legkevésbé megegyező azzal. Hasonló helyzet lehetett tehát ebben a viszonylatban is, mint a Rivoli szitula esetében, amelyről már G. Merhart is megállapította, hogy az nem importáru, csak az eredeti területen, vagyis a Felső-Tiszavidéken készült hajdúböszörményi típusú szituláknak már kissé módosított másolata.²⁷

Egyes példányokkal kapcsolatban azonban még a fenti feltételezések elfogadása esetén is maradnak nyitott problémák. Így pl. a szentesi szitula,²⁸ amelynek lelőhelye nem is esik messze a Felső-Tiszavidéktől, díszítése alapján mégsem látszik az ott gyártott csoportba tartozni. Erősen hiányos volta ugyan lehetetlenné teszi, hogy díszítését csak megközelítőleg is rekonstruáljuk, mégis felismerhető, hogy a keretelt mezőben olyan madárprotomák voltak, amelyek nyakán a dudorsor nem fut végig folyamatosan a fejig. Egy apróbb töredéken pedig a Biernacice-i és Siem-i szitulák napkorongját körülvevő sugaras koszorúra emlékeztető minta figyelhető meg.²⁹ A felső-tiszavidéki csoport szitulái és a szentesi között az eltérés azonban még fokozottabb is lehetett, minthogy az utóbbin a díszítés kerete mindössze két pontsor közötti egyetlen dudorsorból állónak látszik.

Ha a fenti következtetéseink helytállóak, úgy még kevésbé tekinthetjük az eddig felsorolt szitulákkal azonos műhelyben vagy bronzművészegen belül előállítottak az állítólag Nagyváradon lelt példányt. Ennek a díszítése ugyanis mentes mindennemű figurális mintaelemtől s kizárólag 3 nagyságrendben kivitelezett dudorok (pontok) soraiból összetett.

Díszítésük rokon volta alapján nem lehet kétséges a tiszanyagfalusi és Niedzieliska-i szitula közös eredete. A kérdés csak az, hogy az előállításuk helyét, ill. időrendüket tekintve milyen viszony van köztük és a madárprotomával díszített példányok között? Bár a díszítésük mentes figurális mintáktól, a bennük szereplő mintaelemek ismeretese a madárprotomás szitulák köréből is, de azok között alapjában véve csak a lucski és a Biernacice-i példányon találhatók meg. Ez pedig nem tekinthető véletlennek. Inkább annak, hogy a kérdéses szitulákat előállító bronzművészek egymás hatása alatt működtek, esetleg egymással szomszédosak voltak.

A lucski és Biernacice-i szitula az Észak-Kárpátokban, ill. az attól északra fekvő vidéken készülhetett. De nem lehetett ettől messze a Niedzieliska-i és a feltehetőleg Tiszanyagfalun lelt szitula előállítási területe sem. Niedzieliska Kelet-Galíciában, tehát az Északkeleti-Kárpátokon kívül fekszik. E lelőhely azonban

²⁷ Merhart, G., Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. Festschrift der RGZM in Mainz. II. (Mainz 1952) 34., 47.

²⁸ L. 20. j.

²⁹ E töredék ábráját Csallány G. nem közölte a lelet ismertetése során.

semmiképpen sincs olyan messze Lucskitól, de még Biernacice-től sem, hogy ha az ott talált szitulát a lelőhely vidékén működött bronzművesség termékének is tekintenők, ez utóbbi mesterei nem ismerhették volna az Északi-Kárpátok, ill. az attól északra fekvő vidék műhelyeinek munkáit, vagy fordítva.

De ugyanez áll Tiszanagyfalura is. Bár ez a helység a Felső-Tiszavidéken fekszik, mégis az itteni szitulák lelőhelyei közül ez van legközelebb az Északi-Kárpátokhoz. Niedzieliska és Tiszanagyfalu földrajzi helyzetét, nemkevésbé a díszítésükben fellelhető mintaelemek analógiáit tekintve feltehető tehát róluk, hogy az Északkeleti-Kárpátok vidékén készültek (4–5. ábra). Arra azonban nehéz még feleletet adnunk, hogy vajon a tisanagyfalusi és Niedzieliska-i szitula készítői vették-e át a közös mintaelemeket a lucski és Biernacice-i példányokat előállító bronzművességektől, vagy fordítva?

A hajdúböszörményi típusú szitulák már több leletben együtt fordultak elő a Merhart-féle B₁ típusú bográcsok ikerakasztós változatával (Hajdúböszörmény, Lucski, Mezőkövesd). E bográcsok a Kárpátokon kívül csak elvétve találhatók fel (nem vonatkozik ez a különakasztós bográcsokra!), kivéve Niedzieliska környékét (Niedzieliska, Jezierzany, Kunisowce). Minthogy a HA (és talán HB₁) időszakban a Felső-Tiszavidéken honos gávai kultúra igen szoros kapcsolatban volt az Északkeleti-Kárpátok külső oldalán lakó népek kultúrájával, a bronz bográcsok és szitula itteni fellépését etnikai okokkal is összefüggésbe hozhatjuk. Ez egyben magyarázatot is nyújtana a Niedzieliska-i és a talán Tiszanagyfaluról származó szitula közeli rokon voltára is.

Nehezebb azonban azt megmagyaráznunk, mi idézte elő az azonos földrajzi helyzet ellenére a tisanagyfalusi szitula díszítésének merőben különböző voltát a hajdúböszörményi típus felső-tiszavidéki csoportjátétól? Gondolhatunk arra, hogy talán a tisanagyfalusi példány nem helyben készült, hanem a lelőhelyétől északabbra, a Kárpátok vidékén. De felmerülhet annak a lehetősége is, hogy esetleg nem egykorú a felső-tiszavidéki csoporttal.

Ez a kérdés azonban a szitulánk esetében, mégha az tényleg a tisanagyfalusi leletből származik is, nem bírálható már el. A lelet többi tárgya már azonosíthatatlan. A leírásuk pedig finomabb kormeghatározáshoz vajmi kevés. Ugyanakkor azonban a Niedzieliska-i lelet arra vall, hogy az semmiképpen sem korábbi a hajdúböszörményi típusú szitulák virágkorának tekintett HB₁ időszakra.³⁰ Így tehát egyelőre nincs alapos okunk a madárprotoma nélküli és madárprotomás hajdúböszörményi típusú szitulák között lényeges időbeli különbséget feltételezni.

Ha nem is tudtuk a Nemzeti Múzeum szituláját az 1813-ban Tiszanagyfalun lelt utóbronzkori bronzedénnyel minden kétséget kizáróan azonosítani, mégis az ismertetése hozzásegített bennünket annak a felismeréséhez, hogy a hajdúböszörményi típusú szitulák különböző bronzművességek termékei. Ez pedig az őskori kereskedelem helyes értékelése szempontjából lényeges kérdés.

PATAY PÁL

³⁰ *Mozsolics A.*-nak ama feltételezése, hogy az erdőszentgyörgyi lelettel lenne egykorú, túl késői időpontnak hat. – *Közl.* 1(1941) 105.

BRONZESITULA AUS DER SAMMLUNG DES UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS

Im Ungarischen Nationalmuseum wird seit langem eine bisher unbearbeitete Bronzesitula aus der Urnenfelderzeit aufbewahrt (Abb. 1-2).²

Die Situla gehört zum Hajdúböszörményer Typ.³ Wir haben keine Daten zu ihrer Herkunft, wir wiesen jedoch aufgrund der Aufzeichnungen J. Hampels, wie auch vom ersten gedruckten Katalog des Museums, daß die Sammlung in den Besitz eines Bronzegefäßes aus der Urnenfelderzeit gekommen war, das aus einem Depotfund, gefunden zu Tiszanagyfalu im Jahre 1813, stammt.⁴⁻⁶ Obwohl dessen Beschreibung nicht genau auf unsere Bronzesitula paßt, ist es auch nicht ausgeschlossen, daß diese mit dem Bronzegefäß aus Tiszanagyfalu identisch ist. Tiszanagyfalu liegt übrigens an der Obertheißgegend, d.h. im Mittelpunkt der Verbreitung von Situlen Hajdúböszörményer Typs.⁷⁻¹² Ihre Ornamentik weicht aber von den anderen dort gefundenen vollkommen ab, da keine Sonnenscheiben und Vogelprotomen darauf zu finden sind. (Von den bisher bekannten ist nur ein Exemplar, das angeblich in Nagyvárad gefunden war, frei von jeglichen figuralen Motiven, seine Ornamentik ist aber mit der unsrigen nicht identisch.¹³)

Diese Situla ist dennoch nicht einzig in ihrer Art, denn im Fund von Niedzieliska, Ostgalizien, gibt es auch Fragmente von Bronzeblechen, die von einer ähnlich verzierten Situla Hajdúböszörményer Typs stammen (Abb. 3).¹⁴⁻¹⁵

Die Situlen Hajdúböszörményer Typs sind in Form, Aufbau und Ornamentik sehr einheitlich, was darauf deutet, daß sie in einem engeren Kreis entwickelt sind. In den Details ihrer Ornamentik gibt es aber doch Abweichungen. Bei der Auswahl der Motivenelemente pflegt der Fundort determinierend zu sein (Abb. 4-5).

Wir kennen eine Gruppe von Situlen Hajdúböszörményer Typs, zu welcher außer dem namengebenden Exemplar jene aus Nyírlugos-Szennyepusztá, Sényő, Unter-Glauheim¹⁶ und die beiden aus Granzin¹⁷ gehören. Da die ersten drei in einem kleinen Umkreis gefunden worden sind, ist man der Meinung, daß diese Produkte derselben Werkstatt sind, an Ort und Stelle, d.h. an der Obertheiß gefertigt. Die letzteren sollen auf dem Handelsweg in entfernte Gegende exportierte Stücke sein. Zu den Produkten derselben Werkstatt können wir auch das Sieb¹⁸⁻¹⁹ gefunden zu Tiszavasvári (Büdszentmihály) und die Situla aus Mezőkövesd¹⁰ zählen.

Die Situlen aus Lučky, Biernacice und Siem weichen durch Auftauchen neuer Motivenelemente und durch Wegfallen anderer von den vorigen ab.²⁰⁻²⁴ (Das Vorkommen von Motiven auf den einzelnen Situlen wird auf Abb. 4. gezeigt.) Die Ornamentik der obigen weicht desto mehr von jener der Obertheiß-Gruppe ab, je mehr ihr Fundort von deren Grundgebiet entfernt ist. Dies wird auch durch

die im Norden (Mariesminde, Bjersjöholm)²⁵ gefundenen gleichaltrigen Bronzeamphoren unterstützt.

Unter den Forschern ist noch heute die Ansicht verbreitet, die erwähnten Situlen und Amphoren seien Exportwaren aus dem Mittleren Donaugebiet.²⁶ Dies würde aber heißen, daß Bronzeschmiede das Geschmack solcher Völker, die in einer Entfernung von mehreren hundert, ja anderthalb tausend Kilometer wohnten, gekannt hatten und für die zum Export bestimmte Ware bewußt eine von den lokal gebrauchten Exemplaren abweichende Ornamentik anwendeten. Die Annahme einer solchen Produktion halten wir aber zur Urnenfelderzeit doch für anachronistisch. Wir bestreiten einen Export der Bronzewaren aus dem Karpatenbecken nicht (z. B. Unter-Glauheim, Granzin), halten es aber für wahrscheinlicher, daß unter dem Einfluß einer Importware bezogen aus dem Oberen Theißgebiet die Bronzeschmiede anderer Gegenden angefangen hatten, Bronzegefäße örtlich herzustellen. Selbstverständlich wurde die Ornamentik von den lokalen Meistern ihrem Geschmack entsprechend umgestaltet. Deshalb sieht die Ornamentik der Situla aus Lučky jener aus der Obertheißgegend am meisten, die der Bjersjöholmer Amphora dagegen am wenigsten ähnlich. (Die Situation mag ähnlich gewesen sein, wie bei der Situla von Rivoli.)

Trotz einem nahen Fundort können wir aufgrund Verschiedenheiten in der Ornamentik die Szenteser Situla nicht zu denen an der Obertheiß verfertigten reihen,²⁸⁻²⁹ noch weniger aber jene dazu rechnen, die in Nagyvárád, angeblich zu Tiszanagyfalu, weiters zu Niedzieliska gefunden worden sind. Dabei finden wir an ihrer Ornamentik Elemente, die wir von den Situlen aus Lučky und Biernacice kennen. So ist es möglich, daß diese Produkte von benachbarten Werkstätten sind, die einander wechselseitig beeinflußt haben. Die letzteren sind wahrscheinlich in den Nördlichen Karpaten, bzw. nördlich von diesem Gebiet verfertigt. Die geographische Lage von Niedzieliska und Tiszanagyfalu würde das Auftauchen identischer Motiven in der Ornamentik der fraglichen zwei Situlen erklären, ob diese aber von den Werkstätten aus den Nördlichen Karpaten geborgt wurden oder umgekehrt, ist nicht zu ermitteln.

Die Umgebung von Niedzieliska ist außer den Karpaten das einzige Gebiet, wo doppelhenkelige Kessel, vom Typ B₁, in größerer Menge vorkommen. Da die Kultur dieses Gebietes in der Periode HA sehr enge Beziehungen zur Gávaer Kultur, Obertheißgegend, hatte, kann das Auftauchen der Situla und der Kessel auf dem hiesigen Gebiet vielleicht auch durch ethnische Gründe erklärt werden.

Das genaue Alter der Bronzefundes von Tiszanagyfalu ist leider nicht mehr zu bestimmen; so können wir es auch nicht behaupten, ob zwischen der hier gezeigten Situla und jenen mit Vogelprotomen verzierten Hajdúböszörményer Typs aus der HB₁ Periode ein chronologischer Unterschied besteht oder nicht, der Fund aus Niedzieliska scheint aber letzteres zu unterstützen.³⁰

RÖMISCHER LEGIONARSDOLCH VON DUNAFÖLDVÁR

Dr. V. Zlinszky, wohnhaft in Dunaföldvár, erwarb im Herbst 1967 von Arbeitern durch Ankauf einen aus der Donau ausgebaggerten Dolch samt seiner Scheide (Abb. 1–3). Die Fundobjekte brachte der Besitzer im Februar 1968 zur Bestimmung in das Ungarische Nationalmuseum, wo die stark korrodierten Funde restauriert und konserviert wurden.

Die Länge des Dolches mit seinem Griff (Abb. 1/2; Abb. 2/2) beträgt 32,6 cm, die größte Breite der Klinge 6,1 cm. Sein Material ist Eisen. An der Schulter des Dolches und an seinem Griff erscheinen die Stellen der zur Befestigung des einstigen Beschlages dienenden Niete in der Form von Löchern. Im oberen Drittel des Griffes wölbt sich die Eisenplatte an beiden Seiten halbkreisförmig aus. In ihrem oberen Drittel ist die Klinge nach innen geschweift konkav, weiter unten wird sie breiter und läuft in einer Spitze aus. An beiden Flächen der Klinge läuft ein in der Mittelachse sich hervorhebender gerader Grat entlang. Den Grat verzieren an beiden Seiten in die den Klingenrand begleitenden Linie eingetieften Rinnen, die gleichfalls in einer Spitze zusammentreffen. Am Griff und an der Klinge des Dolches wurden von der Korrosion auch Holzreste festgehaftet, die man bei der Konservierung festzuhalten versucht hatte (Abb. 2/1).

Die Länge der deformierten Dolchscheide (Abb. 1/1; Abb. 2/1) beträgt 28,4 cm und ihre größte Breite 7,3 cm. Ihr Material ist Eisen. Die Form folgt der der Dolchklinge, läuft jedoch unten nicht spitz aus, sondern wird von einer Scheibe abgeschlossen. Die eiserne Dolchscheidenbedeckung wurde an beiden Rändern von je 6 Nägeln an die den Grund bildende hölzerne Dolchscheide befestigt, von dieser blieben jedoch nur die leeren Befestigungslöcher erhalten. Ebenfalls als Öffnung zeigt sich die Stelle des einstigen Nietnagels der an der Spitze der Scheide ausgebildeten Scheibenverzierung. Die eigentliche Dolchscheide, in welche die Klinge gesteckt wurde und deren Vorderseite die verzierte Eisenplatte bedeckte, wurde aus Holz gefertigt, dessen Reste durch den Rost teilweise konserviert wurden. Ob die Holzscheide an der Rückseite mit Leder überzogen war oder nicht, läßt sich heute nicht mehr feststellen.

Die die Dolchscheide bedeckende Eisenplatte war reich verziert (Abb. 1/1; Abb. 3). Die Oberfläche war der Form des Dolches entsprechend tektonisch gegliedert, innerhalb des konturbegleitenden Randes wurde die Fläche in proportionierte Felder geteilt. Die Ausbildung der Umrandung und der Oberfläche erfolgte durch 0,5 bzw. 2,5 mm breite, aus Goldblech ausgeschnittene Streifen, die in den Eisengrund eingesenkt wurden. Die Rosetten, doppelten Blattreihen, Palmetten wurden durch Gold- und roter Emailleinlage mannigfaltiger gestaltet.

Unsere Dolchscheide ist von oben nach unten von den folgenden Mustern (Abb. 3) verziert: eine in ein Kranzband gefaßte Rosette, die von einem Doppel-

blattmotiv umrahmt wird. Das Ganze wird von einem sich nach unten zu verschmälernden Quadrat zusammengefaßt. Die Ecken des Viereckes werden durch nach innen gerichtete rotemaillierte Bänder ausgefüllt. Die Felder sind voneinander durch Goldbänder getrennt.

Das zweite Feld hat eine liegende Rechteckform. Den äußeren Rahmen bildet ebenfalls ein Doppelblattmotiv. Die beiden schmalen Enden des inneren Rechteckes sind von senkrechten Goldbändern gestreift. Im inneren Quadrat befindet sich ein gleicharmiges gebogenes Kreuz. Die Ausfüllung zwischen den Armen wurden zu Blättern ausgebildet. Das dritte Feld ist mit einer Kreisrosette, mit einem Kranz verziert und entspricht genau dem ersten Feld.

Die Umrahmung des vierten, mit seiner Spitze nach unten gedrehten, gleichschenkligen dreieckförmigen Feldes bildet innerhalb der Goldbänder ein Doppelblattmotiv, sodann wiederum eine innerhalb eines Trennstreifens eine abwechselnd aus goldenen und emaillierten Blättern gebildete, sich der Spitze zu stark verjüngende, ineinander reichende palmettenartige Verzierung. An dem scheibenförmigen Spitzschoner bezeichnen Silberblechreste den einstigen Silberbeschlag.

Indem wir den Platz unseres Dolches unter den römischen Waffen gesucht hatten, durchblickten wir die Dolche, die uns im Schrifttum zugänglich waren. Aus diesen konnten wir feststellen, daß außer den grundlegenden Studien von K. Exner¹ und G. Ulbert² uns nur die Beschreibung von ein-zwei herausgegriffenen Exemplaren zur Verfügung stehen.

Exner hat bezüglich des Auseinanderhaltens der von ihm erwähnten 23 Dolche keine feineren Differenzierungen durchgeführt, dennoch stellt sein Werk wegen der Erkennung der technischen Eigenartigkeiten der Dolche und seiner annähernd genauen Datierungen einen ersten Wert dar. – Die während der seit Exners Publikation vergangenen beinahe 30 Jahre mitgeteilten, zweifellos im 1. Jahrhundert u. Z. hergestellten und gebrauchten römischen Dolche – auch die tauschiert-emaillierten Exemplare und die mit Relief verzierten frühzeitigen Dolchscheidenbeschläge hierhergerechnet³ – ermöglichen die Absonderung der einzelnen Gruppen und ihre genauere chronologische Bestimmung.

Von den mittlerweile etwa auf 40 St. angewachsenen Dolchexemplaren des 1. Jahrhunderts wählte zuerst Ulbert eine Gruppe aus, die als einheitlich erschien. Er hat nachgewiesen, daß die einen gleichen Charakter aufweisenden, von Exner auf die Mitte des 1. Jahrhunderts datierten Dolche von Vindonissa, welche mit Silbertauschierung im Eisengrund hergestellt wurden und eine verhältnismäßig schmalere Form haben, aus der zweiten Hälfte des 1. Jahrhunderts stammen. Als Herstellungsort bezeichnete er mit großer Wahrscheinlichkeit Vindonissa.⁴

Dies folgend, datierte dann V. v. Gonzenbach die Gruppe der mit ganz frühzeitigen mythologischen und allegorischen Reliefs verzierten, geraden Dolche und Schwerter der tiberianischen Zeit mit bedachtsamer Arbeit.⁵

¹ Exner, K., Römische Dolchscheiden mit Tauschierung und Emailverzierung. *Germania* 24(1940) 22–28., Abb. 1–6.

² Ulbert, G., Silbertauschierte Dolchscheiden aus Vindonissa. *Jahresber. Vindonissa* 1961/62. 5–18.

³ Gonzenbach, V., Tiberische Gürtel und Schwertscheidenbeschläge mit figürlichen Reliefs. *Helvetica Antiqua. Festschrift f. K. Vogt.* (Zürich 1966) 184ff.

⁴ Ulbert, G., a. a. O. 17.

⁵ Gonzenbach, V., a. a. O. 184

Abb. 1.

Im Zusammenhang mit unserem neuen Dolchfund von Dunaföldvár ergibt sich fast unwillkürlich die Möglichkeit, um wieder einmal zu versuchen eine Dolchgruppe mit verzierter Scheide hervorzuheben. Für diese ist die breite Klinge bzw. Scheide, die Silber- oder Goldtauschierung, die oft rote, seltener grüne und gelbe Emailleinlage charakteristisch. Sämtliche Dolche und Dolchscheiden innerhalb dieser Typen wurden aus Eisen gemacht.

Bereits von Ulbert wurde beobachtet,⁶ daß es eine ziemlich große, verhältnismäßig geschlossene Gruppe gibt, deren Dolchscheiden stark polychrom sind und bei der gewisse geometrische Muster in stets verschiedener Anordnung auf den verschiedenen Exemplaren ständig zurückkehren. Solche sind das Quadrat, das L-förmige eckausfüllende Muster, die Dreiecke, die von einem Kreis umfaßten Kränze, Rosetten, Palmetten, – dieselben in Halbkreis komponiert, ferner die Doppelblattmotive und die Pelte.

Diese farbige, emaillierte oder tauschierte Verzierung kommt ausschließlich auf den Eisenscheiden der Eisendolche mit breiter Klinge vor. Eigenartig ist auch die Griffverzierung dieser Dolche, insofern der Griffknopf und auch die in der Mitte vorhandenen Höcker mit warzenartig hervortretenden Nieten verziert, ja zuweilen diese Niete auch von rotem Email umnommen oder bedeckt sind.

Innerhalb der Dolche vom Dunaföldvárer Typ können wir zwei Gruppen auseinanderhalten:

- A. Die den Verzierungen der Dolchscheide von Dunaföldvár völlig gleich verzierten Scheiden.
- B. Die im Dunaföldvárer Stil gehaltenen, jedoch mit Mustervariationen, zuweilen anderen Zierelementen versehenen Exemplare.

A

1. Das Flußbett der Kulpa (bei Sisek) ist der Fundort jenes Dolch- und Dolchscheidenexemplars, das zur Zeit im Museum zu Zagreb aufbewahrt wird (Abb. 4). Das Muster ist mit dem von Dunaföldvár identisch. Die Muster bestehen aus Tauschierung und rotem Email.⁷
2. Bei Köln kam das im Wiesbadener Museum aufbewahrte zusammengehörende Exemplar eines Dolches und einer Dolchscheide aus dem Rhein zum Vorschein (Abb. 9/2). Seine Bemusterung ist mit dem von Dunaföldvár identisch, es ist nur die Mitte des Mittelfeldes beschädigt, die Bemusterung ist hier nicht auszunehmen. Außer der Goldtauschierung blieben rote und grüne Emailleinlagen erhalten. Das Doppelblattmotiv der Kränze und der Rahmungen besteht aus rotem Email, die L-Formen der Eckmuster sind aus grünem Email eingelegt. Der Dolch ist ein reich profilierter Typ mit Blutrinne, ebenso wie das Dunaföldvárer Exemplar. Die gesamte Dolchlänge beträgt 31 cm, die der Dolchscheide 23 cm.⁸
3. Aus der Umgebung von Mainz (Abb. 8/1) gelangte ein Dolch samt seiner Scheide in das Museum zu Nürnberg. Seine Musterung scheint mit den auf unserem

⁶ Ulbert, G., Der Legionarsdolch von Oberammergau. Aus Bayerns Frühzeit. (München 1962) ...

⁷ Hoffiller, V., Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstava. VHAD 12 (1912) 117ff., Abb., 48–49.

⁸ Lindenschmidt, L., Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit. IV. (Mainz 1900) Taf. 52.

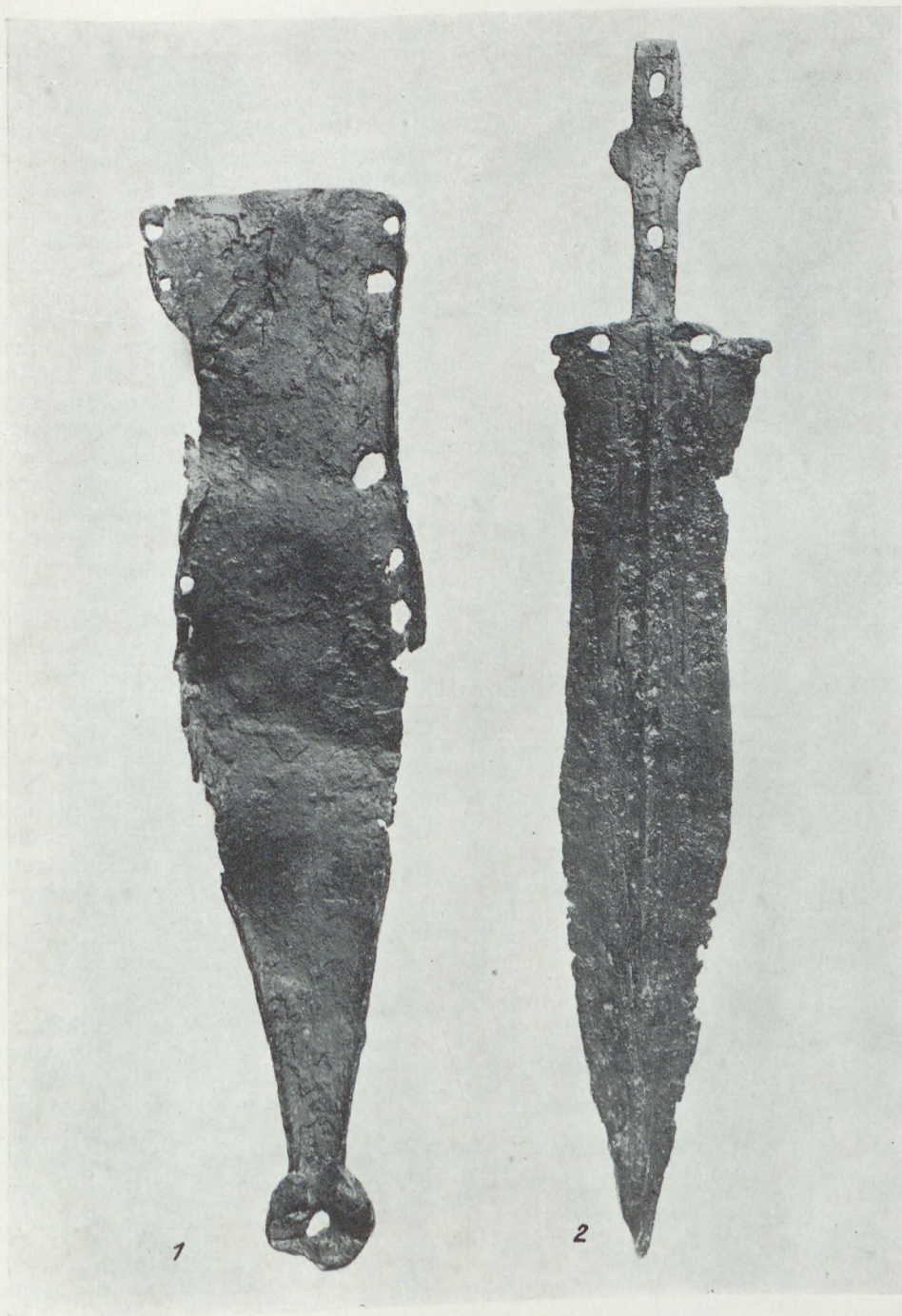

Abb. 2.

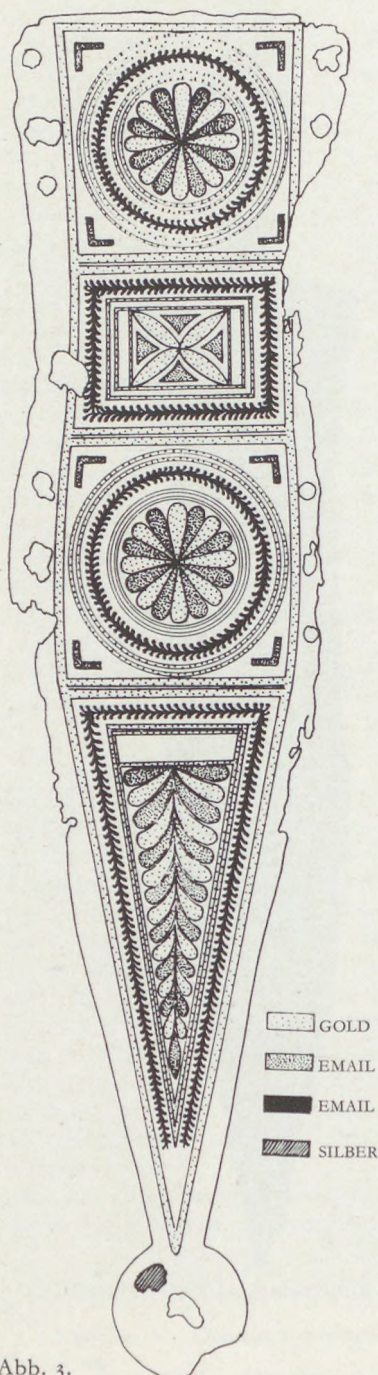

Abb. 3.

Exemplar von Dunaföldvár sichtbaren Verzierungen trotz dem, daß die unteren beiden verzierten Felder stark beschädigt sind, übereinzustimmen. Auf der, von der einen Seite gefertigten Photoaufnahme ist die Gliederung des Dolches nicht zu sehen. Wahrscheinlich ist nur die 25 cm-Länge der Dolchscheide angegeben.⁹

4. Beim ersten Pfeiler der Brücke zu Mainz kam mit den Resten eines Schuppen- und eines Ringpanzers auch eine Dolchscheide ans Tageslicht, die der von Dunaföldvár stark ähnlich ist (Abb. 6/1). Wie es aus der Beschreibung hervorgeht, bestand ihre Verzierung außer der Tauschierung aus roter und grüner Emaillierung. Die Klinge des Dolches hat nach der Zeichnung nur einen Mittelgrat (Abb. 9/1). Die Gesamtlänge des Dolches und der Scheide beträgt 37,9 cm.¹⁰
5. In Mainz wurde im Rhein eine Dolchklinge gefunden (Abb. 9/3), zu der keine Scheide gehörte. Die Klinge interessiert uns deshalb, weil ihre Form und Gliederung, wie auch die Ausarbeitung ihrer Blutrinne der des Dolches von Dunaföldvár entspricht. Auf der glücklicherweise in Farbphoto veröffentlichten Dolchklinge sind die Rinnen gut zu sehen, die die Spuren der einstigen Tauschierung bewahren (Abb. 11/2), – der Silberfaden ist sogar aus der Einbettung herausgesprungen und kann auf der Abbildung gut wahrgenommen werden. Daraus ist zu schließen, daß auch Klingen dieser Art tauschiert waren. Ihr Länge beträgt 24,3 cm.¹¹
6. Auerberg ist die Fundstätte der Dolchklinge und -scheide, die denen von Dunaföldvár völlig gleich ist. Der Dolch wird eigens nicht veröffentlicht, jedoch sind die Musterrung der Scheide und die zur Verzierung benützten Stoffe dieselben. Die Gesamtlänge beträgt 37 cm. Die Länge der Dolchscheide ist 27 cm.¹²

⁹ Exner, K., a. a. o. Taf. VIII 1.

¹⁰ Neeb, E., Jahresbericht des AltertumsMuseums der Stadt Mainz 1. April 1917 bis 1. April 1918. MZ. 12-13 (1917-18) 177., Abb. 13 a. (Dolch Abb. 6.)

¹¹ Lindenschmidt, L., a. a. O. Bd. IV. 52., Abb. 3.

¹² Exner, K., a. a. O. 22., Taf. VIII 3.

Abb. 4.

7. Auch in der norditalischen Ortschaft Concordia kam ein Dolch samt Scheide an die Erdoberfläche. (Abb. 10), dessen Form und Musterung mit dem Dolch von Dunaföldvár übereinstimmt. Neben der Tauschierung kommt auch ein rotes Email in den Verzierungen vor. Die Maße sind nicht angegeben.¹³

Unter Nr. 1–7 beschrieben wir Stücke, deren Musterung mit der des in Dunaföldvár gefundenen Dolches und seiner Scheide übereinstimmt. Nun folgen diejenigen, welche wahrscheinlich in derselben Werkstatt aus ähnlichen, jedoch mit einigen neueren Mustern zusammengestellten geometrischen Zierelementen hergestellt worden sind.

B.

8. Aus Rösebeck (Westfalen) teilt L. Lindenschmidt¹⁴ eine Dolchscheide (Abb. 9/1), die von stark polychromer Verzierung ist, mit. Außer der Metalltauschierung, – die er für Bronzefäden angibt – kommt in den Mustern auch rotes und grünes Email vor. In den Rosetten und Palmetten wechseln auf den Blättern einander drei Farben. Als ein neues Verzierungselement erscheinen hier das Peltenmotiv in grüner Farbe und die XXX-Reihen. Die Länge der Dolchscheide beträgt 25,5 cm.¹⁵
9. Bei Sisek kam aus dem Bett der Kulpa noch ein Dolch (Vgl. Beschreibung 1) samt der Scheide zum Vorschein (Abb. 5.) Seine Muster bestehen außer der Tauschierung auch aus roten Emailenlagen. Auf den üblichen eingefaßten Rosetten und außer den in Spitz auslaufenden Palmettenverzierungen wurde hier im Mittelfeld ein längliches Feld ausgebildet.¹⁶
10. Bei Mainz kam ein Dolchscheidenexemplar aus dem Rhein ursprünglich in die Sammlung Brooschen. Auf der Scheidenverzierung herrschen die Rosetten (Abb. 6/2) und die aus Doppelblattmotiven ausgebildeten Reihen vor. Außer der Metalltauschierung sind die Spuren einer roten Emailenlage zu sehen. Die Scheide ist ziemlich fragmentiert erhalten geblieben.¹⁷
11. Der bei der Abtei im Ladinertal gefundene Dolch und seine Scheide (Abb. 7/2) sind für uns besonders wertvoll, weil wir an ihm die Ausbildung des oberen Knopfes des Griffteils sehen können, der an keinem anderen Exemplar erhalten geblieben ist. Demnach befinden sich auf dem Griffknopf warzenartig hervortretende Nietköpfe. Die Scheide ist von Kreuzrosetten und Doppelblattmotiven verziert. Neben der Tauschierung kommt auch eine rote Emailenlage in den Mustern vor. Die Gesamtlänge des Dolches beträgt 33,9 cm. Die Scheidenlänge 26 cm.¹⁸
12. Aus Auerberg (Landkr. Schongau) kam ein Dolch samt seiner Scheide in die Münchner Staatssammlung, der zu den von uns behandelten Typ gehört. Seine Verzierungen sind die gewöhnlichen Kranzrosetten und Palmetten.

¹³ Brusin, G. – Zovatto P. L., Monumenti romani e cristiani di Iulia Concordia. (Pordenone 1960) 79., Abb., 111. Die von den Autoren angegebene Datierung auf das 5–6. Jahrhundert kann nicht in Betracht gezogen werden.

¹⁴ Lindenschmidt, L., a. a. O. Bd. IV. Taf. 52/2.

¹⁵ Veröffentlicht noch bei K. Exner, a. a. O. 23., 18.

¹⁶ Hoffiller, V., a. a. O. 117f., Abb. 48.1.

¹⁷ Neeb, E., a. a. O. 171. und 177.

¹⁸ Mercklin, K., Antiken im Hamburgischen Museum für Kunst und Gewerbe. A. 1928. 461., Abb. 172. Nr. 146.

Abb. 5.

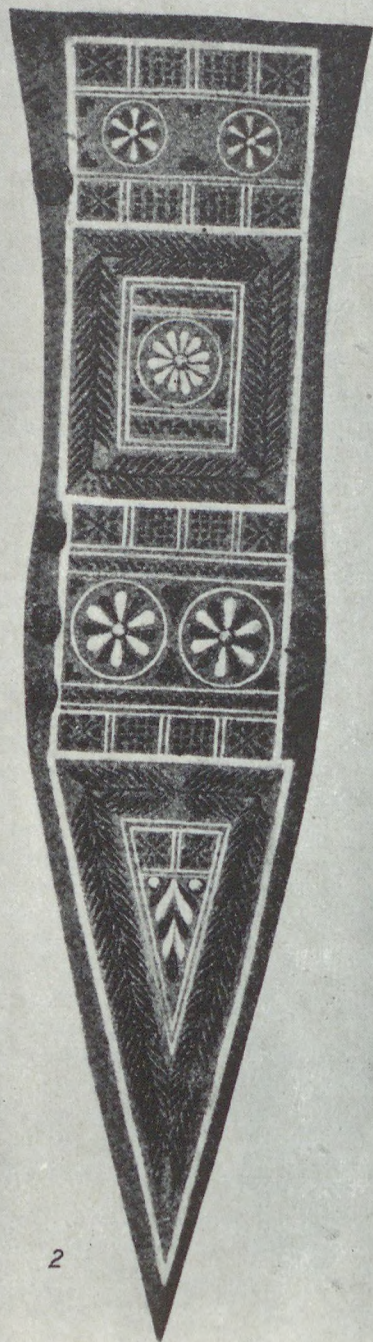
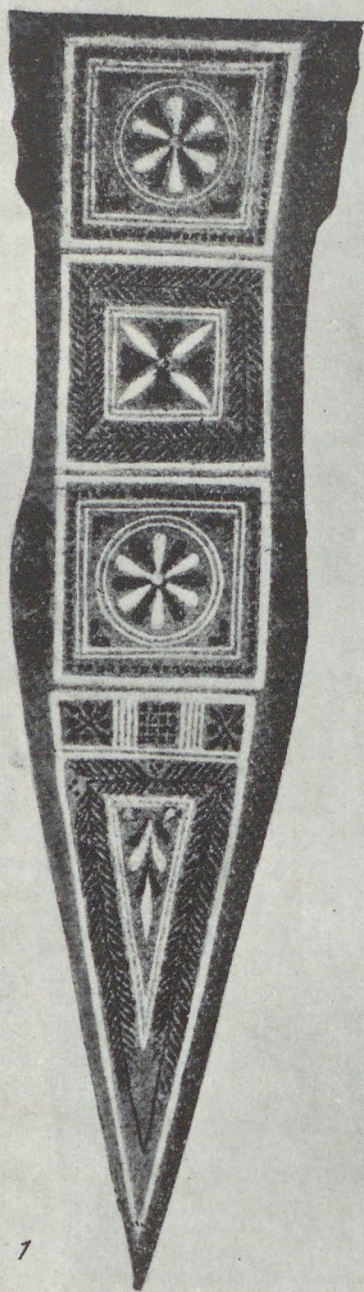

Abb. 6.

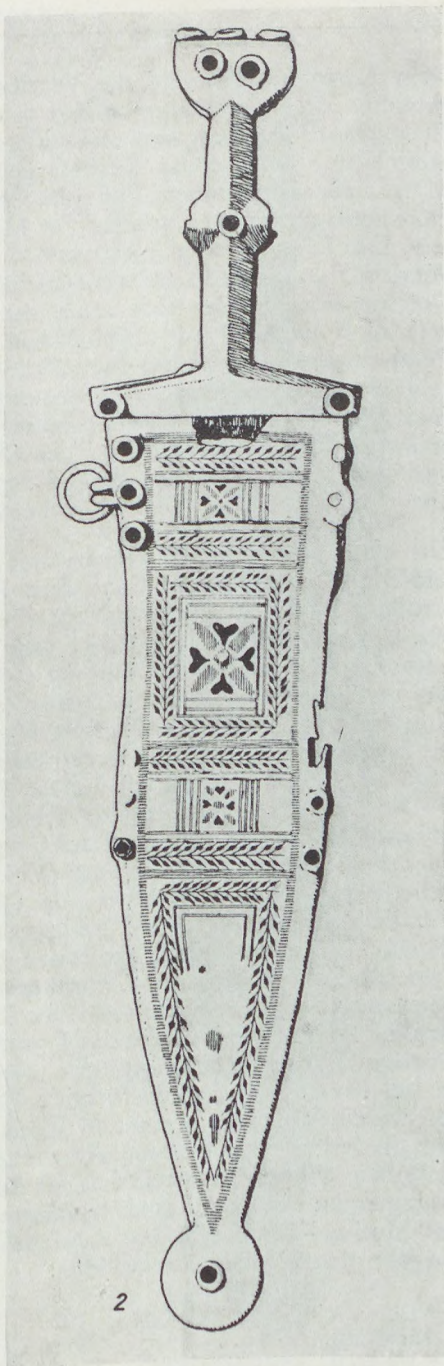
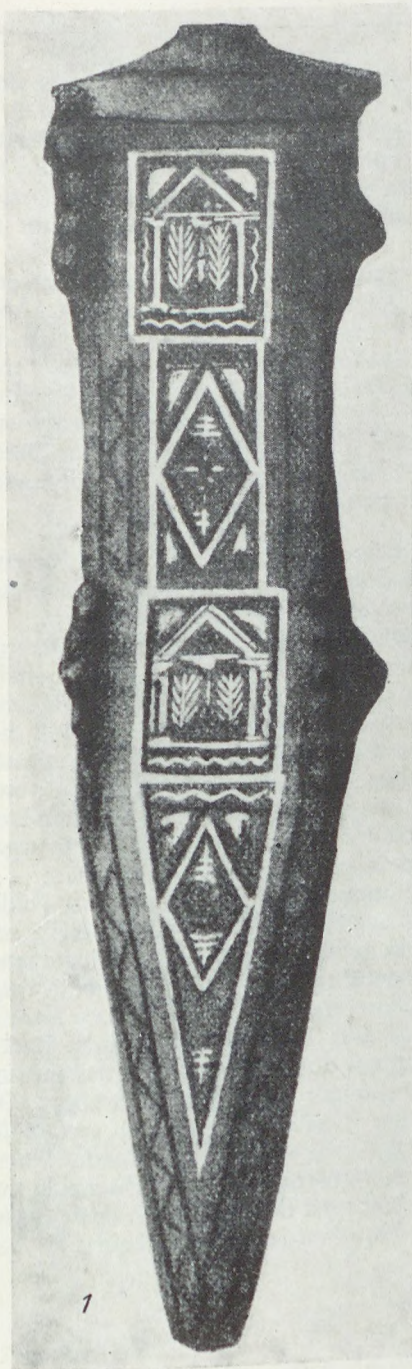

Abb. 7.

- Dem Anschein nach sind die Verzierungen im Mittelfeld ädikulaartig ausgebildet. Die Gesamtlänge beträgt 33 cm, die Länge der Scheide 24 cm.¹⁹
13. Ebenfalls aus Auerberg kam eine andere Dolchscheide in die Münchner Staatssammlung. Sie ist etwas kleiner, gebrechlicher, als die vorherige und im allgemeinen die zu diesem Typ gehörenden Stücke. Neben Rosetten, Kränzen, Palmettenverzierungen scheint im Mittelfeld ein ädikulaartiges Muster zu sein. Ihre Länge beträgt 19,5 cm.²⁰
 14. Mit dem Fundort Mainz und wahrscheinlich aus dem Rhein kam eine tauschierte Dolchscheide, in der sich auch der Dolch befand, ans Tageslicht (Abb. 7/1), bloß der Griff war abgebrochen. Besonders beachtenswert ist, daß die Verzierungen aus zweierlei Metallfäden, aus Gold und Silber inkrustiert und gebildet sind. Ihr Motivschatz ist neuartig. Zwischen auf ihre Spitzen gestellten Rautenformen stehen in zwei Feldern je eine Ädikula, in denen Palmenzweige ausgebildet sind. Die Länge des Dolches beträgt 24,5 cm. Dieser Dolch und seine Scheide vertritt bereits den Übergangstyp zu der nachfolgenden Gruppe der Dolchen und Dolchscheiden von Vindonissa-Typ.

Die oben beschriebenen Dolche und Scheiden halten wir demnach für eine einheitliche Gruppe und das auf dem Fundort unseres publizierten Objekts angetroffene Exemplar nennen wir im weiteren als den Dunaföldvár Typ.

G. Ulbert widmete eine eigene Studie dem Dolch und der Dolchscheide von Oberammergau,²¹ deren Beschreibung er aus der zusammenfassenden Arbeit K. Exners hervorgehoben und von neuem bewertet hatte.²² Der Dolch und seine Scheide sind gut erhalten, die Musterung der Scheide ist klar zu sehen, bloß ihre Spitze ist abgebrochen. Seine gegenwärtige Größe beträgt im fragmentierten Zustand 23,5 cm, dürfte jedoch mit der Spitze zusammen etwa 26 cm gewesen sein.²³ Die mit Warzen verzierten Griffen und mit breiter Klinge hergestellten Dolche in Betracht gezogen, sind in dieser Gruppe das Exemplar von Oberammergau und der kleine Dolch von Auerberg (Vgl. Beschreibung 13) die graziösten.

Die Verzierung des Dolches von Oberammergau ist gleichfalls in Felder geteilt, die Tauschierung ist auf Niellogrund aus Silber gefertigt. Daß das Eisen mit Niello bedeckt wurde und die Fäden darin gebettet wurden, ist alleinstehend. Das oberste Feld ist eine mit Gitterung ausgefüllte Quadratform, sodann folgt darunter ein von einem Kreis umfaßtes Blattornament, – außerhalb des Kreises werden die Ecken, wie im Falle des Dunaföldvár Typs von L-förmigen Rechtecken abgeschlossen. Dann folgt von neuem ein quadratförmiges Gittermuster, unter welchem sich eine kreisförmige Umrahmung mit Blatt wiederholt. Die Ecken werden außer dem unteren Kreis von Efeublattornamenten ausgefüllt. In dem der Spitze zu haltendem spitzwinkeligen Feld läuft ein „Laufendes Hundmotiv“. Wie Ulbert festgestellt hat, ist die Tauschierung der Dolchscheide von Oberammergau die Arbeit eines rutinierten Meisters, der Gebrauch der „klassischen“ Motive – des Efeus, des „Laufenden Hundmotivs“ unterscheidet sie hingegen von den übrigen Exemplaren.

¹⁹ Exner, K., a. a. O. Taf. VIII 2.

²⁰ Ebd. 23., Taf. IX.

²¹ Ulbert, G., Oberammergau . . . 175–185., Taf. XV. a–b.

²² Exner, K., a. a. O. 23., Taf. IX 1.

²³ Ihre Maße sind bei Exner falsch angegeben (31,5; 24 cm).

Abb. 8.

Uns interessiert der Dolch und die Scheide von Oberammergau, sowie die im Zusammenhang damit erschienene Studie Ulberts darum in besonderem Maße, weil wir in diesem Stücke den Übergangstyp von den Dolchen des Dunaföldvár Typs bis zum Typ von Vindonissa zu erkennen vermuten. Der Dolch von Oberammergau bewahrt noch die sich auf breite, quadratförmige und runde Felder gliedernde Verzierung, doch gebraucht man als Verzierungsmaterial ausschließlich eine Silbertauschierung ohne farbiges Email. Man kann in dieser Entwicklung bzw. Form- und Stiländerung mehrere Stufen beobachten. Die einzelnen Stücke erwähnen wir hier nur, insofern ihre Kenntnis zur Datierung unseres Dolches nötig ist.

Ulbert datiert den Dolch von Oberammergau auf das frühe erste Jahrhundert.²⁴ Dies fällt im großen und ganzen mit dem Zeitpunkt zusammen, auf den er auch die tauschierten und emaillierten Dolche datiert hat, deren Großteil auf die erste Hälfte des ersten Jahrhunderts fällt.²⁵ Diese Datierung unterstützen auch noch die Fundumstände der Dolche von Auerberg.²⁶ Zusammenfassend also, wenn wir die Zeit des Lagers von Auerberg mit den übrigen Dolchfunde datierenden Abgaben in Einklang bringen, so können wir unseren Dolch von Dunaföldvár aus dem tiberisch-klaudischen Zeitalter herleiten lassen.

Betrachten wir die weitere Entwicklungslinie, so bedeutet das Stück von Oberammergau nicht den Beginn, sondern das Ende des tauschierten, emaillierten Typs von Dunaföldvár, – den Übergang von der polychrom verzierten Dolchscheidengruppe zur monochromen Gruppe von Vindonissa.

Auch der Dolch von Cambodunum ist unserer Meinung nach der eine Vertreter dieses Übergangstyps, den Krämer für früh-tiberianisch bezeichnet.²⁷ Stellen wir ihn in die volle Reihe ein, so sind wir der Meinung, daß er aus einer etwas späteren Zeit stammt, jedoch auf alle Fälle in die erste Hälfte des 1. Jh. gehört.

Untersuchen wir daher die tauschierten Dolchscheiden von Vindonissa, so sehen wir, daß wir die von Ulbert als einheitlichen Typ aufgefaßten Dolchscheidenexemplare auf einen früheren Übergangsstil²⁸ und eine spätere typische Gruppe von Vindonissa teilen können.

Die Entwicklung des Übergangstyps ging über die Exemplare von Oberammergau und Cambodunum hinaus, – nebst Inanspruchnahme einiger neuer erörterter Dolchscheiden – folgenderweise vor sich.

Der im Jahre 1960 ans Tageslicht gekommene Dolch von Nijmegen deutet bereits die längere Form der späteren Vindonissa-Typen und die schlingenartige, dichte Raumausfüllung ihrer Verzierungselemente an, obwohl in einem Feld der für den vorherigen Typ charakteristische, aus Doppelblattmotiven gebildete Kranz noch vorkommt, jedoch auf dem Muster nicht dominiert.²⁹ Außer der Silbertauschierung dominiert die rote Emailinlage, jedoch befinden sich darauf auch dunkelgrüne Emailspuren. Unsere stilkritische Datierung wird auch durch

²⁴ Ulbert, G., Oberammergau ... 180.

²⁵ Ulbert, G., Vindonissa ... 17.

²⁶ K. Exner setzt die Bestehung des Lagers zwischen 30–70.

²⁷ Krämer, W., Cambodunum-Forschungen 1953-I. (Kallmünz 1957)

²⁸ Unter dem Übergangstyp verstehen wir hier die Exemplare, welche zwischen den Dolchscheiden von dem Dunaföldvár Typ und dem Vindonissa-Typ stehen.

²⁹ Bogaers, J. K. – Ypey, J., Ein neuer römischer Dolch mit silbertauschierten und email-verzierter Scheide aus dem Legionslager Nijmegen. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudeheidkundig Bodemonderzoek 12–13 (1962–63) 87ff., Abb. 8.

Abb. 9.

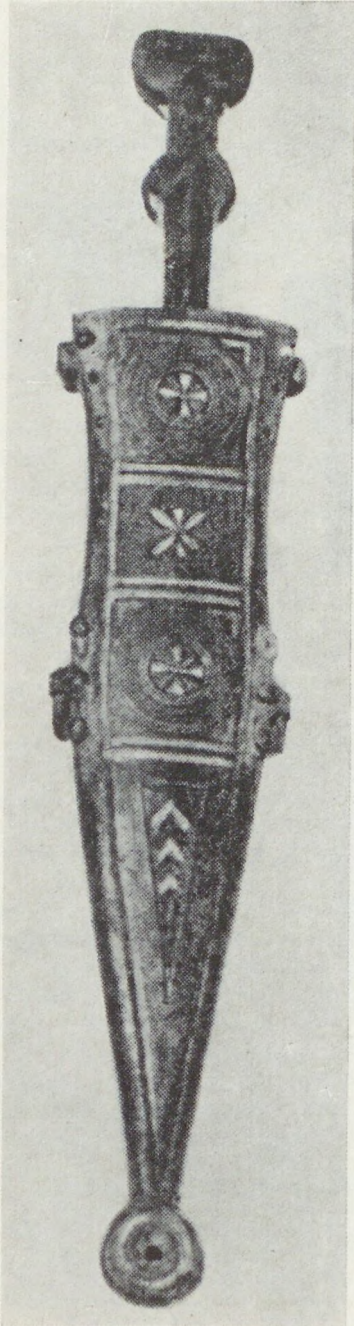

Abb. 10.

konkrete Angaben bewiesen. Der Dolch kam auf dem Gelände des Lagers aus dem Viertel der römertimeichen Offizierswohnungen an die Oberfläche. Mit Berücksichtigung der Schichten gibt J. K. Bogaers die folgende Datierung: „Aus den obenerwähnten Fundumständen geht hervor, daß der Dolch höchst wahrscheinlich nicht jünger ist, als die Mitte der flavischen Periode, es ist aber sehr wohl möglich, daß er schon vor 70 n. Chr. in der klaudisch-neronischen Zeit hergestellt worden ist.“³⁰

Das Parallelstück des Dolches von Nijmegen, seine Mustervariante kam mit derselben Silbertauschierung und roten Emaille einlage auch in Vindonissa zum Vorschein.³¹

Den polychromen, mit Email verzierten, tauschierten Dolchscheiden folgen jene, bei welchen die Hersteller neben der Silberfadentauschierung auch Silber-oder Goldplatten als Verzierungen anwenden.

W. Drack teilt aus der Altertumssammlung von Aarau ein Dolchscheidenfragment mit, von dem er nachweist, daß es aus Vindonissa stammt. Auf dieser Scheide wurde der in dem der Spitze zu liegenden Feld in einen Kreis gefaßte Stern durch Befestigung einer Goldplattierung hergestellt.³² Er bringt das Alter des Dolches mit der Stationierung der leg. XXI in Verbindung und hält seinen Gebrauch zwischen den Jahren 42–69 für wahrscheinlich.

Das nächste Stück, das zu den Dolchen von Vindonissa-Typ den Übergang bildet, kam bei Mainz aus dem Rhein zum Vorschein, laut seines Beschreibers³³ ist es durch eine Bronze- und Silbertauschierung verziert und neben der Fadeneinlage kommt auch eine Platteneinfügung vor. In dieser

³⁰ Ebd. 90.

³¹ Ulbert, G., Vindonissa . . . 6., Abb. 1. Inv. Nr. 5344.

³² Drack, W., Fragment einer römischen silbertauschierten Dolchscheide. Zeitschr. f. Schweiz. Arch. u. Kunstgesch. 8(1946) 113., Taf. XXXIV.

³³ Lindenschmidt, L., a. a. O. Bd. IV. Taf. XI., Abb. 3.

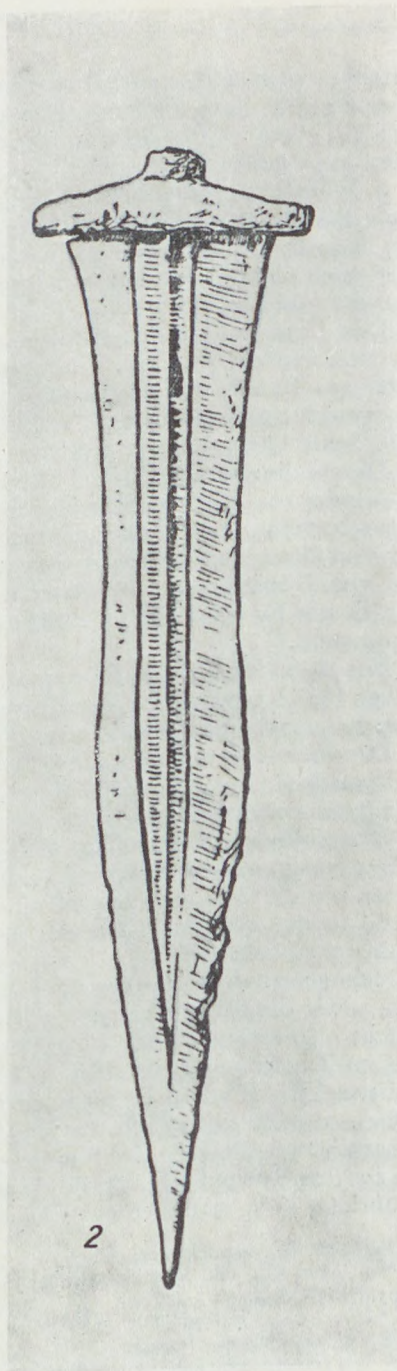
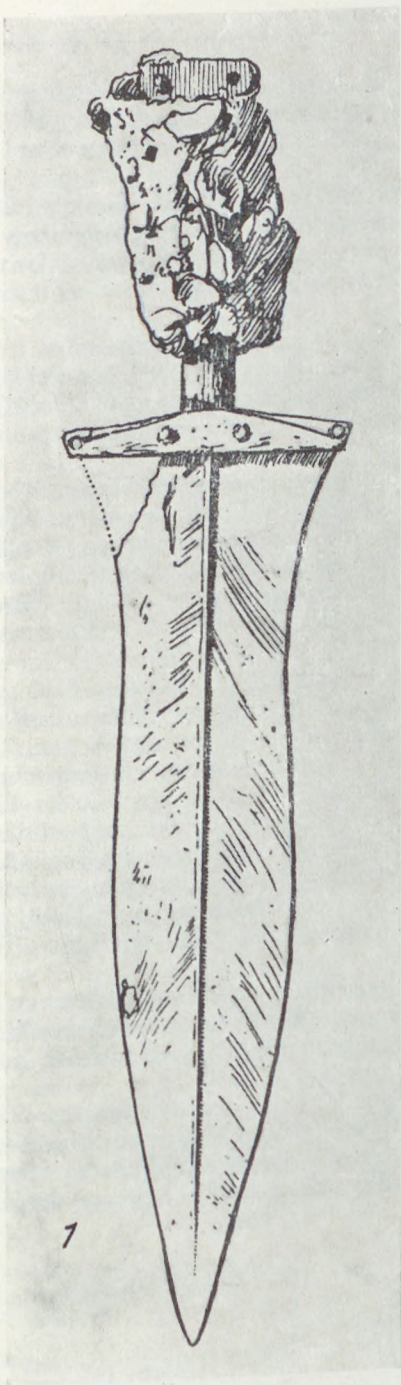

Abb. 11.

bezeichnet eine inkrustierte Inschrift die leg. XXII. Vom Gesichtspunkt der Datierung gibt zwar die lange Zeit der Stationierung dieses Heereskörpers in Mainz (43–350) weite Grenzen, jedoch weisen Form und Verzierungsart auf die Mitte des 1. Jahrhunderts hin.³⁴

J. Webster veröffentlicht ferner eine aus England, aus Waddon Hill stammende tauschierte Dolchscheide, die ein ziemlich grob ausgearbeitetes Muster trägt, jedoch kommen die Fadentauschierung und Plattierung darin gemeinsam vor;³⁵ auch diese gehört zum Übergangstyp, jedoch bewahrt sie noch die breite Form der von Dunaföldvár.

Den Übergang zu den schmäleren Dolchen von Vindonissa-Typ bildet ein vom tatsächlichen Fundort Vindonissa stammender Dolch,³⁶ auf welchem das Muster aus Faden- und Plattentauschierung gefertigt wurde, in dem Mittelfeld befindet sich eine ädikulaartige Ausbildung, jedoch ist die Form graziler und länger. Seine Länge beträgt 22,8 cm.

Die auf die zweite Hälfte des 1. Jahrhunderts datierbaren Dolche und Scheiden von Vindonissa-Typ charakterisieren die längliche Form, die monochrome Silbertauschierung, das Gitterrutenmuster und die geometrischen Muster. Die Motivverteilung auf diesen ist eine ganz andere, als auf den Exemplaren des Typs von Dunaföldvár. Im weiteren erörtern wir die Dolche von Vindonissa nicht, da uns für diese die angeführte ausgezeichnete Studie von Ulbert zur Verfügung steht.

Wir wünschen insofern unseren Dolch vom Dunaföldvárer Typ, auch die aus dem Fluß Kulpa geborgenen Siscienser Dolche mitinbegriffen in die Reihe der bisher beschriebenen und datierten Dolche anderen Typs einzubetten.

Das oben gesagte zusammenfassend, werden die augusteisch-tiberischen Dolche,³⁷ von denen sogar die spätzeitigen Exemplare der Regierungszeit des Claudius vorangehen, vermutlich noch im zweiten Drittel des 1. Jahrhunderts von unseren dem Dunaföldvárer Typ angehörenden Dolchen mit Edelmetalltauschierung und farbiger (rotgrüner) Emailleinlage gefolgt. Zum Großteil kommen jedoch diese Formen um die Zeit des Claudius und Nero vor, um einem sog. Übergangstyp folgend in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts den sog. Vindonissa-Typ zur Dominanz zu führen.

Nehmen wir die Datierung der von Gonzenbach und Ulbert erörterten Dölchtypen, sowie die datierten analogen Exemplare des Dolches von Dunaföldvár in Betracht – so setzen wir die Herstellungszeit unseres Dolches auf den Zeitraum zwischen Tiberius und Claudius.

Betrachten wir den Fundort der Parallelstücke des von uns vorgeführten Dolches, so kann festgestellt werden, daß etwa 75% der mit polychromen Scheiden versehenen Dolche aus Flüssen geborgen worden sind. So in Mainz und Köln aus dem Rhein, bei Dunaföldvár aus der Donau und bei Sisek aus der Kulpa.³⁸ Die übrigen 25% stammen aus Lagern und Festungen.

³⁴ Drack, W., a. a. O. 114.

³⁵ Webster, G., The Roman Military Advance Under Ostorius Scapula. Arch. Journal 115 (1958) Plate XII.

³⁶ Ulbert, G., Vindonissa . . . 9., Abb. 4., Inv.-Nr. 21.1.

³⁷ Vgl. Gonzenbach, V., a. a. O.

³⁸ Wir reihten auch jene Dolchklingen und Griffe hierher, die zweifelsohne unseren Typen angehören, jedoch ohne ihre Scheiden zum Vorschein gekommen sind: Sisek, Flußbett der Kulpa eine Dolchklinge mit Griff und ein Dolchgriff. (Hoffler, V., a. a. O. 115., Abb. 46. und

Vom Gesichtspunkt der Eroberung bzw. der Besitznahme Pannoniens durch das Militär fällt dieser Angabe eine besondere Bedeutung zu. Es geht nämlich daraus hervor, daß Rom noch um ein Gutes vor dem Beginn des auf dem Landesweg aufrechterhaltenen Münzumlafes am Donaulimes einen regen Verkehr abgewickelt und die Truppenbewegungen aller Wahrscheinlichkeit nach auch nebst dem Landesweg auf dem Wasserweg durchgeführt hat, wobei zugleich die militärische Aufsicht ausgeübt wurde. Das Vorhandensein der Dolche und Dolchklingen auf den Wasserwegen weist auf die römischen Truppenbewegungen hin, die den Donaulimes Pannoniens in den klaudischen Zeiten mit der Drau-Savegegend verbunden haben.³⁹ Ein lebhafter Beweis hierfür ist die große Anzahl der in der Kulpa gefundenen Dolche bei Siscia.

Unwillkürlich taucht jene Möglichkeit auf, wonach diese Dolche zur Bewaffnung der Offiziere der Flottille an der Donau bzw. an den anderen Flüssen gehört haben. Dieser gefälligen Annahme widerspricht unter anderen ein schön ausgearbeitetes Steindenkmäl der Rheingegend,⁴⁰ auf dem das Parallelstück des Dolches von Dunaföldvár an der Seite des dargestellten Fußsoldaten genau zu erkennen ist.

Es kann angenommen werden, daß diese mit polychromer Scheidenverzierung versehenen Dolche in der Frühkaiserzeit im Besitz der dem Offizierskorps angehörenden Legionären waren.⁴¹ Sehr wahrscheinlich ist, daß ihre Besitzer diese als auszeichnende Abzeichen durch Schenkungen erworben haben. Von den frühesten mit reliefartigen Bildern verzierten Dolchen sagt Gonzenbach folgendes: „Diese Kleinreliefs sind also Beispiele der offiziellen Bildsprache ihrer Zeit zu verstehen. In ihrer besonderen und ausschließlichen Bestimmung für den Heeresgebrauch wird man ihnen von vornherein auch eine gewisse Propagandabedeutung zugestehen müssen.“⁴²

Betrachten wir nun, welche die Faktoren bzw. die Motive – in Ermangelung der reliefartigen Bilddarstellung – im Falle unserer Dolche von Dunaföldvár Typ sind, auf Grund deren man unsere Dolche in den Kreis der militärischen Anerkennungen, eventuell in den der kaiserlichen Auszeichnungen, der kaiserlichen Propaganda reihen könnte.

Über die Feinheit der Arbeit hinaus sind es das in Eisen inkrustierte Edelmetall, die goldenen und silbernen Fäden, Bleche und Verzierungen, auf Grund welcher wir annehmen können, daß diese zentral fabriziert und im Reich an diejenigen verteilt wurden, die sich hierfür verdient gemacht haben.

Im Motivschatz dominiert der aus Doppelblattmotiven gebildete Kranz, dessen in der römischen kaiserlich-militärischen Symbolik zugefallene Rolle eigens auszulegen sich erübrigt. Hier verweisen wir nur auf die Corona triumphalis. Das Palmettenmotiv erscheint in dem der Spitze der Dolchscheiden zu zugespitzten Feld gleichfalls als Siegeszeichen. Dem alles Böse abwehrenden apotropäischen Charakter der Pelte fällt in der Siegesymbolik ebenfalls eine Rolle

118., Abb. 49.) Hod Hill Dorset eine Dolchklinge mit Griff [Antiquities of Roman Britain. (London 1958) 71., fig. 36.]

³⁹ *Barkóczi L.*, Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa. Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) 501.

⁴⁰ *Körber, K.*, Einige römische Grabdenkmäler, die aus Mainz stammen oder im Altertumsmuseum daselbst aufbewahrt werden. MZ 11(1916) 87. Nr. 40., Taf. IX 7.

⁴¹ *Webster, G.*, a. a. O.; *Ulbert, G.*, Oberammergau ... 175.

⁴² *Gonzenbach, V.*, a. a. O. 183.

Augustus 27-14

Tiberius 14-37

Caius 37-41

Claudius 41-54

Nero 54-68

Galba 68-69

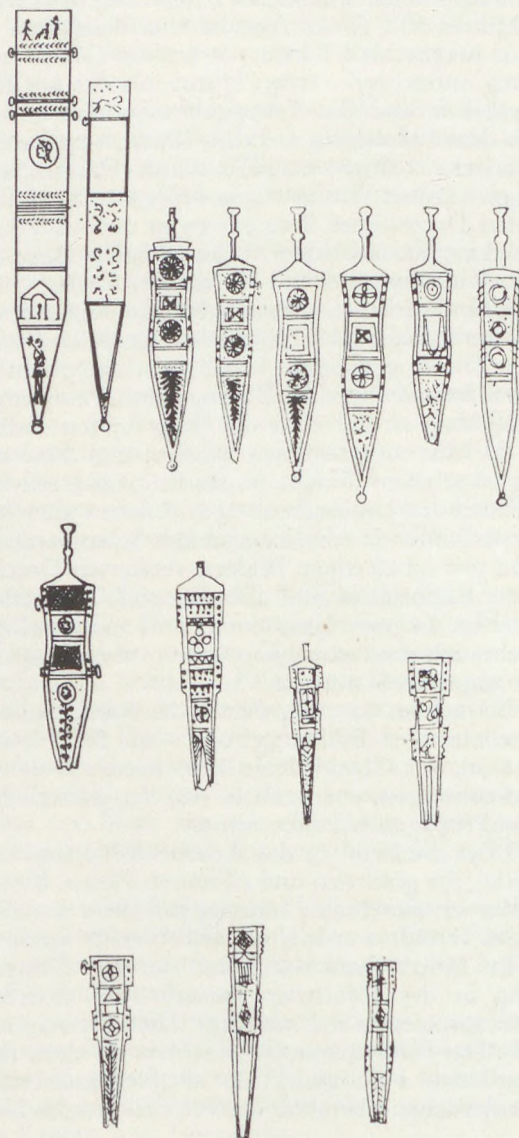
Otho 69

Vespasianus 69-79

Titus 79-81

Domitianus 81-96

Nerva 96-98

zu, schließlich sichern die stilisierten Ädikula dem Inhaber des Dolches den Schutz sämtlicher Kriegsgötter des Lagerheiligtums. Dies ist also eine kristallreine römische militärisch-kaiserliche Symbolik, die unsere Dolche eindeutig unmißverständlich verziert und unsere Annahme, daß diese die hierfür würdigen Offiziere als Auszeichnung nach einem siegreichen Feldzug oder Kampf erhalten haben, unterstützt.

Es bleibt noch die Frage übrig, wo die Zentralwerkstätte gelegen ist, wo unsere tauschiert-emaillierten polychromen Dolchscheiden erzeugt worden sind.

Exner leitet, ohne daß er unsere Gruppe von den Mainzer Dolchen abgesondert hätte – auf Grund der hohen Anzahl ihres Vorkommens – alle aus der Mainzer Werkstätte her bzw. bezeichnet einheitlich als ihren Herstellungsort die westlichen Provinzen.⁴³ Diese Theorie ist heutzutage bereits unhaltbar, schon Ulbert sondert die Vindonissa-Gruppe⁴⁴ von der Mainzer Werkstätte Exners ab. Er läßt zwar zu, daß in Mainz Dolche und Dolchscheiden hergestellt worden sind, doch konnten diese seiner Meinung nach auch in einem beliebigen anderen Legionslager erzeugt worden sein.

H. von Petrikovits schreibt in seiner Arbeit,⁴⁵ wobei er nach der Herkunft unseres Dolches forscht, folgendes: „Die Herkunft dieser Waffe ist trotz ihrer bezeichnenden Form noch strittig. Vielleicht geht sie letztlich auf eine griechische Schwertform zurück und drang über die etruskische Bewaffung in die römische ein.“

In dem neuesten Waffenschrifttum ist bei der Erforschung der Herkunft dieser Dolche ihre Herstammung aus Hispanien, – da man in der Anwendung der Form und der farbigen Verzierungsart das Weiterleben der späteisenzeitlichen iberischen Traditionen vermutet, – ein ständig zurückkehrendes Motiv.

J. Ypey berichtet, über die holländischen Dolche,⁴⁶ die mit dem Dolchtyp bzw. mit den Variationen des den Gegenstand unserer Bearbeitung bildenden Dolchtyps eine enge Verwandtschaft zeigen. – Auf der in seiner Arbeit mitgeteilten Karte verzeichnet er die Fundorte der ihm bekannten Dolche solchen Typs von Britannien bis Italien und bemerkt damit im Zusammenhang folgendes: „Bis jetzt weisen die Fundorte überhaupt nicht nach Spanien, obwohl Dolchform und das Dekorationsprinzip von dort her stammen sollen.“

Diese Feststellung schließt ihrem Wesen nach die iberische Herkunft bzw. den dortigen Herstellungsort unserer polychrom verzierten Dolche nicht unbedingt aus. Durch Verlegung der römischen Streitkräfte konnten die Dolche überall hingelangen.

Unlängst leitet G. Ulbert der Fachexperte der römischen Waffen die Herkunft unseres vorgeführten Dolchtyps folgenderweise ab: „Die eigentümliche Gestalt des Griffes und seine äußerst komplizierte Konstruktion, ferner die charakteristische Klinge, schließlich die Dolchscheide mit dem scheibenförmigen Ortband lassen über die Herkunft der Waffe kaum einen Zweifel: Sie dürfte wohl unter dem Einfluß iberischer Dolche der jüngeren Eisenzeit ausgebildet

⁴³ Exner, K., a. a. O. 28.

⁴⁴ Ulbert, G., Vindonissa ... 15.

⁴⁵ Petrikovits, v. H., Die römischen Streitkräfte am Niederrhein. (Düsseldorf 1967) 24.

⁴⁶ Ypey, J., Drei römische Dolche mit tauschierten Scheiden aus niederländischen Sammlungen. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. 10–11 (1960–61) 947 ff.

worden sein, als Rom seit der Mitte des 2. Jahrhunderts v. Chr. in heftige Kämpfe mit den Keltiberern in Spanien verwickelt war.⁴⁷

Unserer Meinung nach bezeichnen die Fundstellen der Dolche in den Flüssen Rhein, Donau und Kulpa keine in dieser Gegend tätigen Werkstätten, sondern sie kamen zufolge der Truppenbewegungen in das Wasser. Die Herstellung der Dolche und Dolchscheiden müssen wir in irgendeiner zentralen, unter kaiserlicher Verwaltung stehenden Werkstätte suchen. – Wo diese Stelle war, dafür stehen uns noch keine genügenden Angaben zur Verfügung, die iberische Herkunft scheint aber mehr als wahrscheinlich zu sein.

EDITH B. THOMAS

⁴⁷Ulbert, G., Römische Waffen des 1. Jahrhunderts n. Chr. (Stuttgart 1968) 9f. – Diese Arbeit gelangte nach Abschluß unseres Manuskriptes in unsere Hände, weshalb wir die hier mitgeteilten Dolche von Ristissen (Ulbert Abb. 10, 11) in unsere Erörterung nicht mit einbeziehen konnten. Die hier mitgeteilten Feststellungen widersprechen jedoch nicht den von uns mitgeteilten.

MERKURFLASCHEN MIT BODENSTEMPEL IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

Bei der Aufarbeitung der pannonischen Glasfunde verdienen die Merkurflaschen, teils zufolge ihrer Bodenstempel, teils ihres geringzahligen Vorkommens eine besondere Aufmerksamkeit. Es sind zwei ihrer Arten bekannt. Die eine Art bildet der Typ mit charakteristisch dicker Wand und breitem, ausladendem Rand, zur anderen gehören die dünnwandigen, mit rundem Rand hergestellten Stücke, die zu den Nachahmungen zählen. Während die ersteren auf Grund ihrer Typen und Stempel als Importwaren gelten, wurde die andere – schwächer ausgeführte – Art, unter welcher sich viele Fehlstücke befinden, auch örtlich hergestellt.

Im folgenden möchten wir über drei, in der römischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums befindlichen Merkurflaschen berichten, die noch nicht veröffentlicht bzw. lediglich in der Bearbeitung von A. Benkő kurz und nur teilweise beschrieben wurden.¹

1. Fundort: Brigetio. Inv.-Nr.: 2. 1950. 137. Das Fundobjekt kam aus der Fleissig-Sammlung in das Ungarische Nationalmuseum. Dickwandig, langhalsig, mit breitem, ausladendem Mündungsrand. Am Boden, in den vier Ecken die Buchstaben GFHI, in der Mitte ein stehender Merkur in dem ungleichmäßig gekerbten Feld. H: 26,2 cm, Mündungsdurchm.: 5 cm, Bodendurchm.: $4,2 \times 4,2$ cm (Abb. 3/1; Abb. 1/1).

2. Fundort: Pannonien. Inv.-Nr.: 54.2.28. Dickwandig, Schulter und Hals geschweift, mit breitem, ausladendem Mündungsrand. Am Boden ein Triskeles, in der Mitte dessen sich ein bartiger Männerkopf befindet. Hellgrün. H: 22,8 cm, Bodendurchm.: $6,5 \times 5,4$ cm (Abb. 3/3; Abb. 2/1).

3. Fundort: Pannonien. Inv.-Nr.: 54.2.28. Dickwandig, langhalsig, mit breitem, ausladendem Mündungsrand. Der Bodenstempel mit Gußfehler paßt in ein über konkave Seiten verfügendes Viereck hinein. Grün. H: 11,7 cm, Mündungsdurchm.: 3,4 cm, Bodendurchm.: $2,6 \times 2,5$ cm (Abb. 3/2; Abb. 2/2).

Im Zusammenhang mit der Auswertung der Gläser wünschen wir hier nicht das komplette heimische und in den westlichen Provinzen vorfindbare Material aufzuzählen, sondern bloß jene Zusammenhänge und Beziehungen zu erhellen, die den Ort und die Zeit der Herstellung der drei publizierten Flaschen bestimmen.

Die Flasche Nr. 1 ist – unseren gegenwärtigen Kenntnissen nach – allein stehend. Auf Grund der bisherigen Mitteilungen zeigt unser Stück mit einer aus

¹ Benkő A., Üvegcorpus. (Glaskorpus) RF II:11. (Bp. 1962) 891. 2 n. 2, 3, 7.

Abb. 1.

Omal (Belgien) stammenden Merkurflasche eine enge Verbindung.² Das Exemplar von Brigetio ist zwar etwas deformierter und zwischen den beiden Stücken besteht auch ein geringer Maßunterschied, jedoch sind am Boden beider ähnliche Stempel wahrzunehmen, in der Mitte steht Merkur mit nicht genau erkennbaren Attributen, in den vier Ecken befinden sich die Buchstaben GFHI (Abb. 1/2). Die Gestalt, die Anbringungsweise und Mangelhaftigkeit der Buchstaben, sowie das ungleichmäßig gekerbte Feld kann beiden Stücken trotz der geringen Abweichung der Maße fast für identisch betrachtet werden. Es besteht eine große Wahrscheinlichkeit dafür, daß die beiden Stücke, wenn auch nicht aus dem gleichen Vorbild, so doch in ein und derselben Werkstätte hergestellt worden sind. Derselbe Stempel ist übrigens auch auf einer Kölner Flasche³ anzutreffen.

Ein Merkurstempel anderen Typs, der zugleich in diesem Kreise am schönsten und besten ausgearbeitet ist, stammt ebenfalls aus Köln.⁴ Merkur erscheint hier en face, mit hell erkennbaren Attributen, in den vier Ecken sind die Buchstaben CMHR zu lesen.

Die Form des Exemplars Nr. 2 sticht von den üblichen Merkurflaschen ab. Der Korpus verengt sich unten nicht, wie bei den übrigen, im allgemeinen gebrauchten Typen. Die Schulter ist kanneliert, folgedessen der Hals etwas geschweift. Der Typ ist in Pannonien ebenfalls einzelstehend und sein Bodenstempel: der Triskeles, mit dem bartigen Männerkopf nicht nur aus Pannonien, sondern auch aus anderen Provinzen bekannt (Abb. 2/1).

Die Flasche läßt sich der Form nach am ehesten mit einem aus Tongeren⁵

² *Vanderhoeven, M.*, Verres romains (Ier-IIIe siècles) des Musées Curtius et du verre à Liège. (Liège 1961) No 114.

³ Vgl. *Isings, C.*, Roman Glass from Dated Finds. (Groningen-Djakarta 1957) 101.

⁴ Ebd.

⁵ *Vanderhoeven, M.*, De romeinse glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum. Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren 2. (Tongeren 1962) No 138.

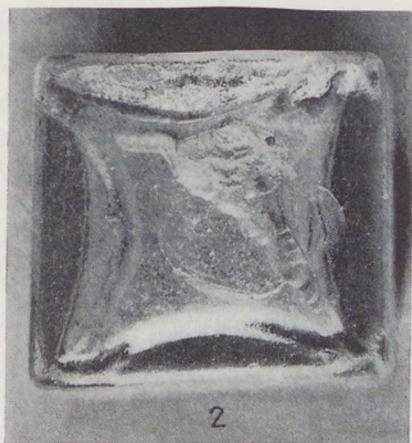

Abb. 2.

stammenden Stück in Verbindung bringen, an dem gleichfalls der gerade Körper, die mit umlaufender Eintiefung versehene Schulter und der etwas geschweifte Hals beobachtet werden kann. Am Boden des Stückes von Tongeren befindet sich ein hakenkreuzförmiger Stempel. Es lohnt sich vielleicht zu erwähnen, daß sich am Boden der einen, jedoch einem anderen Typ angehörenden Kölner Prismenflasche in der Mitte des Hakenkreuzes eine Scheibe⁶ befindet, was uns seiner Lösung nach an unseren Stempel erinnert.

Im Zusammenhang mit dem Stempel des veröffentlichten Stückes können wir noch erwähnen, daß der Trisceles orientalischen Ursprunges ist. Er bildet auf orientalischen Münzen eine häufige Erscheinung, jedoch kommt er auch an Gefäßen vor.⁷ Unter anderen ist er an keltischen Münzen der Donauegengend gebräuchlich,⁸ während er im Westen kaum angetroffen werden kann. Jedenfalls ist es interessant, daß der Glaserzeuger einen solchen Stempeltyp orientalischer Herkunft gewählt hat und daß sein Erzeugnis von den allgemein gebräuchlichen Flaschentypen abweicht.

Das Exemplar Nr. 3 ist ein kleineres, jedoch ebenfalls gut ausgearbeitetes Stück. Im Westen kann sein Vorkommen als häufig bezeichnet werden, in Pannonien ist es als einziges Vorkommen zu verzeichnen. Sein Bodenstempel ist vorläufig weder in Pannonien, noch in den westlichen Provinzen bekannt (Abb. 2/2).

Dieser dickwandige Flaschentyp aus dem pannonischen Gebiet Ungarns ist nur in drei Exemplaren bekannt. Er ist vielmehr in einzelnen Gebieten Galliens und Germaniens verbreitet⁹, neuerdings finden wir in dem aus Tongeren aufgearbeiteten Glasmaterial¹⁰ solche Flaschen in stattlicher Anzahl vor. Die Merkurfla-

⁶ Fremersdorf, F., Das naturfarbene sog. blaugrüne Glas in Köln. (Köln 1958) Taf. 121.

⁷ Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. VII. (Roma 1966) 989.

⁸ Vgl. Pink, K. Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. DissPann II:15. (Bp. 1939) 97f.

⁹ Vgl. Isings, C., loc. cit., Anm. 5.

¹⁰ Vanderhoeven, M., De romeinse ... No 136-141.

schen treffen wir mit den verschiedensten Stempeln an. Für verhältnismäßig häufig können die in den vier Ecken untergebrachten Buchstaben, wie bei unserer Flasche Nr. 1 die Buchstaben GFHI angesehen werden, jedoch kommen auch die Bezeichnungen FI RM, CMHR, die Inschrift EUHODIA mit der Gestalt Fortunus, das Hakenkreuz und auch noch andere sonstige Meisterzeichen¹¹ vor.

Die Bodenstempel der von uns veröffentlichten Flaschen Nr. 2 und 3 bereichern diese Reihe mit neuen Meisterzeichen, von welchen besonders Nr. 2 als interessant angesehen werden kann.

Das Zahlenverhältnis der Flaschen und der Zusammenhang ihrer Stempel zeigt, daß unsere Stücke aus irgendeiner westlichen Fabrik stammen. Ihre Verbreitung und die einzelnen Typen in Betracht gezogen, erfolgte ihre Fabrikation wahrscheinlich an mehreren Orten.

Ihre Nachahmung war in weitem Kreise verbreitet, jedoch zählen sie in Pannonien auch auf diese Weise nicht zu den häufig vorkommenden Formen.¹² Es gibt Typen, die – wenn auch aus dünnerem Glas und in kleinerem Maße gefertigt – dennoch die ursprüngliche Form zu behalten versucht haben und es können vielleicht, die in den vier Ecken des Bodens vorfindbaren Punkte als Meisterzeichen betrachtet werden. Ein solches Exemplar kam gerade in Brigetio¹³ zum Vorschein, von wo auch die Flasche Nr. 1 stammt. Bei den meisten pannonischen Stücken unterblieb jedoch der breite, ausladende Mündungsrand, die Gläser sind schwach ausgeführt, sie sind deformierte, schlecht erzeugte Stücke ohne jedes Meisterzeichen.¹⁴ Diese müssen in Pannonien unter die östlichen Produkte gereiht werden.

Da die Fundzusammenhänge der beschriebenen Stücke nicht bekannt sind, sind wir betreffs ihres Erscheinens in Pannonien auf ausländische Parallelen angewiesen. Das Stück Nr. 1 datiert Vanderhoeven auf das 3. Jahrhundert und den Beginn des 4. Jahrhunderts.¹⁵ Bei Isings sind die beschriebenen Stücke mit dem 2. und 3. Jahrhundert datiert.¹⁶ Dieselbe Datierung ist auch für unser Stück Nr. 3 gültig. Mehrere pannonische Nachahmungen kommen in Grabkomplexen der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts und der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts vor.¹⁷ Die beiden schlecht ausgeführten Flaschen von Intercisa können wir nicht auf das 4. Jahrhundert datieren.¹⁸ Einerseits deshalb nicht, weil bei diesen beiden Stücken die Fundzusammenhänge fehlen, andererseits weil in den Fundkomplexen des 4. Jahrhunderts Flaschen von diesem Typ nicht vorkommen und sie auch aus der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts vermißt werden. Zwecks Zeitbestimmung scheint es sehr wahrscheinlich zu sein, wenn wir das Vorkommen der Merkurflaschen von guter Qualität mit jenem Zeitpunkt in Verbindung bringen, als auch die nachgeahmten Stücke erscheinen und dies fällt auf die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts und die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts. So würde die Erzeugung-

¹¹ Isings, C., a. a. O.; Vanderhoeven, M., *De romeinse . . .* No 135–141.

¹² Barkóczy L., FA 18(1966–67) 72.; Ders., FA 19(1968) 65.

¹³ Ders., FA 19(1968) 65.

¹⁴ Vgl. hierzu Radnóti A., *Glasgefäße und Glasgegenstände. Intercisa II.* AH 36. (Bp. 1957) 147., Nr. 26, 29.

¹⁵ Vgl. Anm. 2.

¹⁶ Isings, C., a. a. O.

¹⁷ Barkóczy L., FA 19(1968) 80.

¹⁸ Radnóti A., a. a. O.

Abb. 3.

szeit der oben publizierten Flaschen bzw. ihr Erscheinen in Pannonien in diese Zeitspanna fallen. Zu diesem Zeitpunkt kann der Import der gallischen und germanischen Waren im Gebiet der Provinz gut nachgewiesen werden. Die behandelten Gläser mit Bodenstempel bilden solche Stücke, die den Glasimport von diesen fernen Gebieten mit Sicherheit anzeigen.

LÁSZLÓ BARKÓCZI

SPÄTRÖMISCHE GESTEMPELTE GEFÄSSE AUS INTERCISA

I.

Die monographische Bearbeitung des im Gebiete von Intercisa im Laufe fast eines Jahrhunderts zutage geförderten archäologischen Materials wurde 1954–1957 veröffentlicht.¹ Im mannigfaltigen und fast die ganze kaiserzeitliche Keramik repräsentierenden Gefäßmaterial kommen zwei gleiche, kleine Gefäße, sowie das Bruchstück eines größeren Gefäßes zum Vorschein, welche sich von der pannonischen gestempelten Keramik durch ihr Material, ihre Form und ihre Verzierungen absondern.² Die Gefäße sind dünnwandig, graugebrannt und mit einem dunkleren „Überzug“ gefärbt. Der stumpfkegelförmige Körper steht auf einem kleinen Fuß, der Hals ist schräg ausladend und durch Rinnen gegliedert. Ihre Stempelverzierung zeigt einen geometrischen Charakter, die Stempel sind einmusterig.

Das eine Gefäß kam aus einem Grab ans Tageslicht,³ das andere ist ein Streufund.⁴ Beide wurden vom Ungarischen Nationalmuseum durch Ankauf erworben. Der Fundort des Bruchstückes ist das Gebäude Nr. II.⁵

Beschreibung der Funde:

1. Gräberfeldteil XIX. Grab 5 – MNM Inv.-Nr. 51.1911.24 (Abb. 1/1).

Dünnwandiges, scheibengedrehtes Fußgefäß, mit schwarzem „Überzug“. Der Körper ist doppelstumpfkegelförmig, die Bruchlinie liegt tief. Die Seite verschmälert sich der Mündung zu, der schräge Halsteil ist mit einer Rinne zweigeteilt, der Rand waagrecht. Den oberen Teil des Gefäßes teilt eine Rinne in zwei Zonen. In der oberen befinden sich die Muster in zwei Reihen. In der einen Reihe sind rechteckförmige Stempel mit abgerundeten Ecken und umgekehrter S-Form verziert, in der anderen befinden sich vielblättrige Rosetten. In der Zone unter der Rinne wiederholt sich das Muster der ersten Reihe. H: 9,7 cm, Randdurchm.: 8,6 cm, Bodendurchm.: 4,6 cm.

2. Ankauf – MNM Inv.-Nr. 2/1926 (Abb. 2/1)

Dünnwandiges, scheibengedrehtes Fußgefäß. Die eine Seite ist hell, die andere dunkelgrau. Fehlbrandstück. Der Form nach ist es dem vorangehenden gleich, die Verzierung ist ähnlich. Auf dem durch eine Rinne zweigeteilten Gefäßkörper befinden sich auch hier die Verzierungen in Reihen. In beiden Feldern wechseln kreisförmige und rechteckige Stempel: letztere werden in der

¹ Intercisa I. AH 33. (Bp. 1954); Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957)

² Sz. Póczy K., Keramik. Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) 38. Die Verfasserin knüpft die Stücke an die frühzeitige Gruppe der Stempelgefäße. Auch aus den neueren Freilegungen von Intercisa ist uns ein ähnliches kleines Gefäß bekannt: Intercisa. Ausstellung des Museums von Dunaújváros. B. Vágó E., István király Múzeum Közleményei D. 38. 6, und Abb. 3.

³ Sági K., Anhang II. Intercisa II. 595.

⁴ Sz. Póczy K., a. a. O. Kat. B) Hauskeramik 122, Nr. 285., Abb. 39.25.

⁵ Ebd. 112, Nr. 61., Abb. 39.24.

Mitte von einer senkrechten Rippe gegliedert. H: 9 cm, Randdurchm.: 9 cm, Bodendurchm.: 4,3 cm.

3. Gebäude Nr. II– MNM Inv.-Nr. 85/1906. 224 (Abb. 1/2).

Fragment eines scheibengedrehten, bikonischen dickwandigen großen Gefäßes. Es hat einen grauen „Überzug“. Auf dem oberen Teil des Fragments sind zwei Stempelmuster sichtbar. Beide sind rechteckig, mit abgerundeten Ecken. Das eine Muster ist in der Mitte von einer senkrechten Rippe gegliedert, an deren beiden Seiten eine plastische Punktreihe verläuft. In der Achse des anderen befinden sich übereinander runde Formen, mit an beiden Seiten schräg angewandten Blattformen.⁶

Von Gefäßen, welche in einen ähnlichen Kunstkreis gereiht werden können, sind uns aus Pannonien wenige Exemplare bekannt. In *Százhalombatta* kam aus der Auffüllung eines spätzeitigen Gebäudes des Lagers aus dem 3. Jahrhundert ein Stück zum Vorschein, dessen rekonstruierbare Form mit den Stücken von *Intercisa* übereinstimmt.⁷

MNM – Inv.-Nr. 53.41.41 (Abb. 2/2).

Fragment eines scheibengedrehten, bikonischen Gefäßes, mit rotem, orangegelbem „Überzug“. Unterhalb des abgerundeten Randes ist es mit Rinnen gegliedert. Den Hals trennt eine flache Rippe vom Körper ab. Unterhalb dieser ist es mit untereinander in drei Reihen eingestempelten Rosetten verziert. Die rekonstruierbaren Maße: H: 10,5 cm, Randdurchm.: 10 cm, Bodendurchm.: 5 cm.

In *Bicsérd* wurde aus einer von den frühromischen Öfen weiter entfernt gelegenen Abfallgrube das Fragment eines Gefäßes mit Stempelverzierung zutage gefördert.⁸

Pécs, Janus Pannonius Museum – Inv.-Nr. 52.17.9

Den runden, ausladenden Hals scheidet vom Körper eine durch Rinne umrahmte Rippe. Darunter befindet sich eine Reihe gestempelter Muster. Die Mitte des gestreiften Feldes auf dem rechteckigen Stempel ist von einer S-Form verziert. Das Muster der folgenden Reihe ist nicht zu rekonstruieren. L. Nagy reiht ein Stück aus Aquincum in diesen Kreis.⁹

Analoge Stücke der Gefäße von *Intercisa* finden wir in Dazien vor. Ein Teil des keramischen Materials der an den Flüssen Szamos (Someşul), Maros (Mureşul) und Olt (Oltul) gelegenen römischen Lager und Siedlungen hat eine Stempelverzierung. Der Großteil ist rotgebrannt, jedoch sind unter ihnen auch graue Exemplare zu finden. Eine ihrer häufigen Form stimmt mit den doppelstumpfkugelförmigen Gefäßen von *Intercisa* und *Százhalombatta* überein. Auch ihr charakteristischer, durch Rinnen gegliederter Rand ist ähnlich.¹⁰ Dem einen Muster des

⁶ Ebd. 122. Im Muster erblickt die Verfasserin eine Frauengestalt.

⁷ Mócsy A., Arch. Ért. 82(1955) 65., Taf. XV. 13.

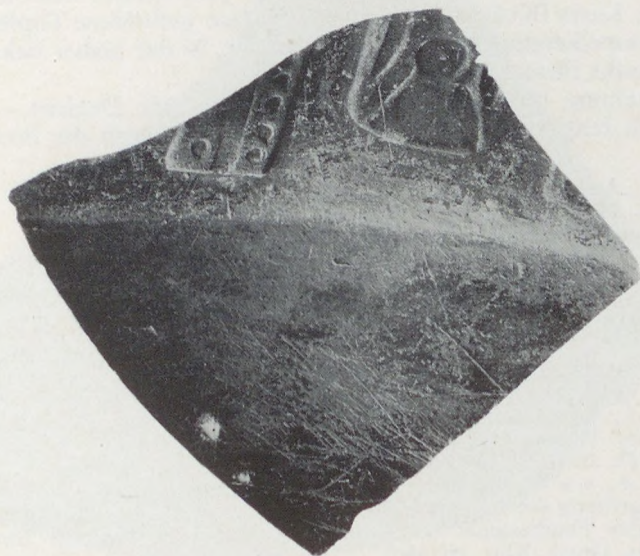
⁸ Barkóczi L., FA 8(1956) 68., Taf. XX. 1–2. Über die spätrömischen Funde: auf S. 76.

⁹ Nagy L., La maison du collège des pompiers de la ville civile d'Aquincum. LA II. Diss Pann II:11. (Bp. 1944) Taf. XLV, 4.; Ders., BpR 11(1932) 348., Abb. 356.; Sz. Péczy K., Acta Arch. Hung. 7(1956) 90. weist auf dazische Verbindung hin.

¹⁰ Aus Beszterce (Bistrița): *Marcrea, M. – Protase, D. – Daniela, St.*, Castrul roman de la Orheiul Bistriței. SCIV 18(1967) 118., Abb. 51. 5,6.; aus Komolló (Comolau): *Székely Z., A komollói római erődített tábor* (Das römische befestigte Lager von Komolló). (Kolozsvár 1943) Taf. X, 9, 16.

1

2

Abb. 1.

Fragments von Intercisa begegnen wir auf einem Stück von Apahida wieder,¹¹ während ein aus Kolozsvár-Kistarcsa (Cluj) stammendes Stück mit dem von Százhalombatta verwandt ist.¹² In zahlreichen Varianten erscheint die S-förmige Verzierung auf den aus Beszterce (Bistrița)¹³ und Komolló publizierten Stücken.¹⁴ Das Material der in Maroskeresztúr (Cristești) 1936 freigelegten Töpfersiedlung bietet von dieser Gruppe der provinziellen Keramik Daziens ein umfangreiches Bild.¹⁵ Das Vorbild ist sowohl der Form wie auch der Verzierung nach in den westlichen Sigillata-Werkstätten zu suchen, jedoch erhielt diese Provinz die unmittelbaren Impulse über die südlichen Provinzen.¹⁶ Diese Einwirkung auf die Formen und Motive der Gefäße fällt gleichfalls ins Auge.

Die Stempelkeramik „von dazischem Charakter“ findet man auch außerhalb der nördlichen Grenzen der Provinz vor. Vom oberen Lauf der Theiß ist sie auch aus dem Material mehrerer Siedlungen bekannt.¹⁷ In Beregsurány, auf einem dieser Fundorte, wurden in den vergangenen Jahren Stempelwaren erzeugende Töpferöfen freigelegt.¹⁸ Es ist daher nicht zu bewundern, wenn diese Keramik von diesem Gebiet nordwestlich: in Bodrogekő und Umgebung auch im Material der spätkaiserzeitlichen Siedlungen vorhanden ist.¹⁹ In Zalkod,²⁰ kam ein mit sieben, verschiedenen Mustern verziertes Gefäßfragment zum Vorschein. Im keramischen Material der Siedlung dominieren außer den handgemachten Töpfen, – welche etwa die Hälfte der Keramik ausmachen, – die scheibengedrehten, mit Glättung verzierten, grauen Gefäße, jedoch kommen unter ihnen auch ein-zwei facettierte Stücke vor. Der mondförmige Stempel mit Zahnradmusterung, welcher die Seiten von zwei niedrigen Schüsseln verziert, ist auch aus Porolissum bekannt.²¹ Die stratigraphischen Verhältnisse und das zum Vorschein gekommene archäologische Material weisen darauf hin, daß die Siedlung im 4. Jahrhundert bewohnt war. Die südöstlich von Kassa (Košice-Kaschau) in Blažice gefundene Töpferwerkstätte, in welcher Stempelkeramik hergestellt worden ist, ist der bisher bekannte nördlichste Mittelpunkt dieses Handwerkes.²²

Die Entstehung und Aktivität der Töpferwerkstätte Daziens, – welche die Stempelkeramik hergestellt hat –, lassen sich auf die Blütezeit der Provinz setzen,

¹¹ Findly H., Arch. Ért. 21(1901) 245., Abb. 39.

¹² Buday Á., Dolg. 4(1913) 150., Abb. 19.

¹³ Siehe Anm. 10.

¹⁴ Ebd.

¹⁵ B. Bónis É., BpR 13(1943) 475. Dank der freundlichen mündlichen Mitteilung von É. Bónis.; Über die neueren Forschungen Popescu, P., Sondajele arheologice de la Cristești 1950. Materiale si cercetari arheologice 2. (Bucuresti 1956) 153–195.

¹⁶ Bezüglich der Beziehungen Daziens zu den südlichen Provinzen Alföldi Á., Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum. Ostmitteleuropäische Bibliothek 54. (Bp. 1944) 58; z. B. Soutov, B., Une centre artisanal en Basse Mésie. Arheologia Sofia 4/1962/4. 30–34.

¹⁷ Salamon Á., AnTan 13(1966) 85. Materialsammlung und Geländebegehung der Verfasserin in Kisvarsány, Vámosatya, Panyola, Beregsurány.

¹⁸ Csallány D., Arch. Ért. 93(1966) 297. und Arch. Ért. 94(1967) 224.

¹⁹ Salamon Á., a. a. O. Tiszaladány, Sárospatak, Zalkod.

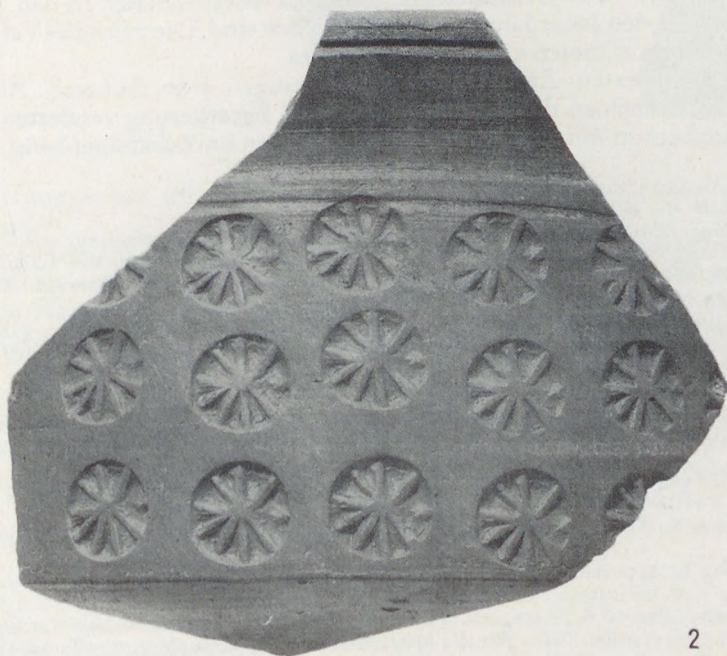
²⁰ Die Ausgrabung der Verfasserin im Jahre 1965: Arch. Ért. 93(1966) 297 und Salamon Á., Kaiserzeitliches Fundmaterial aus Nord- und Ostungarn. Vortrag: Eirene Kongreß, Görlitz 1967. Im Druck Klio 51(1969).

²¹ Buday Á., Dolg. 5(1914) 67., Abb. 11. An diesen Kreis kann das einzige bisher bekannte Bruchstück von sarmatischen Gebiete aus Soltszentimre geknüpft werden. Szabó K., FA 1–2 (1939) 106., Taf. IV, 18. Streufunde eines Siedlungsmaterial.

²² Vorbericht Pastor, J., Sidlisko v Blažiciach. AR 12(1960) 800–810.

1

2

Abb. 2.

als die Verbindung mit dem Römerreich und den benachbarten Provinzen die engste war.²³

Aber wann waren die ähnliche Keramik herstellenden Zentralen des Barbaricums tätig?

Auf den spätkaiserzeitlichen Siedlungen des nordöstlichen Barbaricums erscheinen die stempelverzierten Gefäße gemeinsam mit dem durch Glättung und Facettierung verzierten.²⁴ Obwohl es bezüglich dessen Spuren gibt, daß die keramischen Werkstätten Daziens auch nach der Räumung der Provinz weiter tätig sind,²⁵ befinden sich in dem reichen keramischen Material des Gräberfeldes von Marosszentanna (Sintana de Mureş) keine Stempelgefäße.²⁶ Auch in den munte-nischen Gräberfeldern der Tschernachow-Marosszentanna-Kultur finden wir keine mit Stempelung verzierte Gruppe.²⁷

Im Gebiete des Sarmaticums – in der Theiß-Maros-Körös-Gegend – erscheint zur Mitte des 4. Jahrhunderts eine neue Volksgruppe. Für ihr Denkmalmaterial ist die mit Glättung und Facettierung verzierte Keramik charakteristisch.²⁸ Ein gestempeltes Exemplar kommt hier nicht vor.

Gleichzeitig mit der Ansiedlung dieser spätsarmatischen Gruppe erscheint auch im Material der Lager und Wachttürme des Limes die mit Einglättung verzierte graue Gefäßgruppe,²⁹ deren Töpferöfen in Pilismarót in den vergangenen Jahren freigelegt wurden.³⁰ Die mit Einglättungen verzierten Krüge sind auch charakteristische Beigaben der „hunnenzeitlichen“ Bestattungen.³¹ Facettierte Gefäße sind uns aus Pannonien nur wenige bekannt. Sie kommen bloß in einigen solchen Gräbern³² bzw. Gräberfeldern³³ vor, die voraussichtlich in den Jahrzehnten vor und nach den 400er Jahren errichtet worden sind. Die zweierlei Verzierungsarten erscheinen auf diesen Gefäßen gemeinsam.

Die geschilderten Zusammenhänge bestätigen jene früheren Annahmen, wonach das Erscheinen der mit Glättungen und Facettierung verzierten Keramik im Karpatenbecken mit solchen Volksbewegungen im Zusammenhang steht, de-

²³ Alföldi A., a. a. O. 77.

²⁴ Blažice: Pastor, J., a. a. O.; Die Materialsammlung der Verfasserin aus Beregsurány im Museum von Vásárosnamény und auf dem Gelände.; Zalkod: Anm. 20.; Lamiová-Schmiedlová, M., Die Ostslowakei in der römischen Kaiserzeit. VIIe Congr. Internat. des Sciences Prehist. et Protohist. Tchécoslovaquie 1966. (Nitra 1966) 13.

²⁵ Daicovicu, C., Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts. Studii Clasice 7(1965) 249.; Horedt, K., Unele probleme privind răspîndirea culturii Sintana de Mureş-Cerneahov în România. SCIV 18(1967) 582., Anm. 30.

²⁶ Kovács I., Dolg. 3(1912) 332–336.

²⁷ Mitrea, B. – Preda, C., Necropole din secolul al IV-lea e. n. în Muntenia. (Bucuresti 1966)

²⁸ Bezüglich der geglätteten und facettierten Keramik und ihrer Beziehungen siehe: Párducz M., Acta Arch. Hung. 11(1959) 363.

²⁹ Alföldi A., Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. AH 9. (Bp. 1932) 42–53.

³⁰ Soproni S., Spätromische Töpfereien am pannonischen Limes. Acta RCRF 1968 (im Druck).

³¹ Kovrig I., Acta Arch. Hung. 11(1959) 220. und Párducz M., a. a. o. 350–362. über die Krugtypen.

³² Lébény: Pusztai R., Arrabona 8(1964) 112.; Regöly, die Ausgrabung von Gy. Mészáros im Jahre 1967, unveröffentlicht. Für die Möglichkeit der Untersuchung des Fundes spreche ich an dieser Stelle meinen Dank an.

³³ Csákvár: Salamon Á. – Barkóczi L., Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 1970. Im Druck.

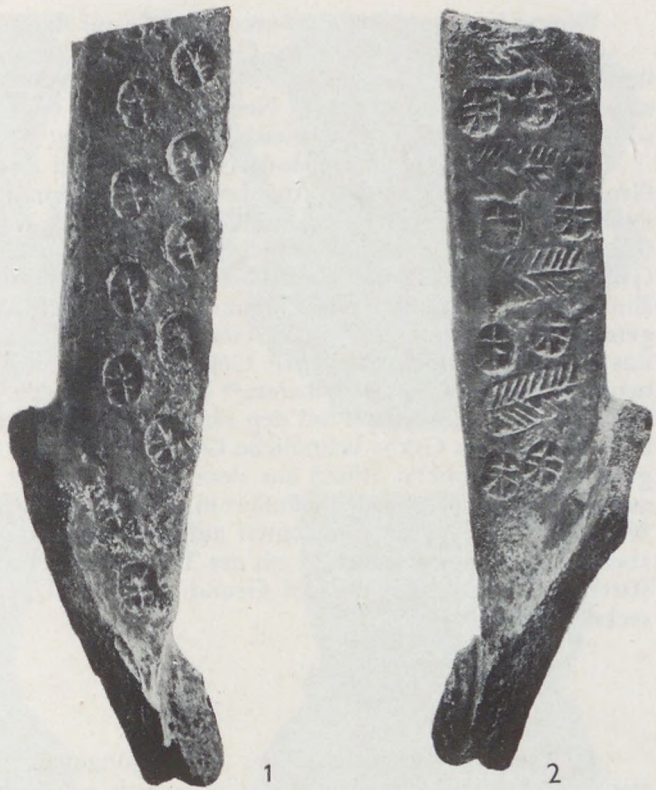

Abb. 3.

1

2

ren Ausgangspunkt im Gebiete der Tschernachow-Marosszentanna-Kultur zu suchen ist.³⁴

Die topographische Verbreitung der Stempelkeramik des Barbaricums, sowie ihr Motiv- und Formschatzmateriale zeigt hingegen, daß ihre Wurzeln aus der ähnlichen Keramik Daziens zu suchen sind. Untersuchen wir die Geschehnisse der Jahrzehnte, die der Räumung Daziens vorangegangen sind,³⁵ so scheint es real zu sein, daß einzelne Gruppen dieser Provinzialbevölkerung, unter ihnen auch Töpfermeister, in diesen unruhigen Zeiten neue Siedlungsplätze gesucht haben. Eine Eindringung ihrer in das Sarmaticum haben wir bisher nicht einmal in Spuren konstatiert,³⁶ ihre günstigste Abzugsmöglichkeit bot sich nach Norden, worin auch ihre ethnische Verbindung zu den dort lebenden Völkern eine Rolle gespielt haben dürfte. Die Töpferzentren des Barbaricums dürften daher ihre Tätigkeit gegen Ende des 3. Jahrhunderts begonnen haben.³⁷

³⁴ Alföldi A., Funde . . . 46.; Párducz M., Sarmatenzeit in Ungarn. III. AH 30. (Bp. 1950) 247. (Gruppe Tápé-Malajdok)

³⁵ Alföldi A., EPhK 53(1929) 161–188.

³⁶ Balás V., Acta Arch. Hung. 15(1963) 309–336.

³⁷ Die ausführliche Bearbeitung der Töpferzentren kann die Bestehungszeit der Werkstätten natürlich modifizieren bzw. genauer bestimmen.

Wie und wann gelangten unsere Gefäße auf den pannonischen Limes?

Von den fünf gestempelten Gefäßen bzw. Fragmenten sind vier von ähnlicher Form (Abb. 1/1–2; Abb. 2/1–2), drei stehen auch technologisch nahe zueinander (Abb. 1/1; Abb. 2/1–2). Nehmen wir auch die Stempelmuster in Betracht, so dürften unsere Gefäße zu gleicher Zeit gefertigt worden sein.

Das Stück aus dem Gebäude Nr. II und von Százhalombatta dürften laut Grund der stratigraphischen Angaben in der Zeit um die Räumung Daziens nach Pannonien gelangt sein. – Die durch Ankauf erworbenen neun Gräber des Gräberfeldabschnittes XIX enthält jedoch auch Material aus dem 4. Jahrhundert. Das Grab 5, in dem sich unser Gefäß befand, war das älteste unter den Gräbern. Ein ähnlicher Fundkomplex – aus amphorenförmigem Riemenende, propellerförmigem Gürtelbeschlag, Zwiebelkopffibel und Münze des Valens bestehend –³⁸ ist uns aus den spätrömerzeitlichen Gräberfeldern von Zengővárkony II, Pécs-Innenstadt und von Ságvár bekannt.³⁹ Nehmen wir den Fundkomplex des Grabes 5 auf Grund der Identität mit den obenstehenden für authentisch an, so stammt auch das sich im Grabe befindliche Gefäß (wie das als Streufund zum Vorschein gekommene ähnliche Stück) aus dem 4. Jahrhundert. In diesem Falle wurden auch diese Gefäße im 4. Jahrhundert in einer auch weiterhin tätigen („dazischen“) Werkstatt erzeugt und gelangten auf dem Handelswege nach Intercisa; oder aber wir müssen in Pannonien mit der Tätigkeit einer solchen keramischen Werkstatt, die die Stempelung auf Grund dazischer Überlieferungen erneuert hat, rechnen.

II.

In Intercisa kam im Laufe der Ausgrabungen des Jahres 1949 aus den jüngsten Schicht des Lagers ein glasiertes, jedoch mit Stempelung verziertes Gefäßfragment zum Vorschein.⁴⁰ Eine ebenfalls mit Stempelung verzierte glasierte Schüssel ist uns aus einem Grab des Gräberfeldes von Zengővárkony II bekannt.⁴¹ Die Verzierungen der Stücke erfolgte mit einem (uns aus dem Material des Barbaricums gut bekannten) Doppelkreisstempel.⁴²

Im vergangenen Jahr kam im Lager von Barátföldpuszta, aus der Schicht des 4. Jahrhunderts ein bräunlich-grünes glasiertes Henkelbruckstück zum Vorschein.⁴³ Der Henkel von eckigem Querschnitt ist an drei Seiten verziert. An zwei Seiten wechseln sich Blatt- und Sternmotive, an der dritten Seite wird er von einem Sternmotiv verziert (Abb. 3/1–2). Auf Grund der auf die Endung des Henkels hi-

³⁸ Siehe Anm. 3.

³⁹ Zengővárkony, Gräberfeld II. Grab 10: Dombay J., JPMÉ 2(1957) Taf. XIV.; Pécs-Innenstadt, Grab 11: Török Gy., FA 3–4(1941) Taf. IV, 3–27.; Ságvár, Grab 56: Sz. Burger A., Acta Arch. Hung. 19(1966) Abb. 98.

⁴⁰ Barkóczi L., Lager und Wohnsiedlung. Intercisa I. 34., Taf. X, 4–4 a.; Auf ähnliches verweist Sz. Póczy K., a. a. O. 74.

⁴¹ Dombay J., a. a. O. Grab 3., Taf. V, 4.

⁴² Pastor, J., a. a. O.

⁴³ Die Ausgrabung von D. Gabler, unveröffentlicht. Für die Überlassung des Stückes zwecks Publikation spreche ich an dieser Stelle meinen Dank aus.

Abb. 4.

nauf laufenden plastischen Applikation gehörte der Krug bzw. das Henkelgefäß in die Gruppe der Schlangengefäße. Aus der Apsis der Villa von Tác-Fövenypusztá ist uns gleichfalls aus derspätrömischen Schicht ein glasiertes, mit Stempelung verziertes Schlangengefäß bekannt.⁴⁴

Die Verzierung des Henkelfragments von Barátföldpusztá weist auf den Motivschatz des Barbaricums hin.⁴⁵ Der eine Krugtyp der glasierten Keramik ist die hohe, schlanke, ovale Form, am Hals mit einem Polster, mit einem Henkel, der sich an den Rand bogenförmig anschließt.⁴⁶ Seine Variante ohne Bleiglasur- mit

⁴⁴ B. Thomas E., *Acta Arch. Hung.* 6(1955) 101. Laut der Verfasserin wurde das Gefäß nicht von der örtlichen Werkstätte erzeugt.

⁴⁵ Kolník, T., *Epitymbion Roman Haken*. (Praha 1958) 66. und Taf. XIII.

⁴⁶ Sz. Póczy K., a. a. O. 76-77., Taf. XVIII, 1,4.; Aus Metall: Radnóti A., *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*. *DissPann* II:6. (Bp. 1939) 149.

facettiertem Körper – kennen wir aus Blažice;⁴⁷ während ihre glatte Variante in den Gräbern der Gräberfelder von Muntenien häufig vorkommt.⁴⁸

Eine sehr wichtige Gruppe der spätömischen Keramik Pannoniens stellt die glasierte Keramik dar.⁴⁹ Zur Beantwortung dessen, ob die Mode der Stempelung von den Werkstätten der glasierten Keramik erneut worden ist und wenn ja, so auf die Einwirkung welcher Impulse, dazu sind die heutzutage uns zur Verfügung stehenden Informationen nicht ausreichend.⁵⁰

III.

Schließlich möchten wir ein zweihenkliges, mit Stempelung verziertes Gefäß von Marosportus bekanntgeben⁵¹ (Abb. 4/1–4).

Eine scheibengemachte zweihenklige Fußvase, mit ziegelrotem „Überzug“. Den gedrückt-kugeligen Körper trennt von dem leicht wulstigen, langen Halsteil, den in der Mitte eine ringsumlaufende Rinne gliedert, eine plastische Rippe. Der Rand breitet sich waagrecht aus. Der kannelierte Bandhenkel ist unten verdoppelt. Auf dem Hals befinden sich in zwei Reihen, auf dem Körper in einer Reihe Stempelmuster von mannigfaltiger Form. H: 10 cm, Randedurchm.: 8,2 cm, Bodendurchm.: 5,4 cm.

Auf den Kreis der S-förmigen Stempelmuster haben wir bereits hingewiesen.⁵² Die Gestreiftheit der Stempel knöpft das Stück an das von Bicsérd⁵³ und an den Musterschatz der Stempelkeramik von Beszterce.⁵⁴ Die sternförmigen Rosetten sind auf dem Stück von Apahida, dessen anderes Muster mit dem Stempel des Bruchstückes von Intercisa verwandt ist, zu sehen.⁵⁵ Die unmittelbaren Verwandten des Gefäßes kennen wir aus den Publikationen nicht, der doppelte Bandhenkel erscheint jedoch auch auf einem römischen Krugtyp.⁵⁶

ÁGNES SALAMON

⁴⁷ Pastor, J., a. a. O. 826., Abb. 302., ähnliches aus Tirgsor: Diaconu, G., Tirgsor. (București 1965) Taf. XXV, 175. Eine aus Silber erzeugte Variante aus Apahida: Finaly G., Arch. Ért. 21(1901) 239, und aus Óbuda bekannt: Wekerle L., Arch. Ért. 5(1885) 93.

⁴⁸ Mitrea, B. – Preda, C., a. a. O. Andolina: 352., fig. 219/1; Spantov: 271., fig. 96/3 und 392., fig. 262/2.; Alex. Odobeascu: 372., fig. 241/1.

⁴⁹ Die Bearbeitung der glasierten Keramik wird von E. B. Thomas vorbereitet. Spuren einer Werkstätte für glasierte Keramik wurden auch in Pilismarót wahrgenommen: Finaly G., Arch. Ért. 27(1907) 52.

⁵⁰ Die spätömische Keramik des Barbaricums und des Donauknies zeigen in mehreren Zügen einen Zusammenhang: Salamon Á., FA 12(1960) 157–159; Das in Karlsburg (Apulum) zum Vorschein gekommene Metallmaterial weist auf Handelsbeziehungen aus dem 4. Jahrhundert hin. Ähnliche Armbänder sind außer Fenépuszta auch im Gräberfeld von Csákvár zu finden. Siehe Anm. 33., Horedt, K., Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. (București 1958) 63.

⁵¹ Für die Überlassung des Stückes zwecks Publikation danke ich I. Selye.

⁵² Siehe Anm. 10.

⁵³ Siehe Anm. 8.

⁵⁴ Siehe Anm. 10.

⁵⁵ Siehe Anm. 11.

⁵⁶ Alföldi Á., Funde ... 45.

KÉSŐRÓMAI CENTENIONALES LELET GÖLLÉRŐL

A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában folytatott revíziós munkák során egy dobozból 301 db későrómai bronzérem került elő a következő feljegyzéssel: „... talán Gölléről (Somogy m.) eredő zárt lelet”.¹

Göllét és a külterületeihez tartozó Alsóheténypusztát – az adattári jelentések alapján – mint későrómai erődített várost tartják számon.² A beszámolókból kitűnik, hogy a „Süllyedt vár” dülő nevű területről érmek is nagy számban jöttek felszínre.³

A legutóbbi terepbejárás alkalmával is rövid idő alatt mintegy 112 db, zömmel későrómai centenionalest gyűjtöttek össze.⁴ Göllével és környékével, mint jelentős szórvány éremlelőhellyel számolhatunk.

A feljegyzés szerint az éremegyüttest a Piarista Gimnázium adta át annak idején a múzeumnak – akiknek birtokaik voltak Gölle környékén. Ez valószínűsíti, hogy az érmek valóban innen származnak.

Az éremegyüttes összetételében a IV. századi leletek szokásos képét mutatja. Néhány kopott érem az I–II. századból, a III. század végétől majd minden császár egy-két darabbal képviselve van, zömét pedig Valentinianus, Valens és Gratianus veretei alkotják. Bizonyítja ez is, hogy zárt leletről, vagy annak egy részéről van itt szó.

Mivel számunkra a lelet záródásának időpontja, az utolsó verdejegy sorozatok érdekeseek – a Valentinianus, Valens, Gratianus-kori centenionalesek meghatározását, verdejegyeit és kronológiáját ábráinkon hozzuk (1–2. ábra). A sisciai verdére vonatkozó táblázathoz annyit fűzünk hozzá, hogy Valentinianus (RIC 7/a) típusú centenionalesából 5 db, a RIC 5/a típusból 1 db és Gratianus RIC 14/c típusából 3 db származik ebből a verdéből. Kopottságuk miatt azonban a verdejegyből többet nem tudunk kiolvasni.

A lelet korai érmeinek felsorolását a következőkben adjuk:

¹ A feljegyzésből még az is kitűnik, hogy annakidején a Piarista rend adta át ezeket az érmekeket az Éremtárnak. Amint utána érdeklődtünk, a rendnek valóban voltak Gölle környékén birtokai. Annak azonban már nem sikerült nyomára jutni, hogy közelebbről hol lették az érmekeket.

² Soproni Sándor jelentése a heténypusztai későrómai erődített város területéről. Gölle. Adattár XXIII. 313/1966., XII. 199/1962., 53. G. I.

³ Répay Lajos jelentése, Adattár, Gölle VII. 183/1963. „Gölle-Heténypuszta; római falak és szórvány érmek kerültek elő. Constantius Chlorus kisbronz, Constantius Chlorus közép-bronz, Constans kisbronz.” Paulovics hagyaték: Adattár, Gölle 31. F. I. „Felsőheténypusztától (Somogy m.) délkeletre római alapfalak, rengeteg érem került elő ‘Süllyedt vár’ nevű dülőlől... A piaristák hetényi gazdaságából feliratos kő egyik darabja került elő.” Továbbá lásd még: Adattár, Gölle 20. G. I.

⁴ Soproni Sándor közléséből tudjuk, aki a terepbejárást végezte s aki az összegyűjtött szórvány érmekeket az Éremtárnak átadta, melyért ez úton mondok köszönetet.

Kopott sestertiusok az I. sz. végéről (talán Domitianus vagy Nerva)	2 db
Traianus koloniális bronz, rossz állapota miatt a verető város nem meghatározható	1 db
Antoninus Pius, koloniális bronz, kopottsága miatt közelebbi meghatározás itt sem adható	1 db
Faustina iun., sestertius E.) DIVA FAVSTINA H.) kopott	1 db
Salonina, antoninianus, RIC 67 (ázsiai veret)	1 db
II. Claudius, antoninianus, RIC 254, SPQR	1 db
II. Claudius, antoninianus, E.) IMP CL ... fej sugárkoronával jobbra, H.) női alak balra áll, olvashatatlan körirat	1 db
Aurelianus, antoninianus, RIC 129, de jegye kopott ..	1 db
Probus, antoninianus, RIC 810, Siscia XXIV	1 db
Probus, antoninianus, kopott féldarabja, E.) IMP.. OBVS AVG sugárkoronás mellkép köpenyben jobbra H.) balra álló női alak	1 db
Diocletianus, antoninianus, RIC 284, Heraclea $\frac{N B}{.XXI.}$	1 db
Galerius Maximianus, Cohen ² 40, follis $\frac{* \epsilon}{SM \cdot TS}$	1 db
Galerius Maximianus, Cohen ² 40, follis $\frac{\epsilon \cdot }{MK.}$	1 db
Maximinus Daza, Cohen ² 111, follis $\frac{koszorú \epsilon}{SIS \cup}$	1 db
Licinius pater, RIC 4, follis $\frac{ B}{SIS}$	1 db
Licinius pater, RIC 4, follis $\frac{ I}{SIS}$	1 db
Licinius pater, RIC 5, follis $\frac{ }{.TS \cdot A.}$	1 db
Nagy Constantinus, Cohen ² 246, AE 4, $\frac{ }{SMTS}$	1 db
Ugyanaz, de a verdehely olvashatatlan	1 db
Nagy Constantinus, Cohen ² 246, AE 4, $\frac{ }{CONS}$	1 db
Constans, Cohen ² 10, AE 3, $\frac{ }{\bar{?}}$	1 db
Constans, Cohen ² 54, AE 4, $\frac{ }{SMT\bar{?}}$	1 db
II. Constantius, cf. Cohen ² 167, AE 3, $\overline{NS} \cdot$	1 db
Constantinus dinasztia meghatározhatatlan AE 3,	12 db
Magnentius Cohen ² 57, AE 2, $\overline{Re}$	1 db
Valószínűleg IV. század elejéről AE 3,	3 db
Valentinianus, (1-2. ábra). AE 3,	117 db
Valens, (1-2. ábra). AE 3,	121 db
Gratianus, (1-2. ábra). AE 3,	23 db

Verdehely szempontjából csak az utóbbi három császár centenionaleseinek statisztikáját készítettük el. Ez lényegesen kisebb számból történt, mint a lelet egésze – 197 db –. A verdehelyek szerinti megoszlás a szokásos képet mutatja,

364-367

[illegible]

1. åbra

	VALENTINIANVS	VALENS	GRATIANVS
AQVILEIA	GLORIA ROMANORVM	364-367 / I. periodus / SECVRITAS REIPVBLICAE RIC 9/a/	GLORIA ROMANORVM SECVRITAS REIPVBLICAE RIC 7/b/
		^B SMAQS	^B SMAQS SMAQP SMAQT
	RIC 11/a/	RIC 12/a/ 367 - 375 / II. periodus / RIC 11/b/	RIC 12/b/
ROMA	^I SMAQT	^I SMAQT SMAQP SMAQT	^I SMAQS SMAQT
	RIC 15/a/	364-367	
	SHRT		
	Az alábbi jegyek az I. és II. periódusban is használatosak		
		364-375	RIC 24/b/
			RPRIMA RSECYNDA(?)
			(RQ)VAR(TA)
SIRMIVM		364 febru. - 364 végéig RIC 1/a/	
	ASIRH		
THESSALONICA		364-367 RIC 18/a/	RIC 18/b/
	TESA	TESG(2)	TESA TES?
	RIC 27/a/	367-375 RIC 26/b/	RIC 27/b/
		^I TES	^I TES
	^B TES		^B TES
		^V TES	^V TES
CONSTANTINOPOLIS		364-367	RIC 21/b/
			CONST

11. abra

így nagyságrendben: a sisciai, aquileiai, thessalonikai, római, sirmiumi és constantinopolisi műhelyek vannak képviselve a leletben.

A $\overline{\text{CONSPI}}$ jegyű veret, Valens Securitas típusán, még az első periódusban 364–367 között készült. Valentinianus Securitas $\overline{\text{ASIRM}}$ jeggyel szintén korai, 364-ben került kiverésre. A többi verdéből már a második periódus jegyeivel ellátott darabok is szerepelnek a leletben.

A római verdéből nem keltezhető pontosan Valens Securitasai RPRIMA, RSECVNDA, RQVARTA jeggyel. Kronológiai beosztásuk még bizonytalan, mert az első periódusban is készültek ilyen jeggyel centenionalesek, verésüket megszakítás nélkül a második periódusban is folytatják.⁵ Mivel azonban Gratianusnak nincs a leletben innen verete, ezért úgy gondoljuk, hogy ebben az esetben ezek a darabok az első periódus végén készülhettek.

Az aquileai verdéből, mint táblázatunk is mutatja, már szép számmal fordulnak elő a második periódus jegyei. Valentinianus, Valens Securitas típusain a kezdeti $\overline{\text{SMAQ}}$ jegyet felváltja az SMAQ, za ezzel jelölt sorozatok nem sokkal Valentinianus trónralépése előtt kerültek kiverésre.⁶

Az éremlelet záródásának idejét leginkább a sisciai és thessalonikai verde sorozatainak segítségével közelíthetjük meg.

A lelet legnagyobb tömegét a sisciai verdéből származó centenionalesek alkotják, mind az első (81 db), mind a második periódusban (77 db). A 367-ben kiverésre kerülő Gloria típust $\overline{\text{BSISC}}$ jeggyel mindhárom császárnál megtaláljuk. Mind a Gloria, mind a Securitas típusú veretek, Valentinianus, Valens és Gratianus számára folyamatosan képviselve vannak a leletben egészen $\overline{\text{P}^*\text{M}^* \text{SIS}}$ illetve $\overline{\text{M}^*\text{P}^* \text{SIS}}$ (RIC XVII seria) kibocsátásáig. Csak Gratianus Securitasai jelentéktelen számúak, az egyetlen előforduló az $\overline{\text{D}^* \text{ASISC}}$ jegyű.

A későbbi időszakot már csak Valens Securitasai, RIC XVIII, XX seria képviselik. A legutolsó centenionales pedig Valentinianus Gloria verete, $\overline{\text{Q}^* \text{BSISCV}}$ (RIC XXXII seria) monogrammos jegyű, amely a sisciai verde második periódusának késői korszakát képviseli.⁷

A thessalonikai verdéből a Valens számára készült Gloria típuson szereplő $\overline{\text{V}^* \text{TES}}$ jegy (RIC XXXVIII) a leletben előforduló legutolsó kibocsátás. Ez a sorozat közvetlenül I. Valentinianus halála előtt futott ki a verdéből. Mivel ez a jegy Gratianusnál is használatos, de olyan sorozaton, melynek előlapján a módosított felirat már apja halála után készült.⁸ Így ennek a jegynek a használata még Valentinianus halála előtt kezdődik, s utána is folytatódik.

⁵ Mattingly, H. – Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G., The Roman Imperial Coinage. (RIC) IX. (London 1951) 115.

⁶ RIC 92.

⁷ Lányi Vera., Acta Arch. Hung. 21(1969) 33–46. A sisciai verde 364–375 időszakában vert érmek évhez kötését kísérelte meg a szerző a jegyek alapján.

⁸ RIC 172.

Leletünkben a sisciai utolsó veretek korábbiak, mint általában az ilyen korral záruló pannóniai leletek sorozatai. Gondolunk itt a szőkedencsi, jabingi, Wien-krottenbachi és a nemrég a barbarikumban előkerült tedeji leletekre.⁹ Kizárólag azokat tekintve, amelyekben már II. Valentinianus vagy későbbi császárok kibocsátásai nem szerepelnek. A szőkedencsi és Wien-krottenbachi S sorozatjegyes darabokkal zárulnak.¹⁰ A jabingi valamivel korábbi F és Q sorozattal. A legtöbb kapcsolatot leletünk a tedeji lelettel mutat, amelynek monogrammos jegyei (RIC XXXIII seria) egykorúak a göllei lelet hasonló jegyeivel (RIC XXXII seria).

A thessalonikai verde jegyeit összehasonlítva viszont azt látjuk, hogy éppen azokkal a pannóniai leletekkel mutat hasonlóságot, amelyek II. Valentinianus illetve még később uralkodó császárok vereteivel zárulnak. Ugyancsak a RIC XXXVIII seria jegyei $\frac{V|\overset{*}{A}}{TES}$ Δ , ∇ adják a veszprémi, árpási, öregcsémi és öcsödi leletek zárósorozatát.¹¹

Leletünkben a thessalonikai verde ezen jegyét tekintjük az utolsónak, amely feltétlenül a 375. évre teszi a lelet záródását. Földbekerülése még későbbi lehet.

Történeti eseményhez nem akarjuk kapcsolni a lelet elrejtését, mivel a lelőhely területén hamarosan meginduló ásatások több adatot nyújtanak a település és a környék történetéhez. Majd ezek ismeretében inkább lehet az érmek földberejtésének okáról beszélni.

Bár nem a lelethez, de a területhez tartoznak azok a szórványérmek, amelyek a legutóbbi terepbejárásnál összegyűjtődtek és így a Nemzeti Múzeum Éremtárába kerültek. Rövid jegyzéküket az alábbiakban hozzuk.¹² Értékelésükről csak annyit, hogy ugyanazt a képet adják, mint leletünk. A szórványok legkésőbbi darabja

$\frac{P|M}{SISC}$ jegyű (RIC XVIII seria), szintén 375 előtti.

BÍRÓNÉ SEY KATALIN

⁹ Szőkedencs: R. Alföldi M., *Anth* 2(1949) 1–4.; Jabing: Barb. A., *Der Münzfund von Jabing*. NZ 29(1936) 61.; Wien Krottenbach: Polaschke, E., *Zwei römische Münzschatze aus Wien*. NZ 18(1925) 127–129.; Tedej: Soproni S., *DMÉ* 1966–67. 91–117.

¹⁰ R. Alföldi M., *Fragen des Münzlaufs im 4. Jahrhundert n. Chr.* Jahrbuch f. Num. u. Geldgesch. 13(1962) 99. Az S sorozat kibocsátása 375-re tehető.

¹¹ Veszprém: Kubitschek, W. – Voetter, O., *Ein Münzfund aus Veszprém*. NZ 2(1909) 117–136.; Árpás: Jónás E., NK 32–33(1933–1934) 3–27.; Öregcsém: Radnóti A., NK 41(1942) 11–23.; Öcsöd: Jónás E., NK 28–29(1929–1930) 30–44.

¹² III. sz. viminaciumi középbronz 1 db, Licinius pater AE 3, 1 db, Nagy Constantinus AE 3, 5 db, Nagy Constantinus AE 4, 2 db, II. Constantinus AE 3, 4 db, Constans AE 3, 1 db, Constans AE 4, 6 db, II. Constantius AE 3, 26 db, Constantius Gallus AE 3, 5 db, Julianus AE 3, 1 db, Jovianus AE 3, 2 db, Constantinus dinasztia AE 3, 11 db és ugyanez AE 4, 11 db. Teljesen bizonytalan AE 3, 4 db. Valentinianus, Securitas, Siscia AE 3, 8 db, Valentinianus Gloria, Siscia, AE 3, 3 db, Valens Securitas, Siscia AE 3, 7 db, Valens Securitas, Lugdunum AE 3, 1 db, Valens, Gloria, Siscia, AE 3, 5 db, Gratianus, Securitas, Siscia, AE 3, 2 db, Gratianus, Roma, Securitas, AE 3, 1 db, bizonytalan (Valens vagy Valentinianus) AE 3, 4 db, Julianus incusus verete csak a fej látszik, 1 db.

Valentinianus Securitas sorozatánál $\frac{D|\overset{*}{ASISC}}{\bullet}$ (RIC XI. seria) a legkésőbbi jegy. A Gloria sornál $\frac{S|\overset{*}{D}}{BSISC}$ (RIC XIII. seria), Valens Securitasnál a $\frac{P|\overset{*}{SIS}}{\bullet}$ (RIC XVII–XVIII. seria), a Gloria típusnál $\frac{R|\overset{*}{BSISC}}{\bullet}$ (RIC X. seria), Gratianus Securitas $\frac{P|M}{SISC}$ (RIC XVII–XVIII. seria) a legutolsó kibocsátások. Az egyetlen bizonytalan Gratianus Securitas centenionalesa a római verdéből SM levél R?, ezt a jegyet a második és harmadik periódusban is folyamatosan használták, tehát 375 előtt és után is.

A FIND OF LATE ROMAN CENTENIONALES FROM GÖLLE

The bulk of 301 coins, now in the Numismatic Section of the Hungarian National Museum, mainly Roman bronzes from the IVth century, are supposed to be a close find or a part of it unearthed on the confines of Gölle, County Somogy.

In this area there are several vestiges of a Roman settlement, probably the remains of a fortified town; an excavation to be started soon will throw light on this problem.

The earliest items of the find are those from the first century. In regard of mintages and chronology we have dealt only with the centenionales of Valentinian, Valens and Gratian as shown on our tabulation.

The closing of the find can be determined firstly with the aid of the series minted in Thessalonica and Siscia. The bulk of the centenionales in our find consists of Siscian mints, 81 of the first and 77 of the second period. The types „Gloria“ as well as „Securitas“ appear in the find continuously with mints of above three emperors, closing with series RIC XVII (v. tabulation). The series RIC XVIII, XX are represented with only a few coins. The last centenionales – Valentinian's mint „Gloria“ – the monogram-marked piece of series RIC XXXII – represents the late term of Period II.

The last issue of the Thessalonica mint is series RIC XXXVIII, minted shortly before the death of Valentinian I. In our find we can consider this Thessalonian mark as the latest one, on the strength of which we can put the closing of the find for the year 375 A. D.

ÜBER DEN MÜNZUMLAUF IN PANNONIEN ZU ENDE DES 4. JAHRHUNDERTS

Ein seit langem umstrittenes Thema der pannonischen Forschungen bildet die Frage, zu welchem Zeitpunkt Pannonien aufgegeben wurde.¹ Auf Grund der antiken Quellen und der archäologischen Daten kann nachgewiesen werden, daß die römische Herrschaft in den einzelnen Provinzen Pannoniens nicht zu gleicher Zeit aufgehört hat. Während die Räumungszeit der Provinzen Pannonia secunda, Savia und Pannonia prima ziemlich klar vor uns steht, wurde die Polemik bezüglich der Frage, wann die Römerherrschaft in Valeria geendet hat, noch nicht abgeschlossen.

An der Wende des 4-5. Jahrhunderts wird im Zusammenhang mit der Lage der Provinz Valeria in jedem Falle auf den Münzumlauf der Provinz hingewiesen. Auf Grund der numismatischen Daten hört in Valeria die regelrechte Münzversorgung im wesentlichen mit 375 bzw. die Zuströmung neuer Münzen mit 395 auf, jedoch bedeutet dieser Zeitpunkt noch bei weitem nicht den Verzicht auf diese Provinz.² Im Gebiet von Valeria stehen wir einer ähnlichen Erscheinung gegenüber, wie in Britannien, wo selbst nach dem Aufhören des regelrechten Münzumlaufes die Römerherrschaft noch längere Zeit bestanden hat.³ Dasselbe kann im allgemeinen auch in anderen Provinzen des Reiches beobachtet werden. Auf die sich auf Pannonien bzw. die Provinz Valeria beziehenden Eigenartigkeiten dieser allgemeinen Erscheinung wünschen wir in unserer folgenden Erörterung hinzuweisen, im Laufe welcher wir durch die historische Auswertung des Münzumlaufes der Valentinianischen Zeit hinsichtlich des Münzverkehrs vor der Räumung der Provinz Valeria einige Bemerkungen hinzufügen möchten.

Die regelmäßige Münzversorgung hört im allgemeinen mit dem Tode des Kaisers Valentinian I. im Jahre 375 auf, trotz der Tatsache, daß einzelne spätere Prägungen – zwar unregelmäßig, doch bis 395 und selten sogar auch über diese Zeit hinaus – das Gebiet der Provinz erreichen. Dies bedeutet jedoch noch weder die Räumung der Provinz noch das Aufhören des regelmäßigen Münzumlaufes. Archäologische und historische Angaben beweisen, daß Valeria, die meistbedrohte Provinz Pannoniens, selbst noch in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts unter römischer Herrschaft gestanden hat. Die neueren Forschungen verlegen auf Grund der historischen Quellen die Räumungszeit der Provinz immer mehr auf einen späteren Zeitpunkt. Gemäß der neueren Annahmen wird als terminus post

¹ Unlängst zusammenfassend Mócsy A., Pannonia. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 577. – Szoboda, E., Carnuntum. (Graz 1964) 77. – und 264. –

² Alföldi A., Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I. (Berlin-Leipzig 1924) 21. – Neuere Schrifttum: Mócsy A., a. a. O. 580.

³ Kent, J. P. C., Coin evidence for the abandonment of a frontier province. Carnuntina. Röm. Forschungen in Niederöst. 3. (Graz 1956) 85. –

quem das Jahr 409 bestimmt.⁴ Diese Annahme wird von den Angaben der Notitia Dignitatum bewiesen: die zur Zeit des Feldzuges Alarichs in den Jahren 408–409 im Zusammenhang mit der Vernichtung der von den Goten gefangengenommenen 5 dalmatinischen Cunei vorgenommenen Truppenänderungen werden nämlich in den Notitia dignitatum bei der Aufzählung des Heeresbestandes der Provinz Valeria noch durchgeführt.⁵

Die Datierung des archäologischen Quellenmaterials auf gewisse Jahre stößt zu dieser Zeit bereits auf Schwierigkeiten, doch widerspricht sie in großer Allgemeinheit nicht den Autorenangaben. Obwohl die in der Gemarkung von Beremend, bei Idamajor zum Vorschein gekommene bronzene Inschriftentafel,⁶ die A. Alföldi auf die Jahre 387–394 datiert hat,⁷ zu den inschriftlichen Denkmälern gehört, erwähnen wir sie dennoch unter den archäologischen Angaben. Der Fundort der Inschrift ist etwa 30 km von der Donau entfernt und liegt daher unmittelbar im Hinterland des Limes. Die Inschrift zeigt klar, daß die Lage in Valeria entlang des Limes zur Zeit der letzten Jahrzehnte des 4. Jahrhunderts noch gar nicht so verhängnisvoll sein konnte, wenn der auf der Inschrift vorkommende Valerius Dalmatius aus der verhältnismäßig sicheren Gegend von Lugdunum in den letzten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts in seine Heimat, wahrscheinlich in seine Villa zurückkehrt und man ihm dort, um ihn zu rühmen eine Gedenktafel errichtet.⁸

Im Zusammenhang mit der systematischen Bearbeitung des spätzeitigen Fundmaterials wurde gerade in der jüngsten Vergangenheit nachgewiesen, daß in den letzten Jahrzehnten des 4. und in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts im Inneren der Provinz Glashütten tätig waren, deren Produkte auch in den Gräberfeldern entlang des Limes der Provinz Valeria angetroffen werden können.⁹

Von den geschlossenen Münzfunden zeigen der sich mit den Prägungen des Kaisers Theodosius I. schließende Fund von Veszprém (Verbergungszeit: terminus post quem 384–387)¹⁰ und die Funde in der Umgebung von Pécs,¹¹ vor allem jedoch der im Bereich von Budapest, in der Lónyai-Gasse zum Vorschein gekommene Münzschatzfund,¹² daß bis zum Tode des Theodosius I., bis 395 das

⁴ Várady L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik (Das spätrömische Heerwesen und seine gesellschaftliche Grundlage). (Bp. 1961) 63 und 83.; Nagy T., Budapest műemlékei II. (Die Kunstdenkmäler von Budapest II). (Bp. 1962) 63.; Auf einen früheren Zeitpunkt versetzt: Alföldi A., a. a. O. II. 69.–; Mócsy A., a. a. O. 581.–; Swoboda, E., a. a. O. 77.–

⁵ Zos. V 45. 1.; Vgl. Várady L., a. a. O. – Im Gegensatz zu der Schichtungstheorie der Notitia Dignitatum (Berchem, D., L'armée de Dioclétien et la réforme Constantienne.) (Paris 1952) und Nagy T., Acta Ant. 7(1959) 183.– wird die simultane Gültigkeit der Angaben der Notitia Dignitatum überzeugend nachgewiesen (Várady L., a. a. O. 82. –).

⁶ Mommsen, Th., Ges. Schr. II. 150.–

⁷ Alföldi A., a. a. O. II. 61.; Zur Datierung vgl. noch: Nesselhauf, H., Die spätrömische Verwaltung der gallisch-germanischen Länder. Abh. d. Preuß. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 1938:2. 22.; Nagy T., Kunstdenkmäler ... 108., Anm. 460.

⁸ Thomas E., Römische Villen in Pannonien. (Bp. 1964) 271.–; Nagy T., Kunstdenkmäler ... 62.; Bezüglich der Konsolidation der 80er Jahre Mócsy A., a. a. O. 579.

⁹ Barkóczi L. – Salamon Á., Arch. Ért. 95(1958) 29ff.

¹⁰ Kubitschek, W. – Voetter, O., Ein Münzfund aus Veszprém. NZ 42(1909) 117. – und B. Sey K., NK 60–61 (1961–62) 29.–

¹¹ Alföldi A., a. a. O. I. 52.–; Nagy T., Kunstdenkmäler ... 107. Anm. 449.

¹² Alföldi A., a. a. O. 38.; Nagy T., Kunstdenkmäler ... 62.

Militär in den Lagern in Valeria seine Soldversorgung erhalten hat.¹³ Das im Gebiet von Valeria zutage geförderte spätrömische Münzmaterial beweist, daß auch die nach 375 geprägten Münzen in die Limesgegend gelangt sind.¹⁴ Zahlenmäßig ist jedoch das Münzmaterial nach 375 im Vergleich zur Menge der zur Regierungszeit von Valentinian in Valeria kursierenden Münzen verschwindend gering, nach 395 kommen neue Münzen hingegen nur vereinzelt, hie und da in die Limesgegend.

Das Jahr 375 bedeutet im Münzumlauf der Provinz Valeria im wesentlichen eine scharfe Zäsur und trotz dem, daß die Provinz zumindest noch eine Generation lang der organische Teil des Römerreiches geblieben ist und auf dem Gebiete des Grenzschutzes zur Verteidigung des Reiches eine bedeutende Aufgabe zu lösen gehabt hätte, hörte die regelmäßige Münzversorgung der Provinz im wesentlichen mit dem Tode des Valentinians auf.

Zwischen dem Zeitpunkt der Räumung der Provinz (*terminus post quem* 409) und dem Aufhören des regelmäßigen Münzumlaufes (375 bzw. 395) zeigt sich ein scheinbarer Widerspruch. Um diesen zu lösen und auf jene Frage, weshalb die regelmäßige Einströmung der Münze auf das Gebiet Valeria nach 375 aufgehört hat, ferner mit welchem Münzumlauf wir in den Jahren nach 375 bis Räumung der Provinz rechnen können, eine Antwort zu finden, müssen die neueren und älteren Angaben den neuen Gesichtspunkten gemäß ausgewertet werden. Weder historische, noch wirtschaftliche oder gesellschaftliche Geschehnisse begründen das Verwerfen jener Möglichkeit, daß wir im Gebiete Valeria nach 375 bzw. 395 einen den früheren Jahren ähnlichen oder zumindest einen diesen annähernden Münzumlauf annehmen können. Wie war dieser Münzumlauf, mit welchen Münzen wurden in Ermangelung neuer Prägungen die auch zu dieser Zeit nötigen Geldgeschäfte abgewickelt? Als Grundlage zur Lösung dieser Frage kann als Ausgangspunkt der Münzumlauf zur Valentinianischen Zeit mit Angaben dienen.

Die Münzprägung von Siscia zwischen den Jahren 364–375 ist der Forschung ziemlich bekannt.¹⁵ Unlängst versuchte man die Emissionen der Münzstätte von Siscia in eine chronologische Reihenfolge zu stellen und die einzelnen Prägezeichen auf Jahre zu bestimmen.¹⁶ Die so datierbaren und vom Gebiete Pannonia prima und Valeria stammenden Münzen wurden in einer chronologischen Tabelle zusammengestellt. Im Laufe der Zusammenstellung der Tabelle kamen die Angaben von etwa 5000 bestimmbar, in Siscia geprägten Kleinbronzestücken zur Aufarbeitung. Die zusammenfassende Tabelle der uns näher interessierenden Provinzen Pannonia prima und Valeria bieten über den Münzumlauf der beiden

¹³ Ein ähnlicher Zeitpunkt kann auch in Carnuntum nachgewiesen werden, wo uns aus den Jahren nach 395 etwa 100 Münzen bekannt sind (das ganze Münzmaterial beträgt 12.500 St.) Vgl. *Swoboda*, E., a. a. O. 80.; *Elmer*, G., Der römische Geldverkehr in Carnuntum. NZ 66(1933) 57.; Bezüglich der späteren Soldversorgung *Eugippius* Vita Sancti Severini. 20, 1.

¹⁴ *Alföldi* A., a. a. O. I. 21. und II. 70.; *Mazuran*, J., Rimski novci nadeni u Osijeku. OZb 4(1954) 39.; *Walter*, H. G., Römische Münzen aus dem „Ager Carnuntinus“. Mitt. d. Ver. d. Freunde Carnuntum 8(1955) 19.; *Mócsy* A., a. a. O. 579.

¹⁵ *Sommeveit*, G., NK 54–55(1955–56) 7.; *R. Alföldi*, M., Fragen der Münzumlaufes im 4. Jh. n. Chr. Jb. f. Num. u. Geldgesch. 13(1963) 75.

¹⁶ *Lányi* V., Acta Arch. Hung. 21(1969) 33.

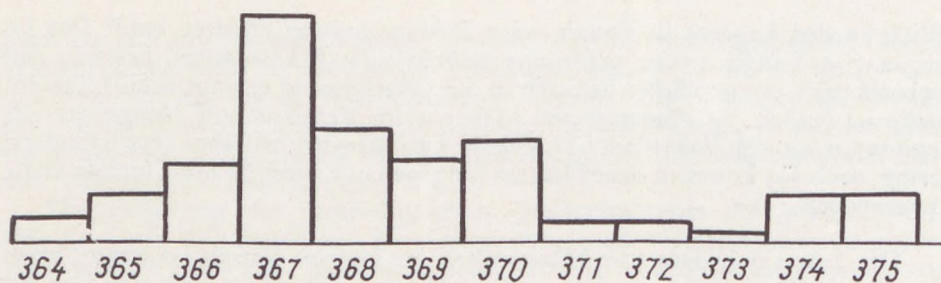

Abb. 1.

Grenzprovinzen zwischen 364–375 (Abb. 1) ein veranschaulichendes Bild. Auf Grund der Tabelle sehen wir vom Jahre 364, von der Thronbesteigung Valentinians an, bis 367 einen gleichmäßigen Zuwachs. Im Jahre 367 nimmt die Anzahl der Prägungen sprunghaft zu, dann zeigt sie bis 370 einen gewissen Rückfall, bleibt jedoch auf einem gleichmäßig hohen Niveau. Nach 370 nimmt die Menge der in Umlauf kommenden neuen Münzen plötzlich ab, sodann steigt der Münzumsatz in den Jahren 374–375 von neuem auf ein mittelmäßiges Niveau an.

Besonders beachtenswert ist die Zusammensetzung der entlang des Limes bzw. der unmittelbar aus dessen Hinterland stammenden geschlossenen Münzfunde (Z. B. Esztergom, Aquincum, Vindobona I–II, Gorsium I, Öregcsém, Veszprém, Árpás usw.¹⁷). Die Zusammensetzung dieser Schatzfunde zeigt ein der oben geschilderten zusammenfassenden Tabelle ähnliches Bild. Bei den Schatzfunden bedeutet im allgemeinen das Jahr 370 eine Änderung – die Prägungen des Jahres 367 sind in größter Menge vertreten – und nach 370 steigt die Anzahl der kursierenden Neuprägungen wiederum erst in den letzten beiden Jahren der Herrschaft Valentinians an. Diese Erscheinung ist nur für die Schatzfunde des Limes entlang charakteristisch, bei den aus dem Drau-Sava-Zwischenstromland stammenden Funden, wie z. B. bei dem Fund von Cibalae zeigt die Tabelle ein ganz anderes Bild (Abb. 2) von kleineren Schwankungen abgesehen, widerspiegelt sie während der ganzen Herrschaft Valentinians im wesentlichen einen gleichmäßigen Münzumsatz.

Die oben bekanntgegebenen Regelmäßigkeit ist nur für die Limesgegend charakteristisch, deshalb muß dafür die Erklärung im Zusammenhang mit der Geschichte des Limes gesucht werden. Aus diesem Grund überblicken wir ganz kurz die Geschichte des pannonischen Limes in der Valentinianischen Zeit.

Der großangelegte Ausbau des Donaulimes in der Zeit Valentinians ist der Forschung ziemlich bekannt.¹⁸ Die Bautätigkeit dieser Zeit müssen wir von den bisherigen Forschungen abweichend – die diese ganze Tätigkeit für einheitlich aufgefaßt haben – auf Grund der epigraphischen und numismatischen Angaben in zwei Teile trennen.

¹⁷ Das Schrifttum der Funde und die sich auf den Münzumsatz beziehende Tabelle Lányi V., a. a. O. 37.

¹⁸ Nagel, A., Valentinianus. PWRE VII A. (Stuttgart 1948) 2175. –; Soproni S., Der spätromische Limes zwischen Visegrád und Esztergom. Limes Romanus Konferenz in Nitra. (Bratislava 1959) 131. –; Ders., Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am pannonischen Limes. Studien zu den Militärgrenzen Roms. (Köln 1967) 138.

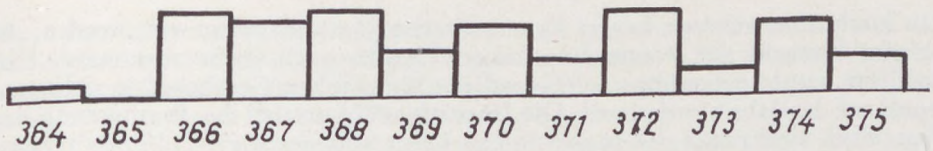

Abb. 2.

Die Lager des pannonischen Limes dürften zur Zeit der Thronbesteigung Valentinians in stark vernachlässigtem Zustand gewesen sein. Im Laufe des 4. Jahrhunderts von der Herrschaft Konstantins angefangen bis Valentinian hören wir über die Limesbauten nicht viel.¹⁹ Von Ammianus Marcellinus erfahren wir, daß Valentinian nach der Thronbesteigung sofort an den Neuaufbau des Grenzschutzsystems des Reiches herangegangen ist.²⁰ Die Spuren dieses Neuaufbaues sind in fast jedem bisher erforschten Lager Pannoniens vorzufinden. In Carnuntum berichtet über den Bau selbst eine Inschrift,²¹ der auch archäologisch nachweisbar ist.²² Die für den Bau der Valentinianischen Zeit charakteristischen Ziegelstempel findet man auch im Gebiet der Provinz Valeria in Brigetio,²³ Leányvár²⁴ Tokod,²⁵ Esztergom,²⁶ Pilismarót,²⁷ Dunabogdány,²⁸ Szentendre,²⁹ Aquincum,³⁰ Budapest beim Bach Rákos,³¹ am Eskü-Platz,³² in Nagytétény,³³ Dunaujváros³⁴, Várdomb³⁵ und im Lager von Dunaszekcső³⁶ vor. Am Ende unserer Aufzählung erwähnen wir jene schon früher bekannte, über den Bau eines Lagers berichtende Inschrift,³⁷ die bezüglich des Zeitpunktes der Lagerbauarbeiten zur Valentinianischen Zeit genauere Informationen enthält. Die Bauzeit des auf

¹⁹ Barkóczi L., *Intercisa I.* AH 33. (Bp. 1954) 39.-; Soproni S., *Der spätrömische ...* 131.-; Nagy T., *Kunstdenkmäler ...* 58.-

²⁰ Amm. Marc. 29, 6, 2.

²¹ Kubitschek, W. - *Frankfurter*, S., *Führer durch Carnuntum.* (Wien 1923) 51. Nr. 47 = CIL III 14538¹¹.

²² Svoboda, E., a. a. O. 263. Anm. 27. für die späteren Bautätigkeiten 267.

²³ Barkóczi L., *Brigetio.* DissPann II:22. (Bp. 1951) 16.-

²⁴ Szilágyi J., *Inscriptiones tegularum Pannonicarum.* DissPann II:1. (Bp. 1933) 98.

²⁵ Ebd.

²⁶ Ebd. 97.-

²⁷ Findly G., *Arch. Ért.* 27(1907) 190.; Szilágyi J., a. a. O.

²⁸ Szalay Á., *A dunabogdányi castellum* (Das Kastell von Dunabogdány). AH 10. (Bp. 1933); Paulovics I., *Aevum* (Milano) 1934. 242.-

²⁹ Nagy T., *BpR* 13(1943) 393.-

³⁰ Nagy L., *Az óbudaí ókeresztény cella trichora a Raktár utcában* (Die altchristliche Cella trichora von Óbuda in der Raktár-Gasse). (Bp. 1931) 46.-

³¹ Szilágyi J., a. a. O. 97.

³² Nagy L., *Az Eskü téri tábor, Pest város öse* (Das Lager am Eskü-Platz, als Vorgänger der Stadt Pest). (Bp. 1946) 72.-

³³ Paulovics I., *Nagytétényi kutatások* (Die Forschungen von Nagytétény). RF I:3. (Bp. 1957) 57., Nr. 38., 43. und 44.

³⁴ Szilágyi J., *Intercisa II.* AH 36. (Bp. 1957) 15.-

³⁵ Wosinszky M., *Tolna vármegye története II.* (Die Geschichte des Komitats Tolna II). (Bp. 1896) 636 (Marcianus trib).

³⁶ Szilágyi J., *Inscriptiones ...* 96.

³⁷ CIL III 10596 = Dessau 762. Zur Lesung: Alföldi A., *Arch. Ért.* 52(1939) 107.-; Bezüglich der Herkunftsstelle Soproni S., *Spätrömische ...* 138. - und Mócsy A., a. a. O. 637.

der Inschrift erwähnten Lagers kann zwischen 364 und 367 gesetzt werden, da auf der Inschrift der Name des Kaisers Gratian noch nicht vorkommt. Die Inschrift wurde neuerdings auf Grund der historischen Geschehnisse richtigerweise auf das Jahr 367 datiert³⁸. Die Inschrift reicht uns bei der Bestimmung der Bau- bzw. Umbauzeit der pannonischen Lager entsprechende Hilfe. Es scheint wahrscheinlich zu sein, daß auf Verordnung Valentinians zuerst die vorhandenen größeren Objekte des Festungssystems in Ordnung gebracht wurden: die Arbeiten wurden mit dem Neubau der beschädigten Lager begonnen und wo es nötig war, dort auch neue Militärlager errichtet. Durch die dichte Anlegung der Lager entlang des Limes von Valeria – durchschnittlich 10–15 km –, ist den Wiederaufbauenden eine mächtige Arbeit zugefallen. Diese umfangreichen Bauarbeiten dürften auf Grund der sich auf den Münzumlauf beziehenden Angaben zwischen 366–370 durchgeführt worden sein. Die Arbeiten wurden wahrscheinlich im Jahre 366 begonnen und haben ihren Höhepunkt 367 erreicht.³⁹ Im Münzumlauf der Provinzen Valeria und Pannonia prima treten die Prägungen des Jahres 367 auch im Vergleich zu den verhältnismäßig hohen Durchschnittswerten der anschließenden Jahre in auffallendem Maße hervor: die Zahl der in diesem Jahre in Umlauf gelangten Münzen verdoppelt sich beinahe.⁴⁰ In den Jahren 368–369 nimmt der Münzumlauf – obwohl er noch immer ein hohes Niveau vertritt – allmählich ab. Im Jahre 370 können wir einen gewissen Anstieg beobachten. Diese Zunahme kann unserer Meinung nach mit dem im Jahre 370 nach längerer Pause den Soldaten wiederum ausgezahlten Sold in Zusammenhang stehen⁴¹. Es scheint nämlich wahrscheinlich, daß die, für den Bau bestimmte Summe in den Jahren 368–370 allmählich abgenommen hat, das Hervorspringen im Jahre 370 kann nicht die Steigerung der Bautätigkeit bedeuten, insbesondere wenn man die Angaben der nächsten Jahre in Betracht zieht.

Das Jahr 371 bringt im Münzumlauf der Limesgegend eine bedeutende Änderung herbei: Die Anzahl der kursierenden Münzen vermindert sich zu einer ganz geringen Menge und bleibt drei Jahre hindurch auf einem minimalen Niveau. Besonders beachtenswert ist der scheinbare Gegensatz zwischen dem Münzumlauf der Jahre 371–373 und dem in diesen Jahren entlang des Limes von Valeria wahrnehmbaren Burgusbau.⁴² Es ist bekannt, daß der Ausbau der Wachttürme der Limes in Valeria sich auf diese Jahre setzen läßt. Die Bauinschrift des *Commercium* genannten Burgus von Esztergom stammt aus dem Jahre 371,⁴³ die Inschrift des Wachtturmes von Visegrád aus 372.⁴⁴ Diese Inschriften zeigen, daß die

³⁸ Nagy T., *Kunstdenkmäler* . . . 106., Anm. 425.

³⁹ Darauf verweist auch Lányi V., a. a. O. 43.

⁴⁰ Dies steht mit der Thronbesteigung Gratians nicht im Zusammenhang, da es nur verhältnismäßig wenige von ihm stammende Prägungen gibt.

⁴¹ *Amm. Marc.* 28, 6, 12.; Bezüglich weiterer Soldzahlungszeitpunkte vgl. Várady L., a. a. O. 85, Anm. 4.

⁴² Lányi V., a. a. O. Ihrer Meinung nach können wir nach 370 auf unserem Limesabschnitt mit keiner intensiven Bautätigkeit rechnen.

⁴³ *CIL* III 3653 = Dessau 785.

⁴⁴ Soproni S., *Burgus-Bauinschrift* . . . 138.; Im Gegensatz zur Meinung von Mócsy A. (a. a. O. 639) laut der „Sicher valentinianisch sind eigentlich nur die mit Inschrift versehenen Burgen“ vgl. meine Auseinandersetzungen a. a. O. 142.–

Wachturmreihe auf dieser Strecke im Jahre 371–372 ausgebaut wurde und die Bauarbeiten wahrscheinlich auch 373 fortgesetzt wurden.⁴⁵ Die neueren Ausgrabungen und Forschungen auf dem Limesabschnitt zwischen Aquincum und Brigetio haben mehrere Dutzend Wachtürme, die fast ausnahmslos unter der Herrschaft Valentinians erbaut wurden, geborgen.⁴⁶ Der Münzumlauf bzw. die Menge der kursierenden Münzen, war gerade zur Zeit der Burgusbautätigkeiten die geringste. Betrachten wir jedoch die in den folgenden Jahren in Umlauf gekommene Münzmenge, so finden wir für den scheinbaren Gegensatz eine Erklärung. Zu dem in großem Umfang unternommenen Lagerneubau fließt das Geld der Limesgegend zu. Nach dem Neubau der Lager hat der Ausbau der Wachturmreihe in seinen Maßen unvergleichlich eine geringere Arbeit bedeutet, da ja diese Wachtürme zumeist nur eine Grundfläche von etwa 10 × 10 m haben. Die in den vorangehenden Jahren emittierte und kursierende Münzmenge hat den Bedarf reichlich gedeckt, deshalb war die Emission eines neuen Geldes in der Limesgegend nicht nötig.⁴⁷ Den Bau der Wachtürme haben laut der Inschriften die Soldaten der legio I. Martia durchgeführt, die Bauarbeit erfolgte daher fast in „häuslicher Betreuung“ und verschlang nicht so große Summen, die die Vermehrung des kursierenden Münzbestandes nötig gemacht hätte.

Im Münzumlauf der Valentinianischen Zeit können wir in den Jahren 374–375 von neuem einen Zuwachs beobachten: die Anzahl der kursierenden Neuprägungen steigt im Vergleich zu den vorangehenden Jahren etwa auf das Doppelte, beträgt jedoch auch so nur etwa die Hälfte der aus den Jahren vor 371 stammenden Münzmenge. Dieses Anwachsen können wir zum größten Teil mit der geringeren neuen Bautätigkeit nach dem quadisch-sarmatischen Einfall des Jahres 374,⁴⁸ deren Spuren an mehreren Stellen der Ausgrabungen auch beobachtet wurden, in Zusammenhang bringen.⁴⁹ Im Anstieg des Münzverkehrs dürfte auch der Feldzug Valentinians gegen die Quaden in den Jahren 374 und 375, der hier entlang des valerischen bzw. pannonischen Limes geführt wurde, gleichfalls mitgespielt haben.⁵⁰

Der Münzverkehr der Provinz Valeria war unter der Herrschaft von Valentinian, wie wir beobachten konnten, mit der Geschichte des Festungssystems der Provinz in engem Zusammenhang. Fast jede Phase des Münzverkehrs unterstützt unsere auf die Geschichte des Limes dieses Gebietes bezüglichen Kenntnisse und ergänzt gut das inschriftliche und archäologische Quellenmaterial.

Wie bekannt, enthalten die aus dem letzten Drittel des 4. Jahrhunderts stammenden Schatzfunde in gewisser Menge auch vorvalentinianische Prägungen.

⁴⁵ Amm. Marc. 29, 6, 3–4.

⁴⁶ Bezüglich des Abschnittes zwischen Aquincum – Szentendre: Nagy L., Budapest története I/2 (Die Geschichte von Budapest). (Bp. 1942) 747.–; Bezüglich des Abschnittes zwischen Visegrád – Esztergom: Soproni S., Spätromische... 139.–; Bezüglich weiterer Wachtürme: Soproni S., Arch. Ért. 87(1960) 270.–; Ders., Arch. Ért. 87(1960) 236.; Sz. Póczy K. – Sz. Czeglédy I., Arch. Ért. 89(1962) 192.–; Soproni S., Arch. Ért. 94(1967) 222.–.

⁴⁷ Über die weitere Benützung der Prägungen der Prägestätte von Siscia Lányi V., a. a. O. 44.

⁴⁸ Zusammenfassend Patsch, C., Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa III. SbAW 208:2(1928).; Ders., SbAW 209:5(1929).; Budapest története I/2. 684.

⁴⁹ Über den Neuaufbau zusammenfassend Alföldi A., Der Untergang... I. 83.; Soproni S., Arch. Ért. 87(1960) 270. und Ders., Burgus-Bauinschrift... 141.

⁵⁰ Amm. Marc. 29, 6, 6–16.; Hierauf verweist auch Lányi V., a. a. O. 45.–.

Dies bedeutet, daß diese Münzen zur Zeit ihrer Verbergung angenommene, gültige Zahlungsmittel waren. Die am Ende des 4. Jahrhunderts herrschenden Zustände in Betracht gezogen, scheint auch diese Annahme handgreiflich zu sein, da es ja von den größtenteils barbarischen oder nur oberflächlich romanisierten Bewohnern der Provinz lediglich sehr wenige gegeben haben dürften, die schreiben und lesen, also die Aufschrift der Münzen verstehen konnten. Die ziemlich schematischen Porträts und Rückbilddarstellungen der Münzen des 4. Jahrhunderts machten es den durchschnittlichen Menschen fast unmöglich, die Münzen genau zu erkennen. So konnte bei der Bestimmung der Gültigkeit oder Ungültigkeit der Münze im wesentlichen nur die Form und das Material der Münze in Betracht kommen. Unseren Gedankengang weitergeführt: ausschließlich *nur diese* Kriterien konnten ausschlaggebend sein, da im entgegengesetzten Falle, besonders die Analphabeten – die den Großteil der Bevölkerung bildeten – ständigen Mißbräuchen ausgesetzt gewesen wären. Wie sehr nur die Form und das Material der ausschlaggebende Gesichtspunkt gewesen sein konnte, zeigt die Tatsache, daß von dem Material der früheren Prägungen bis zur Zeit Valentinians fast ausschließlich nur die seit 346 in Gebrauch stehenden Centenionales⁵¹ im Umlauf geblieben sind bzw. daß in den Münzschatzfunden vom Ende des 4. Jahrhunderts im allgemeinen diese Typen mit den Centenionales der gleichen Zeit zusammen vorzufinden sind.⁵²

Wir können als Tatsache feststellen, daß zur Zeit Valentinians die früher emittierten Centenionales ebenso gültige Zahlungsmittel waren, wie die neugeprägten und in Umlauf gebrachten Prägungen. Wir sind der Meinung, daß wir richtig vorgehen, wenn wir die Lösung des Widerspruches zwischen dem Aufhören der regelmäßigen Münzversorgung nach 375 und der Räumungszeit der Provinz, also die Antwort auf die Frage, weshalb die regelmäßige Zuströmung der neuen Münzen mehr als 30 Jahre vor der Räumung der Provinz im Gebiete Valeria aufhört, auf demselben Wege suchen.

Bei der Bekanntgabe des Münzumlaufes in der Valentinianischen Zeit wiesen wir darauf hin, daß zur Zeit des Limesbaues das Geld in viel größerer Menge nach Pannonien gelangt ist als sonst. In der Zeitspanne nach dem Tode von Valentinian ist uns in der pannonischen Geschichte kein solches Geschehnis bekannt, das den Umlauf einer größeren Menge neuer Münzen begründet hätte. Das dem Militär obliegende Donativum und Stipendium gelangt immer seltener in Bargeld zur Auszahlung und gerade zu dieser Zeit hört die Zahlung in Münzform fast völlig auf. Anstatt dieser werden die Zahlungen in Naturalien allgemein.⁵³ Die in stets engere Rahmen gepresste Geldwirtschaft (Sold in Naturalien, Produktensteuer usw.) beanspruchte auch kein neues Geld, da sich ja zur Abwicklung der Geldgeschäfte von immer kleiner werdendem Umfang die zwischen 364–375 in Umlauf gekommene Menge als genügend erwiesen hat. Diese Münzen der Valentinianischen Zeit waren auf Grund der oben gesagten, auch in den Zeiten nach dem Tode Valentinians vollwertige Zahlungsmittel. Dies beweisen auch die Schatz-

⁵¹ Bezüglich der Centenionales R. Alföldi, M., a. a. O. 102.–

⁵² Einzelne AE 2, später auch AE 4 kommen gleichfalls in den Münzfunden zum Vorschein.

⁵³ R. Alföldi, M., a. a. O. Nr. 99 (mit ausführlichem Schrifttum). Vgl. noch Várady L., a. a. O. 85.

funde von Veszprém, Árpás, Öcsöd usw., die nach 375 in die Erde gelangt sind, da ja auch die Prägungen von Valentinian II., Theodosius und Arcadius unter ihnen vorkommen. Besonders interessant zu untersuchen ist die Zusammensetzung des Veszprémer Fundes:⁵⁴

Vor Konstantin	5 St.	0,007%
Zur Zeit Konstantins	71 St.	1,05 %
Constantius II.	664 St.	9,44 %
Zwischen 361-364	211 St.	3,09 %
Valentinian-Arcadius	5869 St.	85,05 %
insgesamt bestimmt	6820 St.	99,627%

In dem aus 6820 bestimmten Stücken bestehenden Funde beträgt die Zahl der nach 375 geprägten Münzen 15 St., insgesamt 0,02% des gesamten Schatzfundes!⁵⁵ Die Verbergungszeit des Schatzfundes ist: terminus post quem 387. Mehr als 4/5 des verborgenen Schatzes stammt aus der Zeit Valentinians, aus den Jahren zwischen 364-375. Die Münzschatzfunde geben über den Münzumlauf je eines Gebietes im allgemeinen ein treues Bild und so müssen wir sowohl den Veszprémer Fund wie jeden anderen Fund als ein annähernd treues Bild des in der Provinz kursierenden Münzmaterials betrachten. Aus dem Veszprémer Beispiel sehen wir, daß in den Jahren um 380 herum Prägungen aus der Zeit zwischen 364-375 in Umlauf waren, ja der Großteil des Münzumlaufes mit diesen abgewickelt wurde. Weitergehend: wir haben keinen Grund zu bezweifeln, daß die Lage auch später, also ganz *bis zum Zeitpunkt der Räumung der Provinz unverändert geblieben ist*.

Unter den nach dem Tode Valentinians in die Erde geratenen Schatzfunden kommen auch einige spätere Prägungen vor. Diese fast sporadisch auftauchenden Prägungen dürften nach 375 durch den alltäglichen Münzumlauf in unsere Funde geraten sein: sie gelangten durch den Handelsverkehr, durch die Reisen usw. auf das Gebiet unserer Provinz und in unsere verborgenen Schatzfunde.

Auf Grund des oben gesagten taucht die Frage der Datierung der spätrömischen Münzfunde auf. Nach 375 gelangen nämlich die Neuprägungen nur sporadisch in diese Funde. Das Veszprémer Beispiel hat uns gezeigt, daß man die Menge die aus der Münzprägung der letzteren Jahrzehnten vor der Verbergung in den Fund gelangt ist, prozentmäßig fast zu vernachlässigen kann. Noch schlimmer ist die Lage bei dem Münzfund von Öcsöd,⁵⁶ der zwar aus dem Barbaricum stammt, jedoch aller Wahrscheinlichkeit nach pannonischen Ursprunges ist,⁵⁷ in dem sich unter den mehr als 2000 Münzen nur 3 Prägungen Valentinians II. vorkommen. Ähnliche Proportionen können auch bei den, mit den Jahren nach 375 schließenden übrigen Münzfunden beobachtet werden. Prozentmäßig genommen ist die Wahrscheinlichkeit dessen, daß in jeden Schatzfund irgendwelche Prägung aus den Jahren nach 375 hineingelangt, verhältnismäßig gering. Die Lage ist jedoch auch bei den Schatzfunden, welche mit den Prägungen aus den Jahren 374-375 schließen, dieselbe. Untersuchen wir die von M. R. Alföldi unlängst zusammen-

⁵⁴ B. Sey K., NK 60-61 (1961-62) 29. und R. Alföldi, A., a. a. O. 104.

⁵⁵ Dazu müssen wir auch noch den Umstand in Rechnung stellen, daß sich aus den späten Valentinianischen Serien, aus den Serien Q, F, S auffallend wenige Stücke im Fund befinden.

⁵⁶ Jónás E., NK 28-29 (1929-30) 30.

⁵⁷ Soproni S., DME 1968. 116.

gestellte Tabelle,⁵⁸ so sehen wir, daß bei den ersten fünf, aus Pannonien stammenden Schatzfunden die letzten Valentinianischen Typen, die Serien Q, F, S in den Funden ziemlich unregelmäßig vorkommen. Wie gesehen, hat die Zuströmung der Neuprägungen in die Limesgegend vom Jahre 370 an abgenommen, so dürfte das Vorkommen der Neuprägungen in den Schatzfunden nur zufällig gewesen sein.

Wir sind der Meinung, daß wir bei der Datierung der aus den letzten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts stammenden Schatzfunde vorsichtig verfahren müssen. Besonders bei der Datierung jener Funde, die auch Prägungen aus der Zeit nach 375 enthalten, müssen wir sehr acht geben. Der Umstand, daß ein mit S-Serie schließender Schatzfund beispielsweise keine Prägungen aus der Zeit nach 375 enthält, schließt nicht die Möglichkeit aus, daß der Schatz erst viele Jahre nach 375 verborgen worden ist. Der Veszprémer Fund, der eine Prägung aus dem Jahre 387 enthält, dürfte auch um ein oder zwei Jahrzehnten später verborgen worden sein. Mit dieser Möglichkeit muß fast bei jedem vom Ende des 4. Jahrhunderts stammenden Schatzfunde gerechnet werden. Diese Annahme wird auch von dem Zustand einzelner Stücke der vom Ende des 4. Jahrhunderts stammenden Schatzfunden unterstützt. Aus den nach 375 verborgenen Schatzfunden kommen zuweilen derart abgenützte Prägungen – aus der Valentinianischen Zeit oder auch spätere Stücke – zum Vorschein, daß ihre Bestimmung auf ernste Schwierigkeiten stößt. Eine derartige Abnutzung präjudiziert einen mehrere Jahrzehnte lang andauernden regelmäßigen Gebrauch.

Im Zeitalter zwischen dem Tod Valentinians und der Räumung der Provinz wurde der Münzumschlag in überwiegender Weise mit den vor 375 geprägten Münzen abgewickelt, der Münzumschlag hörte auch zu dieser Zeit nicht auf und das Jahr 375 führte – den Anzeichen nach – auch auf diesem Gebiete keine wesentliche Änderung herbei. Der Unterschied kann im späteren Münzumschlag insofern beobachtet werden, daß infolge der historischen, wirtschaftlichen Lage der zwischen stets engere Rahmen gedrückte Münzumschlag die Emission von Neuprägungen nicht nötig gemacht hat, da sich die vorhandene und in Umlauf befindliche Münzmenge zur Befriedigung der Bedürfe als genügend erwiesen hat.

In der Zeit nach dem Tode Valentinians können wir also im Gebiet Valeria auf diese Weise von keiner Stilllegung des Münzumschlages sprechen und wir müssen die frühere Auffassung, die über das Aufhören des Münzumschlages nach 375 bzw. 395 spricht, im weiteren auf Grund der obigen Gesichtspunkte modifizieren. Ob dieser früher angedeutete Münzumschlag mit der Räumung der Provinz aufgehört oder bis zu einem gewissen Maße eingeengt auch weiterhin bestanden hat, können nur die weiteren Forschungen entscheiden.⁵⁹ Jedenfalls müssen wir bis zum Zeitpunkt der Räumung der Provinz im Gebiete von Valeria mit einem regelmäßigen Münzumschlag rechnen.

SÁNDOR SOPRONI

⁵⁸ R. Alföldi, *M.*, a. a. O. 87.

⁵⁹ Aus der auf Grund der letzten Zusammenstellung von L. Huszár [Acta Arch. Hung. 5(1955) 61.] gefertigten Fundstatistik können wir feststellen, daß aus den germanischen, sodann awarischen Gräbern gerade diejenigen, aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts stammenden Centenionales – im allgemeinen in sehr abgenutztem Zustande – zum Vorschein gekommen sind, die gegen Ende der pannonischen Römerherrschaft in der Provinz in Gebrauch waren. Wir halten es für möglich, daß die römischen Centenionales im Laufe der Völkerwanderung im Gebiete des heutigen Ungarns auch weiterhin im alltäglichen Umlauf geblieben sind. Mit der Frage wünschen wir uns an einer anderen Stelle zu befassen.

KÉTRÉTEGŰ TEMETKEZÉSEK A HALIMBAI AVAR TEMETŐBEN

A Veszprém megyei Halimbán a X–XII. századi temető feltárása és publikálása óta¹ tervszerűen végeztük a VI–IX. századi temető feltárását,² amelynek eredményeként a terület VI–XII. századi lakosságáról kapunk képet. Régészeti jelentősége az alábbiakban foglalható össze:

A temetők teljes feltárásával, pontos térképezésével, egyazon személy által végzett állandó helyszíni megfigyelésével elértük,³ hogy a temető benépesítésének folyamatát mind a relatív, mind az abszolút időrendet illetően az egykorú temetőknél pontosabban határozhattuk meg.⁴

Megállapíthattuk, hogy Nagy Károly hadjáratai a Dunántúl középterületén fekvő kis faluban nem pusztították el az ott élt lakosságot, hanem a lakosság együtt maradt a IX. században is, és folyamatosan népesítette be az avar kor kezdetén megnyitott temetőt.

A magyar *honfoglalók sem pusztították el az itt talált közrendű lakosságot*, hanem szolgálatukba állítva, saját törzsi dolgozó rétegeikkel helyezték egy sorba. A két csoport közösen temetkezett a X. század elején megnyitott új temetőben.⁵ A továbbbélő és az új népelem számaránya a honfoglaló *magyarság köznépének létszámához ad támpontot*.⁶

A halimbai avar temetőből – részletes feldolgozása előtt – ismertetjük a jelentősebb kétrétegű temetkezéseket, hogy ezzel segítsük a VI–IX. századi kutatással foglalkozók munkáját.⁷

A halimbai medencébe 570 után érkező avarok⁸ a helyben talált lakossággal együtt, azon a helyen választották ki temetkező helyüket, ahol a medence termőföldje szélén, a ritkás erdőszegélyen vastagabb földlencse van. Az É-i és D-i szélé felé elvékonyodó földlencse azonban máregy évszázad után arra kényszerítette a kis közösséget, hogy halottaikat a temető kevésbé mély talajába helyezték, vagy másodszor is a földlencse középső területére térjenek vissza. Az utóbbi temetkezésekkel így gyakran átvágták a régebbi sírokat, vagy megbolygatva őket, egy szintbe,

¹ Török Gy., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH 39. (Bp. 1962)

² A Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából 1961–65. években 486 avar kori sírt tártunk fel.

³ Nemeskéri J. – Acsády Gy., Arch. Ért. 79(1952) 134–147.

⁴ Az avar kori temetőkben ritkán fordulnak elő egykorú pénzekkel meghatározott sírok. Ezekkel kapcsolatban lásd: Kovrig I., Arch. Ért. 82(1955) 38.

⁵ Török Gy., i. m. 32–34.

⁶ A halimbai IX. és X. sz.-i temetkezések jól különválaszthatók és az idetartozó embertani anyag is jó állapotban maradt ránk.

⁷ Az avar kori temetőről rövid tájékoztatót adtunk: Török Gy., A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5(1966) 69–80.

⁸ Kovrig I. vázolta az avarok dunántúli térfoglalását: i. m. 30–44.

sokszor pedig az előzőek fölé temetkeztek, sértetlenül hagyva, vagy részben sértve a régebbieket. A temetőben így keletkezett „kétrétegűség” – egy-egy esetben többretegűség is –, a relatív időrend megállapításához nyújtott lehetőséget.

A jelenlegi szántott réteg alatt, az avar sírok fölötti rétegben, itt-ott XI–XII. századi cserepekkel meghatározott kevert foltok voltak (1. ábra V. és VI. jelzés), amelyek magyar települési nyomokra utalnak, leírásukat ezért itt mellőzzük.⁹

A temetőterképről kirajzolt „kétrétegű” sírokat az É-ről D-felé haladó sorok rendszerében mutatjuk be. A jelölésül használt sírszám-párokban az első szám a rátemetkező későbbi, a második szám a korábbi (régebbi) sírt jelzi (1. ábra).

394/390. számú sírok

A 394. sírban nő csontváza 75 cm mélységben volt. Mellékletei: késő IX. századi üveggyöngyök (összetett rúd) és egy színes millefiori gyöngy, agyag orsógomb, esztergályozott tűtartó csonthenger elrozsdásodott vastúvel, marhabordák és csigolyacsont, továbbá két agyagedény. Mindkét edény szemcsés agyagból kézzel alakított és spirálisan körbefutó hullámvonal barázdával díszített. Ez a díszítési mód és a gyöngyök a halimbai X–XII. századi temető X–XI. századi részében is előfordultak s az avar temető tanúsága szerint a dinnyemag alakú gyöngyök után terjedt el használatuk ill. viselésük (5. ábra 1–4).

A 390. sír mélysége 75 cm volt. Bolygatott. Melléklet: bronz fülbevaló karika, vasár és kézzel durván formált edény töredékei.

379/380. számú sírok

A 379. sír (nő?) 62 cm mély sírgödörnek ásásával elpusztították a 380. sírban 67 cm mélységben fekvő férfi bal combcsontját és félretolták a lábszárcsontjait.

A 379. sírban vaskés és cserépedény töredékei voltak.

A 380. sír férfi csontvázának csak azt a részét bolygatták meg, amelyik az új sír ásásakor útba esett. Mellékletei: vaskés, két négyszögű, lant alakú vascsat, egy átfúrt lapos nyílhegy, vaskarika, kova, kézzel formált edény és marhacsont.

405/406. számú sírok

A 405. sír – 66 cm mélységű – részben fedte az alatta húzódó 75 cm mély 406. gyermeksírt.

A 405. sírban négyszög keresztmetszetű huzalból oválisra hajlított bronz fülbevaló karika, pántok nyomaival és csomagú alakú üveg csüngőtaggal, orsógomb, és vastag falú, durva, alacsony edényke volt.

A 406. sír gyermekcsontvázát valószínűleg a fölötte húzódó sírgödör ásásakor bolygatták meg. Vascsat töredék és csirkecsont volt a sírban.

301/302. számú sírok

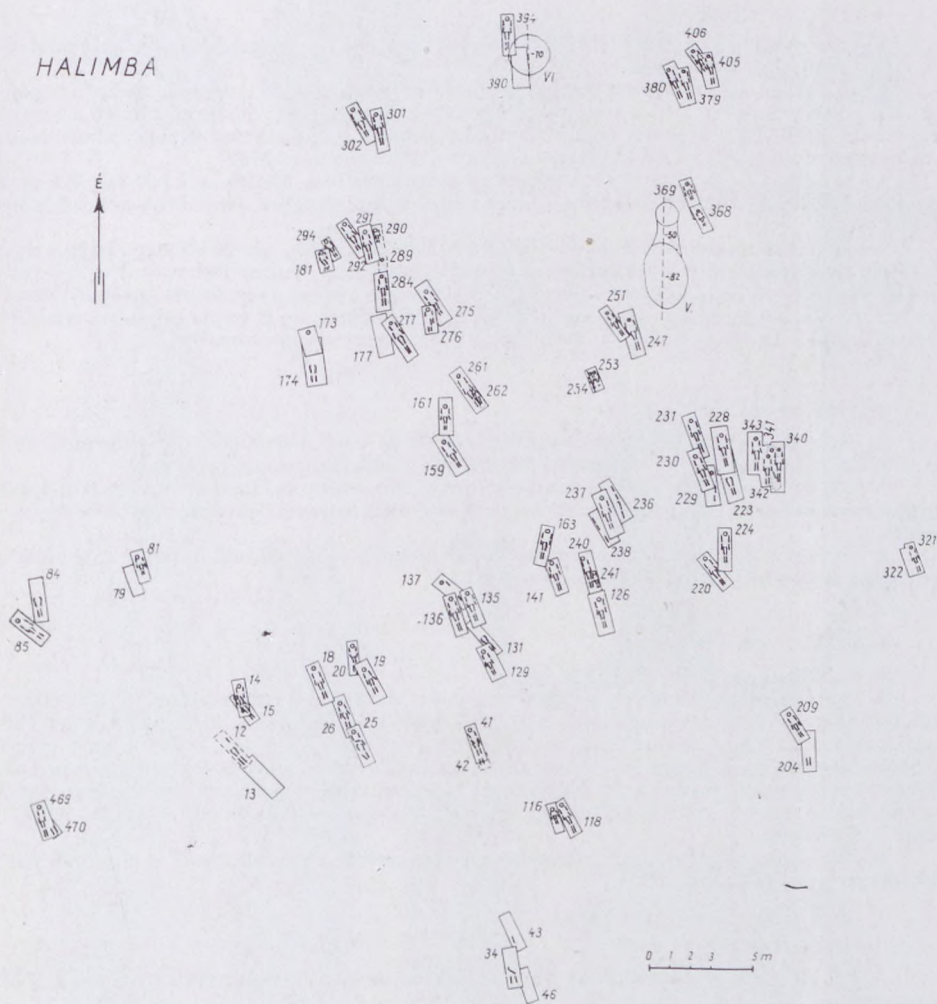
A 301. sírban a csontváz 55 cm, a 302. sírban 59 cm mélységben feküdt.

A 301. sírban 2 vascsat, egy szárnyas teljes csontváza, vaskés és edény melléklet volt. Az edény barnásszürke színű, finomabb szemcséjű agyagból korongon készült. Oldalát három körbe futó hullám és két párhuzamos barázdanyaláb díszíti.

A 302. sírban a férfi csontváz lábszárcsontjait egy kissé elmozdították helyükről, amikor a 301. sz. sírgödört készítették. A férfi egykori övdíszéből négyszögű vascsatot és szétmálló préselt ezüstlemez vereteket találtunk; ezen kívül vaskarika töredékei, két háromlélű nyílhegy, kés, csíholóvas töredék, kovák és marhacsont volt a mellékletekből megmenthető.

⁹ Nyolc tarka folt alkotott egy kör alakú rendszert, amelyet a kör É-i szélén belül egy ke-mence maradványa egészített ki.

HALIMBA

1. ábra

181/294. számu sïrok

A 181. sír 85 cm mély volt és egyik sarkával belevágódott a régebbi, de csak 75 cm mélységű 204. sír Ny-i oldalába.

A 181. sírban a női csontváz koponyájának mindkét csecsnyúlványán egy-egy másfélszeres S hajlítású csüngővel készített vékony bronzhuzal fülbevaló, a nyakcsigolyákon kis vaskés volt.

A 294. sírba csecsemőt temettek. Mellékletek: egy egyszerű huzalkariká fülbevaló, gyöngyszem és edény. A gyöngy henger alakú, ráfolyatott sárga üvegsíkkal díszített. Az edény vörösbarna színű, sötétszürke foltos, vastag falú, durva felületűre kiképzett.

291/290/292. számú sírok

A 291. sír gödrének ásásával elpusztítottak egy gyermek csontvázat (290), és részben elfedtek egy régebben ásott sírt (292).

A 291. sírban 80 cm mélységben női csontváz volt. Mellékletei: oválisra hajlított és pántokkal tagolt bronz fülbevaló kiegészítve három üveggyöngy dísszel; dinnyemag alakú, továbbá hengeres és kisebb lapított gömb alakú üveg- és bronzspirál gyöngyök; kettős csontkakúp alakú, mélyen körbefutó barázdákkal díszített orsógomb; spirálrugós gyűrűk.

A 290. sírban 64 cm mélységben feküdt a gyermekcsontváz. Mellékletek hiánya miatt csak annyit mondhatunk – helyzete alapján –, hogy a 291. és 292. sírokban történt temetések közötti időből való.

A 292. sírban 95 cm mélységben női csontváz feküdt, amely – annak ellenére, hogy a 291. sír DK-i része föléje nyúlt – érintetlennek látszott. Mellékletei: bronz fülbevaló karikák szétrozsdásodóban levő nagy gömbös fülbevalókkal, edény és vascsat; kés, finom agyagból készített kettős csontkakúp alakú orsógomb töredékei; marhacsont, apró barna és sárga szétmálló gyöngyszemek. Az edény fordított csontkakúp alakú, kézzel durván formált.

368/369. számú sírok

A 368. sírban 57 cm mélységben gyermek csontváz volt. A sírgödör ásásával elpusztították a 63 cm mély 369. sír csontvázának a medencétől a lábfejekig terjedő részét.

A 368. sír mellékletei: vaskés, szétmálló orsógomb, edény és állatcsont. Az edény durva anyagú és szabálytalan kiképzésű kis bögre, nyakán – ujjak végével benyomkodott – körbefutó dísszel.

A 369. síron egy vascsat és egy páncéllemez töredék volt. Valószínű, hogy kirabolták a bolygatott részen túl, a csontváz felett előrenyúlva.

284/289. számú sírok

A 284. sírral elpusztították a 289. sírt.

A 284. sírban 90 cm mélyen nő csontváza volt. Mellékletei: ovális bronz fülbevaló szét-tört üveggyöngy és bronzgömböcsös díszítéssel, gyöngyökből, római kisbronz pénzéből, háromfordulatú spirálisra csavart és két huzaldarabból egyszerű hajlítással készített bronztagból álló nyaklánc, alacsony, kettős csontkakúp alakú, finom iszapolású agyagból készített orsógomb, rekeszfejes pántgyűrű, marhacsont. A gyöngyök egy része dinnyemag alakú, másik része vegyes gyűjtélésű szemekből áll és közöttük egy késői rúdgyöngy töredéke is volt. A gyűrű pántján barázda fut körbe.

A 289. sírban 75 cm mélyen gyermekcsontváz, amelyet a 284. sír ásásakor elpusztítottak. Mellékletet nem találtunk.

276/275. számú sírok

A 276. sír ásásával elpusztították a 275. sír női csontvázának jobb medencelapátját és jobb combcsontját.

A 276. sírban 75 cm mélységben gyermekcsontváz. Mellékletei: vékony bronz és egy vas-tagabb huzalú ezüstözött ölmos fülbevaló karika, lábbelit díszítő, apró, barna és nagyobb – korábbi típusú – dinnyemag gyöngyök, egyfülű, sárgászörös, finom iszapolású agyagból korongon készített edény, egy durva edény és vaskés.

A 275. sír 85 cm mély volt. Mellékletei: fülbevaló, kis szemesgyöngy, orsógomb töredékei, négyszögű vascsat, két darab vaskarika, edény és állatcsont. A bronz fülbevaló karikához kis-gömb alakú üvegsüngő tartozott, de már letörött a karikáról. Nem lehetett ellenőrizni, hogy a sír szélének bolygatásakor a koponya felé mélyebben benyúltak-e?

173/174. számú sírok

A 173. sírban 95 cm mélységben gyermek csontvázat találtuk. Ez a sír elpusztította – a koponyától a könyöktájiig – az ugyanilyen mélységben fekvő 174. sír férfi csontvázat.

A 173. sír mellékletei: ezüstözött, sima bronz fülbevaló karika, boglárpár, amelynek teste ovális doboz alakú, s domborúra préselt lemezekkel van borítva, apró gömb- és nagyobb dinnye-

2. ábra

mag alakú gyöngyök, továbbá egy többszínű szemes gyöngyökből álló és vaslánc darabbal kiegészített nyaklánc, bronz karperec 3–3 bepecsételéssel díszítve, fejcs gyűrű üvegbetéttel, marhacsigolya csont és edény.

A 174. sír bolygatatlan részében talált leletek: nagy, lant alakú vascsat, vaskarika, agancs nyelvű vaskés, háromélű nyílhegy, kézzel formált edény és marhacsont (3. ábra 5–7).

277/177. számú sírok

A 277. sír férfi csontváza 75 cm mélységben feküdt. A sír ÉNY-i sarka egybeesett a 110 cm mélységű 177. sírral.

A 277. sír leletei: két gömböcsös végződésű, megnyúlt gömb alakú préselt csüngővel ellátott, kis karikaívú, aranyozott fülbevaló, vascsat, kettős lemezű és háromféle nagyságú szíjvégek, négyzet alakú veretek, – valamennyi előlapja fonatos-fogazott díszítésű, kés, két nyílhegy és faragással díszített tegezcsíjborító csontlemez, kovák, csiholó vas, római üveg karperec töredéke és római kisbronz érem, állatsont és kézzel formált edény.

A 177. sír teljesen feldult volt, benne a csontváz részeket különböző mélységekben találtak és a helyükről elmozdított vascsat, edénytöredékek, állatsont bizonyították a sír kifosztását.

251/247. számú sírok

A 251. sír 83 cm mély gödrének DK-i sarka a 89 cm mély 247. sírba nyúlt. Ha a 247. sír gödrét ásták volna később, akkor a 251. sírnői csontvázának a bal lábfejét metszették volna el, de mindkét csontváz sértetlen volt.

A 251. sír mellékletei: bronz gömböcsös és spirálrugós szerelésű, gyöngycsüngős fülbevalók, orsókarika, spirálgyűrű, néhány szem apró és egy dinnyemag alakú gyöngyszem, marhacsont.

A 247. sírban férficsontváz volt. Mellékletei: vaskés, és két vascsat.

262/261. számú sírok

A 262. sírban 96 cm mélyen csecsemő melléklet nélküli csontvázát találtuk. A sírt a 108 cm mély 261. férfisír földjébe ásták, anélkül, hogy az utóbbi, mélyebben fekvőt megsértették volna.

A 261. sír mellékletei: szétmálló farkocsszorító pánt, marhacsont, két háromélű nyílhegy, egy nagy vaskarika, 3 tűzkő, vascsat, préselt bronz övveretek és díszítetlen csont bogozó.

253/254. számú sírok

A 253. gyermeksír, amely 76 cm mélységben volt csaknem teljesen a vele egyirányú, de 102 cm mélységben levő 254. gyermeksír felett helyezkedett el.

A 253. sírban pohár alakú bögre, marhacsont, három apró, barna és sárga gyöngy, két kis hajlított huzaldarabka, – inkább a farkocs végeit összefogó karika, mintsem fülbevaló (7. ábra 8–10) volt.

A 254. sír mellékletei: két kiscsüngős bronz fülbevaló, apró gyöngyök között egy nagyobb, többszínű szemes gyöngy, orsókarika, csont tűtartó, vas karperec töredéke, kés, edény és kisebb állatsont.

161/159. számú sírok.

A 161. sír 61 cm mély gödrének D-i vége rányúlik a 130 cm mély 159. sírra.

A 161. sírban fiatal egyén – minden melléklet nélküli – csontvázát találtuk.

A 159. sírban férficsontváz. Mellékletek: bronz fülbevaló karika, amelyen kivehető az egykori ráforrasztott gömböcsők helye, többszínű üveggyöngy, árkolásokkal díszített csont ostornyélgomb vas ékkel, két hegyes és két íves végű, háromélű nyílhegy, faragással díszített tegez-százszélt borító csontlemezek, íj, ill. ennek csontlemezei (a jobb bordáktól a lábfejcsonthozig 136 cm hosszára nyúlva, a felajzott állapotból kissé kiegyenesedve), préselt mintás övveretek, közöttük álgranulációs, kerek alakúak is voltak, kissé lehajló szegéllyel. Fentieken kívül két különböző vas akasztókampó, csiholóvas, ková, ár, vaskés, töredékes edény, esztergályozott, többnyílású tarsolyzárócsont, pontkörökkel díszített bogozó és marhacsont volt a sírban (2. ábra).

3. ábra

230/229/231. számú sírok

A 230. sír 73 cm mély gödrének ásásával nagyrészt megsemmisítették az 58 cm mélyen fekvő, régebbi 229 sír csontvázát, de ugyanakkor bolygatatlanul hagyták a 95 cm mélységben fekvő 231. sírt, amelynek csak kis részét takarta a 230. sír.

A három sír közül legkésőbbi a 230. számú, melyben fülbevalópár és edény volt. A bronz fülbevaló ovális alakú, pántokkal és üveg gyöngyszemekkel díszített késői típus (7. ábra 12–13). Az edény kézzel gyúrt bögre.

A 229. sírt átvágással bolygatta meg az előbbi. A koponya sértetlenül maradt. Fülbevaló, gyöngyök, ovális vascsat töredékei és edény volt a sírban. A bronz fülbevaló kerek karikával és gömb alakú üveg gyöngyszemekkel díszített. A nyaklánc egy nagyobb, többszínű, zegzűg szalagdiszes gyöngyből, továbbá apró, barna és sárga gyöngyszemekből és dinnyemag alakú gyöngyökből állt.

A 231. legrégibb sírban a férfi csontvázát érintetlenül találtuk. Mellékletei: két bronz fülbevaló karika, ovális bronzcsat vastüskével, keskeny, vas pántdarab, háromélű nyílhegy, hiányos zabla, vaskés, edény és állatsont.

228/223. számú sírok

A 228. sz. sírban 83 cm mélységben férfi csontvázát találtuk. E sír ásásakor elpusztították a 80 cm mély 223. sír felét.

A 228. sír mellékletei: két nyílhegy és egy ovális tegezszíjcsat, két vascsat, csipkézett szájszélű, durva edény, marhacsont és vaskés.

A 223. sírban lapos, zárt bronzkarika, vascsat, vaskarika, állatsont, edény és elpusztítás határvonalán még egy edény volt; mindkettő durva anyagú és kézzel készített.

343/342/340/341. számú sírok

A négy sír közül csak a 341. számút pusztították el a későbbi rátemetkezések; egyik oldalról a 340., másiktól a 342. takarta és rongálta, nagyrészt megfosztva mellékleteitől is. A két utóbbi sír sem egykorú, mert széleik olyan közel esnek egymáshoz, hogy a 342. számúban a csontváz combcsontját kissé félretolták a 340. sírral. A két sír között megmaradt a 341. sír csontvázának ide-oda tologatott néhány darabja és a medence törmeléke alatt némi leletanyag. A 342. sír gödrét részben takarta a legutóljára ástott, azaz legkésőbbi, 343. számú sír.

A 343. sírban 71 cm mélyen női csontváz volt. Mellékletei: nyaklánc, amely nagyjából dinnyemag alakú gyöngyökből és szétőredezett rúdgyöngyökből áll (7. ábra 11), egy ovális, zárt, kisméretű bronzkarika, két nagyobb és egy kisebb vaskarika, vaskés, vaslemez, csiholó(?) és egy hiányzó tüskéjű, D-alakú vascsat.

A 342. sír 80 cm mélyen, szegényes mellékletű: négyszögletes vascsat, vaslemez darabka és kézzel gyúrt durva edény.

A 340. sírban 80 cm mélységben férfi váz. Mellékletei: négyszögű bronzcsat vas tüskével, vaskés, négyszögű vascsat és két vaskarika.

A két utóbbi sír között – mindkettőtől megbolygatva – találtuk a 341. sírt. Ennek legnagyobb mélysége – a medencetörmék alatt – 92 cm. Lant alakú nagy vascsat, két díszes és egy töredékes ezüst szíjvég és egy préselt bronzlemez töredékei voltak a sírban. A szíjvégek rövidek, szélesek, kettős lemezűek és az előlapok kivágásában átlós kereszttel díszített bronz-, ill. aranylap betét van (3. ábra 1–4).

237/236/238. számú sírok

A 237. sír gödrének ásásakor átvágták a két másik sírt és megsemmisítették azok Ny-i ill. K-i felét.

A 237. férfisír mélysége 117 cm volt. Egy többszörös S hajlítású és egy egyszerű, nyitott huzalkarika fülbevaló, spirálgyűrű, vaskés, két nyílhegy (az egyik háromélű avar típusú, a másik duplahorgas, köpös szárú, nyugati típusú), övveretek lapos-indával díszítve. Marha és csirkecsontok, továbbá edény töredékei voltak a sírban (6. ábra).

Az elmetezett 236. sír 110 m mély, a csontváz Ny-i, azaz jobb oldala pusztult el. Egy vékonyabb bronz huzalkarika töredéke és egy három gömböcsszem csüngővel díszített bronz fülbevaló karika, háromélű nyílhegy, kis vasvéső, egy nagyobb és egy kisebb vascsat, és állatsont volt a sírban.

4. ábra

A 238. férfi sír csontváza is 110 cm mélyen feküdt; ennek jobboldali részei maradtak meg. Mellékletei: háromlélű, áttört szárnyú nyílhegy, vaskés és állatcsontok.

163/141. számú sírok

A 163. sír 85 cm, a 141. 105 cm mély sír volt. Mindkettőben bolygatatlan női csontvázat találtunk.

A 163. sír mellékletei: két üvegsüngös fülbevaló, dinnyemag alakú gyöngyök, spirálgyűrű, kettős csontkakúp alakú mállékony orsógomb, vaskés, állatcsont és vascsat.

A 141. sír leletei: ovális karikaívű, gyöngysodrony-rekeszes, álgranulációs, aranyozott bronz fülbevaló, kettős csontkakúp alakú, alacsony, mállékony orsógomb, vaskés és marhacsont.

126/240. számú sírok

A 126. sír É-i vége a 240. sír D-i vége felett volt.

A 88 cm mély 126. sírban két bronz fülbevalókarika pántok nyomával, apró sárga és barna gyöngyszemek, és egy fülbevalókarika jellegű, egyszerű, vékony, nyitott, bronz huzalgyűrű volt.

A 105 cm mély 240. férfi sírban két varkocsszorító ólmos pánt bronzhuzal bujtatóval, „bizánci jellegű” öntött bronzcsat, két íves lyukvédő lemez, bronzlemezből készült nagyszíjvég (ma már széttöredezett), négy db háromlélű nyílhegy, íjborító csontlemezek (íjhossz 140 cm), vaskés és állatcsont a mellékletek.

224/220. számú sírok

A 224. sír 70 cm mély sírgödre DNY-i sarkával behatolt a 220. sír, 67–75 cm mélységű, melléklet nélküli sírba.

A 224. férfi sír mellékletei: vascsat, két vaskarika, vaskés, vaslemezke, öt db tűzkő, vas-töredékek, marhacsont és három db nyílhegy. A két háromlélű nyílhegy mellett talált harmadik köpüs nyílhegy külön említést érdemel.

321/322. számú sírok

A 321. sír ásásakor megsemmisítették a 322. sírba temetett gyermek csontvázát.

A 321. sírban 47 cm mélységben fiúgyermek csontváza volt. Mellékletei: fülbevaló karika töredéke, vascsat, csíholóvas, kova és egy dombordíszes préselt bronz szíjvég, két háromlélű nyílhegy, vaskés és marhacsont. A préselt szíjvég tarsolyszíjon lehetett, mert a csíholóvashoz volt rozsdásodva.

A 322. sír 46 cm mély, kifoszthatták, mert csak egy kis vaskés töredéket találtunk benne.

84/85. számú sírok

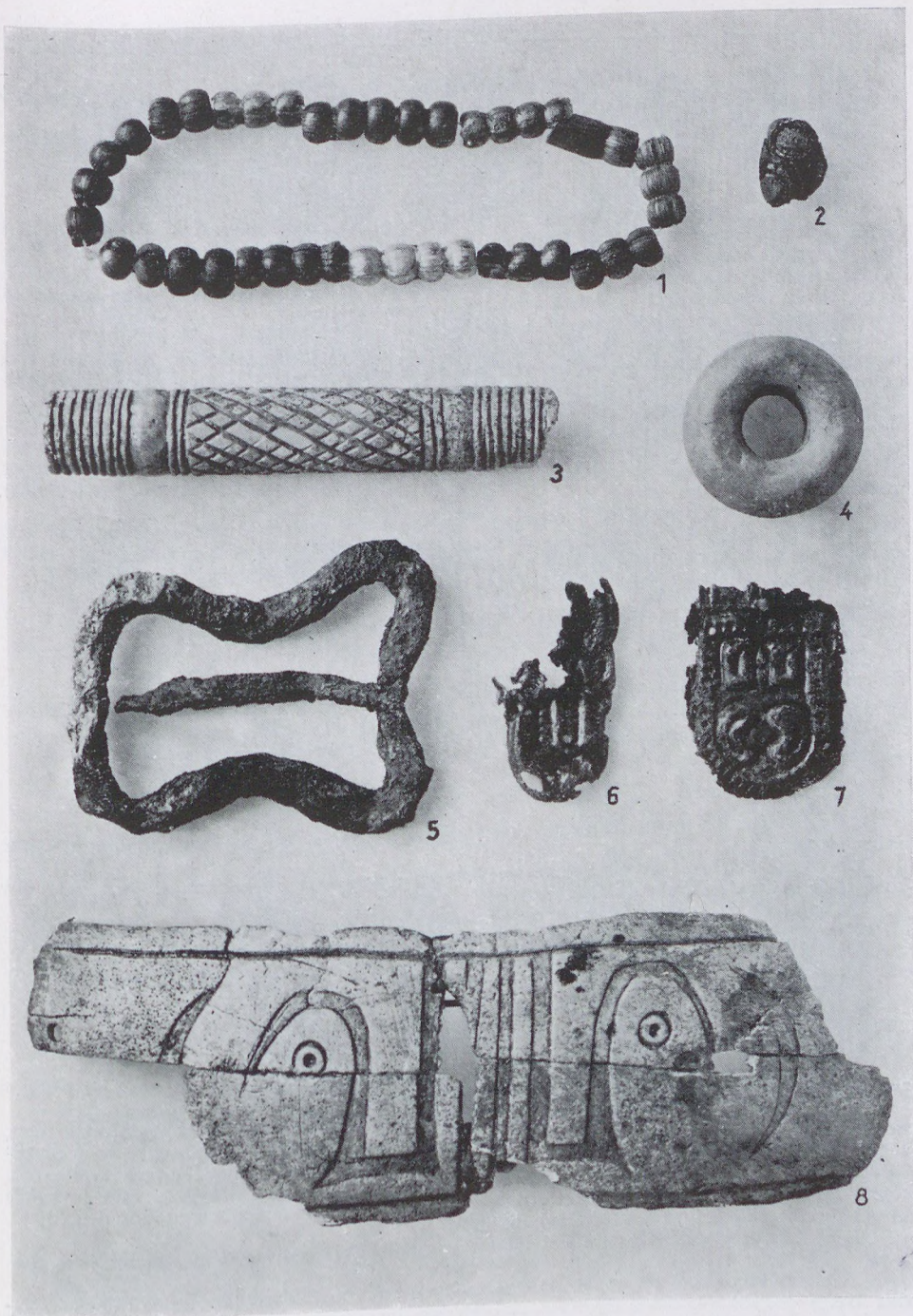
A 84. sír gödre csak DNY-i sarkával érinti a 85. sírt, de ezen kívül a sírmélység, irány és leletanyag különbség miatt is hosszabb időnek kellett eltelnie a két sír keletkezése között.

A 84. sír férfi csontváza 107 cm mélyen volt. A sírt a medencétől a koponyatetőig kifosztották, bolygatatlanul maradt comb- és lábszárcsontjainál egy köpüs, duplahorgas nyílhegy és négyszögű vascsat (7. ábra 6–7) maradt meg, amely a fiatalabb temetkezések közé sorolja. Bolygatása a huszas évek kutatása során történhetett.

A 85. férfisír 124 cm mély és bolygatatlan. A koponya állcsúcsától a jobb lábujj csontokig hosszú reflexíj feküdt. Az íjvégcsonatok végei egymástól 155 cm-re voltak, felajzott állapotból egyenesre nyúlva ki. Egyélű, egyenes markolatú, keskeny pengéjű kard, csontfaragással díszített tegez, négy nyílhegy. A háromlélű nyílhegyek közül kettő hegyes csúcsban végződik és kettő ívesen vágott hegyű. Marhacsont, nagy lant alakú és töredékes vascsat, préselt mintás bronz övveretek, szíjvégek és vaskés voltak még a sírban (5. ábra 5–8).

81/79. számú sírok

A 81. sír gödrének ásásakor keresztülvágták a 79. sír K-i szélét. Az első sír bolygatatlan volt, a második kirabolt, összetúrt csontokkal.

5. ábra

A 81. számú, 105 cm mély sírban gyermekcsontvázat találtunk. Mellékletei: két vas csörgő és kézzel gyúrt durvaszemcsés anyagú, fölfelé álló szájperemű bögre.

79. sír 78 cm mély volt. A sírban bolygatott csontszilánkokon kívül mást nem találtunk.

136, 135/137, 131. számú sírok

A 135. sír gödrével két másik sirt vágta keresztül, a 137. és 131. számút. A 137. sír DK-i sarkát és a 131. fejtájékat sértették meg, de míg a 137. sír útban lévő csontjait csak félretolták, addig a 131. sír koponyáját már nem találhatták a helyén, mert a sirt már korábban kirabolták, és részben elpusztították. A 135. számúval párhuzamos 136. sír gödrével már jobban behatoltak a 137. sírba, erősen rongálva ennek jobboldali csontvázrészzeit.

A 136. sír 75 cm mély. A csontváz mellett csak egy vaskés és egy edény volt.

A 135. sírban 110 cm mélységben, bolygatatlan férfi csontvázat találtuk. Mellékletei: lant alakú vascsat, lyukakkal áttört háromélű nyílhegy, vaskarika, bronz fülbevaló karikák és állatcsont.

A 75 cm mély, kétoldaltól is megsértett 137. sírban a női csontváz bolygatatlan volt. Mellékletei: üvegcsüngős, granulációs, aranyozott bronz fülbevalók, néhány szem apró barna gyöngy, s a sírföldben (nem eredeti helyén) kettőslemezű fonatdíszes, ezüstözött nagy szíjvég fele, állatcsont töredékek, valamint egy bronz pántgyűrű maradt meg. A szíjvég valószínűleg másik sírból került ide.

A 105 cm mély 131. sírban a csontváz lábszárcsontjai maradtak csak bolygatatlanul. Ezt a medencétől koponyáig kirabolták s csak egy trapéz alakú, kissé benyomott oldalú vascsat maradt meg a medence helyén. A 137. sír földjében talált fonatdíszes nagyszíjvég ebből a 131. sz. megbolygatott sír férfi csontváza mellől származhatott.

129/131. számú sírok

A 129. sír É-i része a 131. sír D-i része fölött van, de nem ezzel bolygatták meg.

A 129. sír 89 cm mély. Mellékletei: fülbevaló karikák pántok nyomaival, átfúrt római kis-bronz érem, két lant alakú vascsat, két háromélű nyílhegy és szárnyas csontjai.

A 131. sz. mélyebben fekvő (105 cm) kirabolt sírről már az előzőben szóltunk.

14/15. számú sírok

A 14. sz. sír kibontásakor szépen rajzolódott ki a talajban a 15. sír kontúrja. Mindkét sír bolygatatlan volt.

A 83 cm mély 14. sír mellékletei: vaskés, marhacsont és csirkecsontok, kézzel durván formált szétmálló, földfekete agyagedényke.

A 108 cm mély 15. sír mellékletei: két kiscsüngős, aranyozott bronz fülbevaló, gyöngy-fűzér maradványa (egy szemesgyöngy és több borsószem nagyságú, zöld színű gyöngyszem), vascsat, bordázott, lapos ólom orsókarika, kézzel készített csipkézett szájú, durva, mállékony edény töredékei.

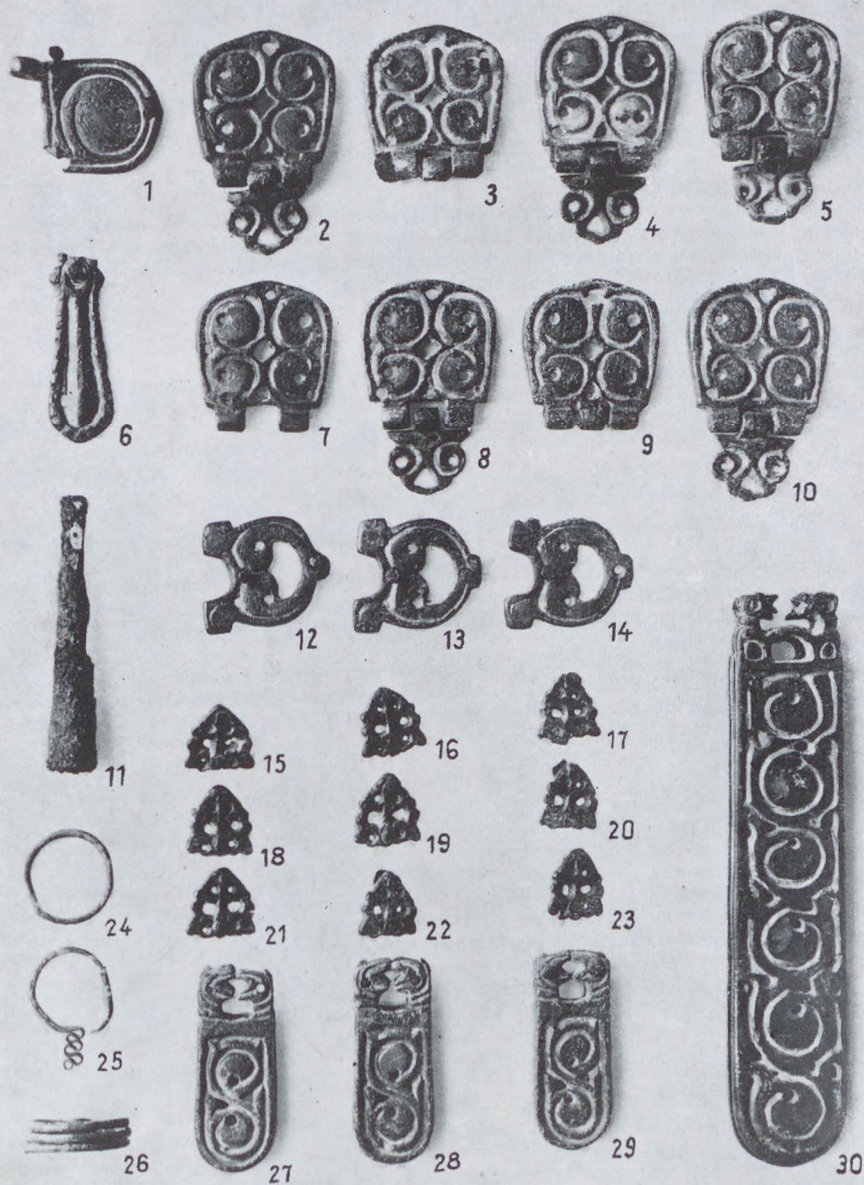
18, 25/26. számú sírok

A 18. sír DK-i sarkával kis mértékben rányúlik a 26. sír ÉNy-i sarkára, a 25. sír pedig a 26. sír D-i végére, de valamennyi bolygatatlannak számít.

A 95 cm mély 18. sírban egy hosszú, háromélű nyílhegy, vaskés, vascsat, öv bronzveretei, agyagedény, marha- és csirkecsontok voltak. A bronz övveretek késői típusúak, de nagyszíjvége már annakidején elveszhetett. A csüngős veretek két sor pikkely motívummal díszítettek, a pajzs alakú kis veretek némelyike karcolt mintás díszű. Az edény durvaszemcsés agyagból készült de korongon forgatva; szépen simított felületű. Kihajló szájpereme gondosan alakított, az edény válla körbefutó barázdákkal díszített.

A 25. férfisír 75 cm mély volt. Mellékletei: vas nyílhegy, kis agyagedény, vascsat, és marhacsont.

A régebbi temetésű 26. női sír mélysége 95 cm volt. Mellékletei: két bronz fülbevaló karika üveggyöngyökkel, bronz tölcseeres, ezüstsapkás üvegcsüngővel, négyszögű vascsat, kettős csontkakúp alakú, mállékony orsógomb, marhacsont, apró, barna és sárga mállékony gyöngyök és egy fémcsőves, kékeszöld, fehér foltos, dinnyemag alakú üveggyöngy.

6. ábra

19/20. számú sírok

Az előzőleg bemutatott sírok mellett találjuk a temetőterképen a 19. sírt, amelyikkel a 20. sír csontvázának lábszárcsontjait mozdították el a helyéről.

A 19. női sír 90 cm mély. Mellékletei: két fülbevaló, néhány apró gyöngyszem, négyszögű vascsat, kézzel durvára alakított edény, behúzott nyakkal és csipkézett szájeremmel. A fülbevalók pántokkal ellátott középnagy karikák, spirálsavarású tagban ülő üveggyöngy csüngővel és lehullott bronz gömböcsökkel.

A 80 cm mély 20. női sír mellékletei: két kiscsömbe, ezüst fülbevaló préselt álgranulációval, áttört bronzkorongos veret vas láncdarabbal, a lánchoz csatlakozó szemes, színes és egyszínű gyöngyök, vaskés, két vas karperec, orsókarika, vascsat, páncéllemezek, két tausirozott vasveret töredéke, és kézzel durván formált agyagedény (4. ábra).

41/42. számú sírok

A 41. sír ásásakor elpusztították a 42. sír csontvázát a lábszárcsontok kivételével.

A 72 cm mély 41. sírban nő feküdt. Orsókarika volt mellette, ez azonban az elpusztított 42. sír mellékleteiből is származhatott.

Az elpusztított 42. sír 75 cm mély volt. A sír végében egy kisebb állatcsontot találtunk.

209/204. számú sírok

A 209. női sír ásásakor megrongálták a csekélyebb mélységben fekvő 204. sír női csontvázát.

Az 55 cm mély 209 sír mellékletei: ezüstözött bronzhuzalból készített és valószínűleg pántokkal ellátott üvegcsüngős fülbevaló, apró, gömb és dinnyemag alakú gyöngyök, trapéz alakú vascsat, vaskarika; kettős csontakúp alakú, körbefutó mély barázdákkal díszített, világosbarna orsógomb, és marhacsont.

A 45 cm mély, 204 sírban csak a lábszárcsontokat találtuk eredeti helyükön. Mellékletek: durvaszemcsés agyagból, kézzel alakított edény töredékei és egy kisebb állatcsont. A sírföldben egy bronzbéléses, geometrikus mintával díszített, préselt korongfibulát, továbbá egy vas csatfibulát és egy orsókarikát találtunk.

469/470. számú sírok

A 469. sír kibontása után még mélyebben is tarka maradt a föld és rátaláltunk ott egy összetúrt és kirabolt (470.) gyermeksírra.

A 102 cm mély 469. sírban nő csontváza volt. Két ovális, ezüstözött, bronz fülbevaló karikat pántokkal, vékony bronzhuzalból hurkos-kampósra formált és alsó ívén többhurkosra kikapcsolt fülbevalót, vaskést, két lyukkal áttört tarsolyzáró csontlapot, vascsat töredéket és durvaszemcsés agyagú, kézzel szabálytalanra formált, egyszerű kis bögrét, körbefutó hullám- és egyszerű barázdavonalakkal díszítve – találtunk a sírban (7. ábra 1–5).

A 142 cm mély, 470. sírban csak a lábszárcsontok maradtak eredeti helyükön, a bal mellett fekvő állatcsonttal együtt. A medence helye körül egy láncdarabot, két vas karperecet és egy vascsatot hagytak ott a sírfosztók.

12/13. számú sírok

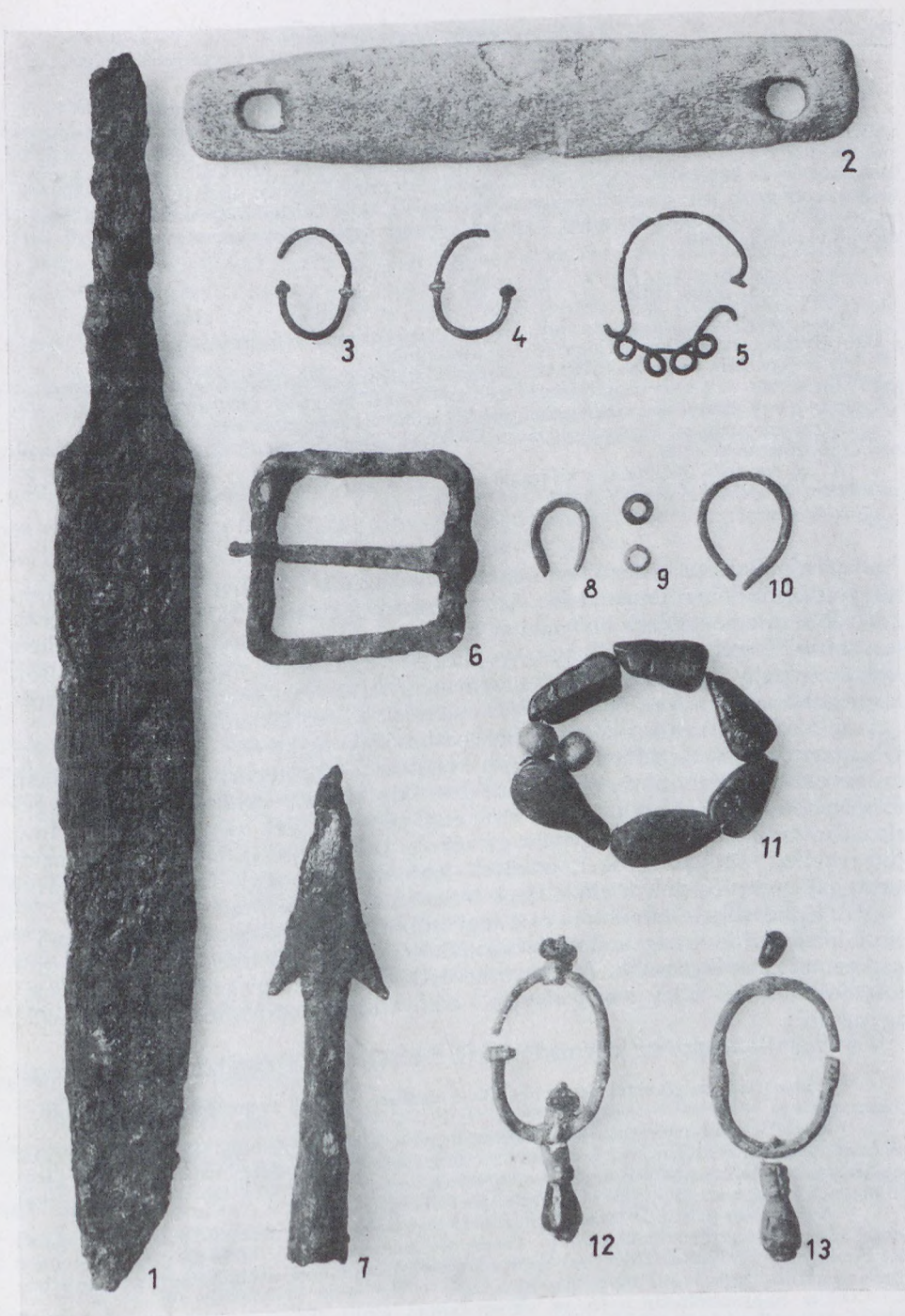
A 12. sír csontvázának felső felét a jelenkori földműveléssel pusztították el. Bolygatatlannak látszó lábszárcsontjai a kirabolt 13. sír gödrébe 64 cm mélységig csúsztak be.

A 12. sír eredeti mélysége és iránya ma már megállapíthatatlan. Mellékleteit a szántással megsemmisíthették, de melléklet nélküli is lehetett.

A 13. sír mélysége 114 cm volt. Kifosztásakor a csontváz teljesen megsemmisült. A sír D-i végében a fenékszintnél magasabban marhacsont maradt meg, míg a K-i hosszoldal közepén egy kis vaskarikát és egy sugarasan futó barázdákkal díszített orsókarikát találtunk.

116/118. számú sírok

A 116. gyermeksír K-i szegélye részben fedte a 118. női sír Ny-i szélét. A gyermeksír ásása közben azonban nem rongálták meg és nem rabolták ki a mélyebben fekvő 118. sírt.

7. ábra

A 39 cm mély 116. sírban csak egy kézzel durván formált összetört agyagedény volt.

A 45 cm mély 118. sír mellékletei: fülbevalópár, borsószem nagyságú üvegyöngyök, vaslánc darab és kis vaskarikák, vas karperec, vaskés, marhacsont és bronz láncdarab. A fülbevaló karikaíve bronz, amelyen préselt ezüst, apró gömbök ülnek, granulált, rekeszes, gyöngyfonalas arany és kék üveggömbös tagból összeállított csüngővel van díszítve. A granulált, rekeszes arany tagok 4,5–4,5 g súlyúak, azaz egy-egy VI. század elején forgalomban lévő, bizánci arany solidus súlyának felelnek meg. Feltehető, hogy a bizánci pénzeket az avar ötvösök ilyen módon is feldolgozták.

34/43, 46. számú sírok

Mind a három sír bolygatott volt. A 34. sírt a húszas években a terület bérlője ásta ki, míg a két mélyebben fekvőt már az avar korban kirabolták.

A 106 cm mély 34. sírban csak a lábszárcsontot találtuk eredeti helyén és a kissé elmozdított jobb combcsont volt még meg. A sírföldben egy vaskés pengetőredéke, egy marhacsont, egy kis gömb és egy dinnyemag alakú gyöngyszem került el a sírbontók figyelmét.

A 108 cm mély 43. sír megbolygatott földjében háromélű vas nyílhegy és egy vasár volt még a megmenthető lelet.

A 142 cm mély 46. sírban a kifosztás után a csontváz néhány töredéke, egy durva edény és vascsat töredékek maradtak ránk.

A halimbai avar temető bemutatott temetkezéseit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az első időben temetettek sírjait egyszerre fosztották ki.¹⁰ Néhány esetben a későbbi rátemetkezések bolygatását nem lehetett megkülönböztetni az említett tervszerű kifosztástól (13, 46, 390, 470), mégis a legrégebbi, megsemmisített sírok számát mintegy 30-ra tehetjük. Ez a szám megfelel az avar hódítók első generációja kis temetőinek, amelyek némi eltérést mutatnak a későbbiektől.¹¹

Különválaszthatók a temető benépesítésének legkésőbbi sírjai is, amelyek a bemutatott két- és többretegű sírok között a felső rétegben voltak. Ezekben, és az ezekhez csatlakozó magányos sírokban a tipikus avar anyagtól elütő, új tárgyformákat találtunk,¹² így pl. a 84, 181, 224, 237, 284, 301, 343, 394, 469. számú sírokban késői köpűs nyílhegyet, vagy vékony bronzhuzalból hajlított, jellegzetes fülbevalókat, rúdgyöngyöket, amelyek legtöbbször a régi hagyományos avar anyaggal együtt fordultak elő.¹³ Ezek biztosan IX. századi temetkezések.

A legkorábbi – kirabolt – és a legkésőbbi – felső réteg széleihez tartozó – sírok közé ékelődve nagyszámú sír bizonyította, hogy a közbeeső temetkezési időszak tartott a legtovább. A rátemetkezésekkel fedett vagy azokkal megbolygatott sírok között – a leletanyag alapján – a következő csoportokat választhattuk el egymástól:

Az egyik csoportra jellemző – a férfisírokban – a dombordíszesen préselt

¹⁰ Szétszórtan, de zömmel a temető DNy-i részében találtuk az annakidején kifosztott sírokat.

¹¹ Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40. (Bp. 1963) 224–226. (A továbbiakban: Alattyán.) Az I. csoport 100 évet képviselő anyagából választhatjuk le a legrégibb sírokat. Jellemzője a P tartófüles, egyenes, kétélű kard, a keskeny végű íj, faragással díszített csont tegezszegély, gúla alakú csüngős fülbevaló.

¹² A IX. sz.-ra jellemző tárgyak különösen a legkésőbb megnyitott Ny-i temetők anyagából olvashatók ki félreérthetetlenül, mint pl. a sopronkőhidai temetőből: Török Gy., Beobachtungen der Freilegung des Gräberfeldes von Sopronkőhida. Arbeits- u. Forschungsber. z. Sächsischen Bodendenkmalpflege 11–12(1963) 464–482.

¹³ 88. Sopronkőhidán a 16. sz. sírban öntött, áttört, liliomos avar nagyszíjvéggel. – Abony Uo. sírjában öntött S-mintás kisszíjvégek rúdgyöngyökkel együtt: Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. (Braunschweig 1905) 468. t. 2–3., 13–14.

veretek és az egyélű, keskeny pengéjű, egyenes markolatú kard (85. sír),¹⁴ ellentétben a legkorábbi, P szíjtartópántos nehéz kardokkal;¹⁵ a másikra a fogazott-fonatdíszes és fonatdíszes vésett és karcolt lemezes övveretek.¹⁶ Ez utóbbi mellékletűek ritkán fordulnak elő a legkorábbi és a korai sírok fölé helyezve, feltehetőleg azért, mert keletkezésük idején még láthatók voltak a régi sírhantok, másrészt a „fonatdíszes” anyagot tartalmazó sírokat sokáig szemmel tarthatták és csak a legkésőbbi temetkezési időszakban feledték el őket s temetkeztek itt-ott rá. Következésképpen a fonatdíszes vereteket tartalmazó sírok a legkorábbi és a korai, valamint az átmeneti, a griffes-indás és a legkésőbbi avar temetkezések közé ékelődtek. Az avar középidőszak végén újból megtalálhatók a préselt és a lemezes oldalpántos övdíszek, de előfordulnak már az öntött indás veretek első darabjai is. A középvavar kor vereteinek anyagát mindjobban kiszorította az öntött indás, majd griffes-indás veretek tömege.¹⁷ A griffes-indás szakaszt követte a legkésőbbi – már nyugati készítésű tárgyat is tartalmazó – hiányos övgarnitúrával, vagy övveretek nélkül előforduló sírok csoportja.¹⁸

A halimbai avar temető két- és többretegű sírjai segítségével a temető benépesedési menetében így hat egymást követő temetkezési szakaszt állapíthatunk meg, amelyet most már az *abszolút időhatárok* közé illeszthetünk.

Az első generáció kifosztott sírjai – sommásan – kitöltik az 570-től cca 600-ig terjedő időt. A domborműves préselt anyaggal jellemezhető kifosztatlan sírok a 600–630-as évek közé, míg a lemezes és fonatdíszes mellékletűek a 630–680-as évek közé sorolhatók. A 680–730 körüli évekig a kevert leletű temetőszakaszt, majd az avarok hatalmának megtörését követő generáció temetkezéséig (730–830) a tipikus öntött griffes-indás változatok szakaszát állapíthattuk meg. A griffes-indás anyag felhasználása 800 után u. még egy generáción át tovább folyt, majd megjelent az újabb, nyugati jellegű tárgy, amely a kifogyóban levő avar anyaggal együtt a magyar honfoglalás által teremtett új helyzetig (900), nyomon kísérhető.

Halimbán a bauxit bányászattal kapcsolatos kutatásokkal a község környékét jelentős mértékben feltárták.¹⁹ E munkálatok során temetőnkől 2 km-re É-ra, egy kései öntött övveretes avar férfi sírjára találtak.²⁰ A sírt és környékét átvizsgálva még egy sír került napfényre;²¹ ez arra enged következtetni, hogy a IX. századi „halimbaiak” a második temetőt csak megnyitották, de nem használták, így a második avar temetőnek történeti jelentősége nincs.²²

A nagy temető csontvázanyagának összehasonlító c. m. bertani vizsgálata megindult, a feldolgozás hosszantartó lesz.²³ A régészeti kutatás alapján azonban rámu-

¹⁴ Halimba 85. sírjában talált egyenes markolatú kard az eddig ismert legrégibb előfordulású ilyen darab az avar temetőkben.

¹⁵ Kovrig I., Alattyán ... 227. „1. csoport”.

¹⁶ Hampel J., i. m. 482. t. Győr 120. sz. sír 1–5. ábra darabjaihoz hasonlók és fogazással díszített fonatos anyag egy késői P tartófüles kardon: uo. 272. t. 1, 9–10. Madarásról.

¹⁷ László Gy., Études arch. sur l'histoire de la société des Avars. AH 34. (Bp. 1955).

¹⁸ A bemutatott 6. ábra 11. köpüs nyílhegyével együtt pl. a közölt 237. sír anyagában is késői indás veretanyag van. A sír – mint láttuk – az ú.n. felső rétegből való.

¹⁹ Sűrű, hálózatos fúrásokat végeztek, amelyek mellett iszapoló gödröket ástak.

²⁰ 1962. február 9-én.

²¹ Az első sír környékét 1966 nyarán tártuk fel, amikor egy újabb sírra bukkantunk.

²² Egy IX. századi új temető benépesítése újabb néptömegek beáramlását jelentette volna a bakonyi erdőségek táján.

²³ A vizsgálatok eddig azt mutatták, hogy a VIII. században odatemetettek arányában folyt tovább a IX. századi temetkezés is.

tathatunk arra, hogy népességváltozás kimutatása hol várható az embertani vizsgálatoktól.

A Dunántúlt birtokba vevő avarok közé mintegy 30 év után egy új népcsoport költözött, amelyik feldúlta és kirabolta gazdag sírjaikat; majd ugyanott temetkezett tovább, figyelembe véve a kirabolt sírok helyét. Ez volt az első jelentősebb változás az avar koron belül (első feltöltődés új népelemmel).

A következő változás 630 után történt, amikor valamelyik germán törzs töredékét magukba olvasztották. E néptöredék hozta a fogazott-fonatdíszes stílust,²⁴ amely még sokáig továbbélt a fonatos-oldalpántos lemezes övdíszítményekben (feltöltődés kisebb népelemmel).

A 680 és 730 között eltelt időben, az előző szakaszból ismert díszítőelemeket bátrabban alkalmazták a fémtárgyakon is. A tegezkek csontfaragványairól ismert növényi díszítőelemeket²⁵ pl. ebben az időben vitték át a fém övveretek felületére is. Ez az átmeneti szakasz *belső fejlődést* tükröz.

A középvári idők végén, amikor temetőnkben az új keleti kerámia²⁶ griffes ábrázolással együtt jelent meg, várható – az embertani anyag alapján is – az újabb kiegészülés közelkeleti és mongoloid elemekkel. Ekkor a türkös összetevő hozta a dinnyemag-divatot és az egyfülű „sárga kerámia” készítésének mesterségbeli fogásait, ugyanis a törékeny kerámiát – hosszú, nehéz úton – nagyobb mennyiségben nem szállíthatták.

Nemcsak a régészeti anyag változása bizonyítja az új népelemekkel való feltöltődést, hanem új „későavar temetők” megnyitása is, különösen az avarok által eddig be nem telepített területeken, mint pl. az Ipoly folyó középső szakaszának (Zsély-Zelovce) vidékén, és a Kisalföld egyes részein (Érsekújvár-Nové Zámky). A benépesítés természetesen az addigi avar területek lakosságának bevonásával történt, amit bizonyít a „későavar temetők” legrégebbi sírjaiban található néhány korábbi övveret is.

Temetőnk VIII. századi temetkezéseit összehasonlítva a IX. századiakkal, úgy tűnik, hogy Nagy Károly avarok felett aratott győzelmei alig érintették a Halimbán élt lakosságot. A temető anyaga alapján ugyanis a IX. század nem látszik olyan elnéptelenedettnek, mintha az avarkori lakosság a hadjárat alatt megsemmisült volna. Gondoljunk csak a győri nagy avar temetőre,²⁷ a Keszthely környéki népes temetőkre,²⁸ a dévényújfalui (Devinská Nová Ves) temetőre,²⁹ az érsekújvári (Nové Zámky)³⁰ a Tolna, Fejér és Baranya megyei temetőkre is. A későavar temetők anyagában sem találtuk meg azt a nagy változást, amely a lakosság jelentős kicserélődését bizonyította volna.

²⁴ Fettich N., Arch. Ért. 43(1929) 68–110.

²⁵ Lásd pl. a dunaújvárosi (Dunapentele) tegezmezevítő széles csontot, amelyet növényi elemekkel díszítettek. Fettich N., Dunapentelei avar sírletelek. AH 18. (Bp. 1926) III. t. 2.

²⁶ Az avar kori „sárga kerámia” kérdésével legutóbb D. Bialeková foglalkozott: Zur Frage der Genesis der gelben Keramik aus der Zeit des zweiten awarischen Kaganats im Karpatenbecken. Symposium über die Problematik der Besiedlung des Karpatenbeckens im VII–VIII. Jahrhundert. (Nitra 1966). – Az anyag teljes felgyűjtését és újra értékelését jelenleg Garam Éva végzi.

²⁷ Fettich N., Győr a népvándorlás korában. (Győr 1940).

²⁸ Kovrig I., Arch. Ért. 85(1958) 66–74.

²⁹ Eisner, J., Devinská Nová Ves. (Bratislava 1952).

³⁰ Cilinská, Z., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Arch. Slov. Fontes 7. (Bratislava 1966).

A hatalom birtokosait és azok katonai támaszát a század végén a magyar honfoglalók benyomulása szorította vissza, így a honfoglalók zömmel az avar korból ittmaradt helyi lakosság leszármazóit találták s vonták be gazdasági életükbe.³¹ Az avar kori lakosság utódai így bizonyára más félreeső falvakban is megérték a magyarok honfoglalását.³² A magyarok – megérkezésük után – Halimbán új helyet jelöltek ki a temetkezésekre, ahová a helyi hagyományokat őrző lakosság és a honfoglalók köznépi rétegéből idetelepítettek együtt temetkeztek.

TÖRÖK GYULA

³¹ *Török Gy.*, Die Bewohner... Első temetkezési csoport!

³² *Szabó J. Gy.*, MFMÉ 1964–65. 61–71.; *László Gy.*, Acta Arch. Hung. 17(1965) 73–75.

SÉPULTURES A DEUX COUCHES DANS LE LIEU DE SÉPULTURE AVARE DE HALIMBA

Depuis la publication des résultats de fouilles du lieu de sépulture de Halimba des Xe -XIIe siècles nous avons procédé à la mise à jour méthodique du lieu de sépulture de l'époque des Avars. Ces deux travaux ont permis d'obtenir un précieux matériel archéologique et anthropologique sur la population de ce lieu des VIe-XIIe siècles et, de ce fait, une image plus fidèle de l'époque en question.

Dans notre publication antérieure, nous avons rendu compte des tombes, 486 au total, celles disposées en deux ou en plusieurs couches.

NUMIZMATIKAI ADATOK A DUKÁTUS KÉRDÉSÉHEZ

XI. századi történetünk kutatásának egyik legfontosabb feladata a dukátus kérdésének tisztázása. Ezzel kapcsolatos numizmatikai megfigyeléseink értékeléséhez két kérdésre kellene tudnunk választ adni: 1. területileg hol volt a dukátus; 2. milyen népek alkották a dukátus lakosságát.

Egyik kérdés megválaszolásához sem állunk adatok és komoly tanulmányok nélkül. Györffy György összefoglalta az eddigi kutatást és sok új megfigyelésével főbb vonalakban tisztázta a bennünket érdeklő kérdéseket is.¹

Krónikáink szövege biztosan utal Bihar, Nyitra és Nyír (Szabolcs) megyékre, mint a dukátus területére. Györffy különböző történeti tényekből következtet még Hont, Zemplén, Nógrád, Ung, Borsova, Békés, Zaránd és Krassó megyékre.² Érvelését el kell fogadnunk, nemcsak a történeti tények logikus értékelése miatt, hanem azért is, mert az ország területének egyharmadát – ami a dukátus területi aránya volt – nem tette ki Bihar, Nyitra és Nyír. Különben is indokoltnak látszik a dukátusi vármegyék számát 15-ben megállapítani, amint ezt Györffy is tette. Ezek alapján úgy látszik, hogy a dukátus területileg három tömbből állt:

1. Hont, Nógrád, Nyitra
2. Bihar, Nyír, Zemplén, Ung, Borsova, Zaránd
3. Békés, Krassó.

Másik kérdés a dukátusi lakosság népeinek megállapítása. Itt is Györffy idézett tanulmányát vesszük alapul. Eszerint a dukátus népességét a csatlakozott törzsek – székelyek, kálizok, alánok, bolgárok – alkották. Ezeknek legnagyobb része mohamedán vallású, akiknek magyar neve böszörmény. Egyik legjelentékenyebb településhelyük a Nyírség volt, központjuk pedig Böszörmény, a mai Hajdú-böszörmény.³

Árpád-házi királyaink alatti gazdasági életben a mohamedánok – izmaeliták, saracenusok – szerepe közismert. Kazariában is a pénzügyletekkel foglalkoztak, s a fiatal magyar királyság pénzügyi életében is élénk szerepet játszottak, kereskedők, vámosok, pénzváltók, pénzverők, kamarabérilők kerültek ki közülük. Negatív értékelésükre igen sok adatunk van, számtalan panasz hangzik el ellenük; elég ha csak az Aranybulla 24. pontját idézzük, mintegy országos felháborodás eredményét: „Comites camere, monetarii, salinarii et tributarii nobiles regni nostri sint; ismaelite et iudei fieri non possint.”

X. századi megtelepedésünk, feudális birtokrendszerünk kialakulása után a lakosság területi elhelyezkedése lényegében a tatárjárásig nem változott. Tehát

¹ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959)

² Uo. 39–40.

³ Uo. 44–54.

a XIII. század első felének jelenségeiből is következtethetünk az előző két évszázad némely vonására. Itt érkezünk el egy numizmatikai megfigyelés lehetőségéhez.

1241-ben a tatárok feldúlták az egész országot. Közelgő pusztításuk hírére a lakosság elrejtette értékét, s menekült. Országunk katasztrófájának mértékét közvetlenül bizonyítják azok az elrejtett kincsek, amelyeket ma már csak mint régészeti leleteket tarthatunk nyilván. E leletek – éremleletek – a pusztítás mértékén kívül még egyet bizonyítanak rendkívül élesen: 1240–1241 pénzforgalmát, hiszen a lakosság az adott pillanatban levő értékét, pénzét rejtette el. A leletek tanúsága szerint a XIII. század első négy évtizedében az egész Kárpát-medencében általánosan voltak Karinthia különböző verdéiben, főleg Friesachban és St. Veitben készült dénárok. A jelenleg ismert leletek azonban nem egyenletesen helyezkednek el a középkori Magyarország területén. Feltűnő csoportosulás figyelhető meg a mai Hajdúság területén. Hajdúböszörményből egy kincslelet⁴ ismeretes, korábban pedig néhány példányt⁵ találtak. Hajdúszoboszlón három nagyobb lelet került elő: egyik az Aranyszegi pusztán,⁶ másik a Kösely partján,⁷ a harmadik Benedekvölgyben.⁸ Balmazújvárosból ugyancsak három leletet közöltek, kettőt 1908-ban, az egyik⁹ 186 db-ból, a másik¹⁰ 60 db-ból áll, a harmadikat¹¹ pedig 1937-ben közölték. Közel esik a csoportosuláshoz a guthi¹² és az abapusztai¹³ lelet, s talán ide vehetjük a karcagi,¹⁴ pusztabánházai,¹⁵ geberjéni,¹⁶ nagyecsed-i,¹⁷ pátróhai,¹⁸ egy Szatmár megyei,¹⁹ érszodorói,²⁰ sarmasági²¹ és nagykereki²² leleteket. A leletcsoportosulás a terület intenzívebb pénzforgalmát bizonyítja más területekhez viszonyítva. Ennek egybeesése az ország pénzügyleteivel foglalkozó népcsoportnak – a böszörményeknek – fő településhelyével, nem lehet véletlen. A jelenség közvetlen 1241 előtti, de van adatunk e korból az izmaeliták ittlétére: a váradi regist-

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum irattár 272/1883.

⁵ Raimann, Der Münzfund zu Dorosma. NZ 9(1877) 327.

⁶ Arch. Ért. 13(1893) 455.; Höllrigl J., Arch. Ért. 44(1930) 159; Magyar Nemzeti Múzeum irattár 463/1893.

⁷ Gedai I., DMÉ 1962–1964. 357–369.

⁸ Ua., DMÉ 1966. 1966–67 207–214

⁹ Harsányi P., NK 7(1908) 119.; NK 8(1909) 60.; Jelentés Debrecen város múzeuma 1908. évi állapotáról, 28.

¹⁰ Harsányi P., i. m. 121.; Blanchet, A., Chronique. Revue Num. 4. ser. 12(1908) 569.

¹¹ Huszár L., NK 34–35(1935–36) 80.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár 35/1966.

¹³ Harsányi P., NK 11(1912) 48–60.

¹⁴ Hampel J., Arch. Ért. 2(1882) 148.; Arch. Ért. 3(1883) 161.; Nagy G., Arch. Ért. 10(1890) 298.; Majláth B., Arch. Ért. 10(1890) 422.; Nagy G., Arch. Ért. 12(1892) 300.; Nagy G., Arch. Ért. 15(1895) 259.; Nagy G., Arch. Ért. 33(1913) 273.; Magyar Nemzeti Múzeum irattár 184/1883.

¹⁵ Magyar Nemzeti Múzeum irattár 134/1883.

¹⁶ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1900. évi állapotáról, 35., 43.; Magyar Nemzeti Múzeum irattár E. 265/1900.

¹⁷ Gedai I., JAMÉ 8–9(1965–1966) 57–77.

¹⁸ Ua., NK 66–67(1967–68) 37–41.

¹⁹ Baumgartner, E., Die Blütezeit der Friesacher Pfennige. NZ 73(1949) 80.

²⁰ Raimann, i. h.

²¹ Réthy L., Arch. Ért. 18(1898) 179.; Sabau, I., Circulatia monetara in Transilvania secolor XI–XIII. Studii si Cercetari de Numismatica 2(1958) 295.; Magyar Nemzeti Múzeum irattár 243/1897. (Éremtári másolat.)

²² Harsányi P., NK 13(1914) 25.

rum említi őket 1219-ben és 1222-ben.²³ Ez a numizmatikai jelenség tehát a dukátus egyik népcsoportjának – a böszörményeknek – a gazdasági életben betöltött igen fontos szerepét látszik bizonyítani.

Másik pénztörténeti témakör a duxok pénzverése. A duxok ugyanis ország-részükhöz területén szinte az összes felségjogokat gyakorolták. A királyi páron kívül csak a dux viselt koronát és élvezte a Magyarországon mindenkor féltve őrzött – és megőrzött – felségjogot; saját nevére pénzt veretett, ami a magyar történelemben szinte egyedülálló. A két duxon kívül (Béla és Géza) csak Buda város verethetett saját nevére pénzt néhány évig a XIV. század első felében. Pénzverésükről, annak léténél többet nem igen tudunk. Réthy ismertette corpusában,²⁴ s Hóman Bálint is csak rövid leírására szorítkozik.²⁵ Az egyetlen mélyreható tanulmány Jeszenszky Gézától jelent meg.²⁶ Röviden ismertette a történeti eseményeket, foglalkozott külső jellegekkel, metrológiai kutatások után megállapította az átlagsúlyokat és megemlítette milyen leletekből kerültek elő királyi és hercegi pénzek.

Jeszenszky komoly munkát végzett, amikor elsőnek foglalkozott a vezérek pénzverésével. Megállapításai azóta sem változtak, néhány kérdést azonban fel kell vetnünk, amelyre Jeszenszky nem tért ki.

Elsőként: hol verték a vezérek pénzét? Eddigi ismereteink feltételezése szerint a magyar királyságban a XIII. század elejéig Esztergomban volt az egyetlen verde. Esztergomot jelenti a REGIA CIVITAS, s több jelenség bizonyítja, hogy itt készültek a magyar királyok pénzei.²⁷ Valószínűtlen azonban, hogy a duxokét is itt verték volna. Igaz, hogy sem írott emléket, sem egyéb bizonyítékot nem tudunk, hogy a vezéreknek máshol lett volna verdéje, de a történelmi körülmények indokolták teszik létét. I. Endre és Béla dux között Salamon 1057-es megkoronázása után olyan feszült volt a viszony, hogy nem tételezhetünk fel közös pénzverést. Még kevésbé lehetett közös verdéje az egymással háborúban álló Salamonnak és Gézának. E történelmi helyzeten kívül azonban van még néhány jelenség, amire rá kell mutatnunk. A leglényegesebb, hogy a királyi és hercegi pénzek pénzlába nem egyezik. I. Endre CNH. I. 11. típusú pénzének átlagsúlya 0,547 g, a CNH. I. 12. 0,693 g és a CNH. I. 13. 0,441 g. Ezzel szemben Béla dux pénzének – CNH. I. 15. – átlagsúlya 0,695 g, tehát I. Endrének csak a CNH. I. 12. típusa közelíti meg. I. Endre első pénze a CNH. I. 11. volt, a CNH. I. 12–14. későbbi; a pénzláb tehát változott. Ezen kívül I. Endre bevezette az időnkénti pénzüjtást is, míg Béla egész hercegségi ideje alatt azonos pénzláb szerint, azonos pénzt veretett, amit nem kellett időnként beváltani. Ugyanezt látjuk Salamon és Géza alatt. Géza CNH. I. 23. típusa 0,677 g átlagsúlyú, ezzel szemben Salamon CNH. I. 19. veretének átlagsúlya 0,692 g, a CNH. I. 20. 0,483 g, a CNH. I. 21. 0,582 g, végül a CNH. I. 22. 0,496 g.²⁸ A két verde feltételezését tehát a súlyadatok is megerősítik, mert valószínűtlen, hogy egy verdében két pénzláb szerint vertek volna.

²³ Györffy Gy., i. m. 54.

²⁴ Réthy L., *Corpus Nummorum Hungariae*. I. (Bp. 1902) No. 15, 23.

²⁵ Hóman B., *Magyar pénztörténet*. (Bp. 1916) 193–194.

²⁶ Jeszenszky G., NK 40(1941) 24–27.

²⁷ Gálcsy Z., NK 5(1906) 92–97.; Hóman B., i. m. 174.; Huszár L., *Szent István pénzei*. Szent István Emlékkönyv. II. (Bp. 1938) 335–364.

²⁸ Metrológiai adatok: Jeszenszky G., i. m. 27.

Tovább vizsgálva a királyi és hercegi pénzek közötti különbséget, feltűnik a feliratok közötti eltérés. Mindenekelőtt, hogy I. Endre pénzeinek – CNH. I. 12–14. – hátlapján következetesen PANONEIA felirat van, míg Béla pénzének – CNH. I. 15. – hátlapján PANNONIA változatot találunk. Salamon vereteinél kezdődik a hátlap kialakításának elhanyagolása, nem egyértelmű felirat feltüntetése. A CNH. I. 19-en PANNONENI vehető ki, a CNH. I. 20-on PANONIA-TERA, a CNH. I. 21-en PANONAI, a CNH. I. 22-ön viszont minden esetben tisztán olvasható a PANONIA. Géza dux CNH. I. 23. veretein általános a PANONIA felirat. I. Endre és Béla pénzei közötti különbség felveti a PANONEIA–PANNONIA magyarázatának problémáját. Mi itt csupán magát a jelenséget kívánjuk rögzíteni. I. István pénzeinek hátlapján REGIA CIVITAS van. Az új felirat Péter pénzein tűnik fel PANNONIA alakban. Aba. Sámuelnél viszont már PANONEIA van. Ugyancsak PANONEIA van – mint említettük – I. Endrénél és PANNONIA Béla duxnál, amit mint rex is megtartott. Nem tartozik ránk a két változat jelentőségének kutatása, de megemlítjük, hogy a PANONEIA változat mögött görög befolyást érzünk. Merész feltevés lenne ennek okát kutatni, nyilván nincs szó többről, mint görögös műveltségű vésnőkről. Valószínű Abának nem állhattak rendelkezésére Péter pénzverői, másokkal volt kénytelen dolgoztatni. Talán nem érdektelen megemlítenünk, hogy Aba feldebrői monostorának freskóin Dávid Katalin ugyancsak görögös hatást érez.²⁹ A PANONEIA változat használata azonban nem lehetett általános. Bizonyítja, hogy a biztosan eredeti írásban fennmaradt egyetlen XI. századi oklevélen, I. Endre tihanyi alapítólevelén PANNONIORVM alak van, s a Bél Mátyás által közölt, ugyancsak I. Endrétől származó ércbillogon VNGARIORVM, ami szintén latinos alak.³⁰ Ugyanakkor pénzén PANONEIA-t használ. Más írásos források sem említik a PANONEIA változatot, később sem.³¹ Figyelmet érdemel még, hogy a PANNONIA alakban az első N mindig kettős, míg a PANONEIA-nál csak egy N van Endre, illetve Béla pénzein. Salamon és Géza pénzeit ezeknek vizsgálatából kihagyjuk az elhanyagolt és torzult hátlapi feliratok miatt. Mindebből azonban számunkra egy a lényeges; valószínűtlen, hogy egy verdében, egy időben használták volna a két alakot, végeredményben tehát megerősít bennünket az önálló hercegi pénzverde feltételezésében.

Még egy felirati különbségre kell kitérnünk. I. Endre pénzeinek előlapján +REX ANDREAS van, Béla pénzein +BELA DUX. A két feliratban három betű egyezik: E, A, X. Az A-nál nincs lényeges eltérés, de az E és X következetesen teljesen más. I. Endrénél: E, ill. X, míg Bélánál ε ill. χ. Nem kutatjuk a két típus okát; de megállapítható az ε görög jellege.³² Ha ezt és a már említett görög hatást nézzük, akkor ellentét van, mert az E párosul a görögös PANONEIA-val és viszont.

Csak röviden említjük azt a különbséget, hogy I. Endre pénzein először a cím – rex – van, s utána a neve, Bélánál először a név, s utána a cím. A cím–név sorrend egyébként csak Aba Sámuelnél és I. Endrénél (a két PANONEIA alakot használónál) van, sehol másutt. Külföldi érmelelésben is mindig a név van elől.

²⁹ Dávid Katalin szíves szóbeli közlése.

³⁰ Jakubovich E., Turul 47(1933) 61.

³¹ Horváth János professzor szíves szóbeli közlése.

³² Erre Dávid Katalin is külön felhívta figyelmemet.

Röviden ki kell térnünk a leletekre. Itt viszont azt állapíthatjuk meg, hogy a királyi és hercegi veretek az országban közösen forogtak, több leletet – Nyitra-ludány,³³ Nyitrakoros,³⁴ Alsóhelbény,³⁵ Dab,³⁶ Elek³⁷ – ismerünk, ahol mindkét kibocsátó pénzei előfordultak. Ugyanezt bizonyítják a temetők – Pilin³⁸ – sír-mellékletei is. A leletek tehát nem mutatnak elkülönülést.

Végső eredményként azonban mégis megállapíthatjuk, hogy az említett különbségek megerősíteni látszanak azt a feltevést, hogy a királyi és hercegi pénzek nem egy verdében készültek. Akkor viszont fel kell tennünk a kérdést, hol verték a duxok pénzét? Ha a királyi veretekre vonatkozó adatok birtokában is csak feltételesen állíthatjuk, hogy a királyi pénzeket Esztergomban verték, akkor még kevésbé kísérelhetjük meg a hercegek pénzverdájének helyét meghatározni. Egyetlen szokásjogra hivatkozhatunk, hogy a pénzverde általában a kibocsátó székhelyén volt. Valószínűleg a hercegek esetében is. Györffy szerint a dukátusnak két központja volt, Bihar és Nyitra.³⁹ A kettő közül Bihar tűnik jelentősebbnek. Tiszántúlon volt a nagyobb tömb. Elsődlegességét bizonyítja Anonymusnak Ménmarót bihari váráról szóló adata is.⁴⁰ Függetlenül attól, Ménmarót létezett-e vagy sem, a hely, mint hercegi központ élhetett Anonymusban. Bihar évszázados központi szerepét hangsúlyozza Jakó Zsigmond is.⁴¹ Ezek alapján valószínű, hogy a dux székhelye Biharvár volt. Ez a feltételezés egymagában nem jelentheti, hogy itt verték volna Béla és Géza hercegi pénzeit, csupán mint valószínűséget vehetjük számba.

Összegezve a dukátusra vonatkozó numizmatikai adatokat, egyrészt azt mondhatjuk, hogy a hercegeknek önálló pénzverésük volt, s pénzeiket nem a királyi verdében készítették; másrészt egy XIII. századi leletcsoportosulás a dukátus egyik népcsoportjának élénk pénzügyi tevékenységét hangsúlyozza.

GEDAI ISTVÁN

³³ Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár 39/1908. B.

³⁴ Uo. 1907. B.

³⁵ *Jeszenszky G.*, NK 13(1914) 52–66.

³⁶ *Huszár L.*, Magyar Múzeum 1947: dec. 35.

³⁷ Magyar Nemzeti Múzeum 39/1951. ÉT.

³⁸ *Nyári A.*, Arch. Ért. 22(1902) 225., 228–238.

³⁹ *Györffy Gy.*, i. m. 38.

⁴⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I. (Bp. 1938) 49.

⁴¹ *Jakó Zs.*, Bihar megye a török pusztítás előtt. (Bp. 1940) 25.

NUMISMATIC DATES TO THE QUESTION OF THE DUCHY

During the XIth century it happened from time to time on the territory of, the Hungarian Kingdom that one third of the country was submitted to the Dux, a younger brother of the King. The territory of the Duchy extended mainly over the eastern part of the country, embracing the counties Bihar, Ung, Borsova, Békés, Zaránd, Nyir, Zemplén and Hont; the counties Nyitra, Nógrád and Krassó were also attached to the Duchy.

The population of the Duchy consisted of peoples attached to the Hungarians during the time of the Hungarian Conquest. Among them the Ismaelites of Mohammedan faith, or Saracens – Böszörménys in Hungarian – played a very special role. They were mainly engaged in the economical and financial life, from among them toll-collectors, money-changers, tenants of Treasury estates and revenues were chosen. Their activity was often reproved in our charters.

There is a numismatic phenomenon confirming their activity mentioned here. During the Mongol invasion, in 1241, almost everybody had to hide his valuables and most likely the major part of the fugitives could not return to their homes any more. In this time the Friesach *denarii* minted in Carinthia circulated in the Carpathian basin and according to their find map the territory of a certain find group and the central settlements of the above mentioned ethnic group show an exact congruence.

Another numismatic problem related to the Duchy is the minting of the Dukes. It is a very remarkable symptom, for in Hungary the right of coinage belonged always to the regalia never bestowed upon anybody. Exceptions from this rule were only the two dukes in the XIth century, Béla and Géza, and the town of Buda for some years at the beginning of the XIVth century who had coins minted with their own names.

It was assumed that till the XIIIth century there was only one mint in Hungary, that of Esztergom. There are, however, several signs indicating that the ducal mintages could not be issued there, the most important being that the relation between king and duke used to be exceedingly strained, even to the point of an open feud. These circumstances made the use of a common mint impossible.

There are some numismatic phenomena pointing at the fact that the dukes were in the possession of a mint of their own. In the first instance the average weights don't tally, the royal and ducal coins having been made by different standards of coinage. There are differences occurring among their legends: the coins of King Endre I. (1046–1060) bear the legend PANONEIA on their reverse, whereas those of his brother Béla are inscripted PANNONIA. The separation of the legends is constant, they never mix with each other. Not going farther than observing this difference, we have to point to the fact that the form PANONEIA

has a pronounced Greek ring. It is most likely that a minter with a Greek erudition was engaged there, for there is a still existing chart of King Endre I. – the deed of endowment of Tihany – which shows the form PANNONIORVM, whereas on his coins the form PANONEIA occurs consistently. The reverse legends of King Salamon's coins (1063–1074) are rather neglected, they are, nevertheless, quite different from those of Duke Géza. Salamon's coins are inscripted PAN-NONENI, PANONIATERA, PANONAI, PANONIA, whereas those of Géza PANONAI. We should like to remark here that on the coins of King Endre I. the letters "N" of PANONEIA are single, those of the form PANNONIA on Béla's coins are double. On the obverse of the coin of Endre I. the letters of E and X are written E, X, whereas Béla's coins bear the forms ϵ and χ . Here we find a Greek influence at the latter two ones. On Endre I.'s coins the title "Rex", precedes, on those of Béla the title "Dux" follows the name. These small symptoms strengthen the hypothesis of the existence of two separate mints those of the king and of the duke.

We have sifted the finds, too, but these show that the coins of the king and the duke were in circulation together, we have several finds where the coins of both of them occurred. The two types aren't sharply separated.

Having stated that there must have been a royal mint and a separate ducal one, we cannot say anything about the locality of the latter one, except pointing to the unwritten law that the mint was usually at the residence of the issuer. The Duchy had two centers: Nyitra and Bihar. Of these Bihar seems to be the more important one, which doesn't mean, however, that the ducal mint was necessarily at Biharvár.

A CSÓLYOSI KUN SÍRLELET

A kunok magyarországi történetének eddig meglehetősen kevés régészeti forrását ismerjük. Történeti kutatásunk a múlt század vége óta jelentős tanulmányokat és összefoglaló munkákat hozott létre, amelyek a kunok társadalmáról, politikai történetéről, gazdasági életéről megfelelő tájékoztatást nyújtanak.¹ A régészet számára különösen hasznos volna annak kutatása, hogyan illeszkedtek be a nomád kunok a középkori feudális magyar társadalomba.² Ez a folyamat régészeti jelenségeken is lemérhető, az eddigi adatok alapján elsősorban a pogány temetkezési szokások fokozatos kikopásában. Ennek vizsgálata azonban egyelőre csak olyan kun temetőkön végezhető el, amelyek közül a legkorábbi a XIV. sz. második felére keltezhető,³ tehát éppen az a kb. száz éves időszak hiányzik, amely alatt még teljesen fennállhattak a pogány temetkezési szokások, tekintve, hogy a kunok feudalizálódása és ezzel kapcsolatban kereszténnyé válása még nem valósult meg.

Feldolgozható korai temetők hiányában fontos szerepet kap az a három gazdag – valószínűleg magányos – temetkezés, amelyeket Éri István kutatásai óta⁴ teljes bizonyossággal a kun hagyatékhöz számíthatunk. Ezek közül egyelőre csak a kígyóspusztai lelet van feldolgozva,⁵ a felsőszentkirályi és a csólyosi lelet feldolgozását magunk kíséreltük meg, s itt utóbbit adjuk közre.

1. A csólyosi lelet leírása és a tárgyak technikai vizsgálata

Először Tóth Zoltán említette a csólyosi leletet,⁶ fényképét pedig „A hadakozó nép” c. tanulmányának illusztrációjaként közölte.⁷ A leletkörülményeket Éri István nyomozta ki, Szalay Gyula volt kiskunfélegyházi múzeumigazgató

¹ Gyárfás I., A jász-kunok története. I–IV. (I–II.: Kecskemét 1870, 1873, III.: Szolnok 1883, IV.: Bp. 1885); Kossányi B., Sz 58(1924) 519–537.; Kring M., Sz 66(1932) 35–63., 169–188.; Németh Gy., MNy 49(1953) 304–318.; Györffy I., Magyar nép, magyar föld. (Bp. 1942) 25–132.; Györffy Gy., A kunok feudalizálódása. Székely Gy., (szerk.) Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (Bp. 1953) 248–275.

² Györffy Gy., i. m.

³ Ottömös: Móra F., Arch. Ért. 26(1906) 18–27.; Ua., Arch. Ért. 28(1908) 369–371.

⁴ Éri I., FA 8(1956) 137–151.

⁵ Tóth Z., Turul 47(1933) 11–18.; ua. franciául: Arch. Ért. 71(1943) 174–184.; Éri I. i. m.; Kolba J., FA 15(1963) 77–85.

⁶ Tóth Z., Turul 47(1933) 15–16.

⁷ Tóth Z., A hadakozó nép. Magyar Művelődéstörténet. I. Ösműveltség és középkori kultúra. Szerk. Váczky P. (H. n., é. n.) mell. a 276–277. l. között.

levelének, Varga Mihály idős csőlyosi lakos útbaigazításának és saját terepbejárásának segítségével.⁸ Ennek alapján foglaljuk össze röviden a sírlelet adatait.

1903-ban Csőlyospáloson (Bács-Kiskun m., kiskunfélegyházi j.),⁹ a Hegedüs tanya (Éri I. terepbejárása idején már Mariska tanya) épületétől ÉNy-ra kb. 150 m-re, a csőlyosi iskolától mintegy 1 km távolságra DK-re, Kiskunmajsa közelében került elő a sír, szőlő alá forgatáskor. A leleteket Szalay Gyula gyűjtötte be, jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya őrzi (ltsz.: 63. 11. 1–23. B.).

Sírleírás: A mellékletek alapján férfi sírja. A csontváz sorsáról, a sírgödör formájáról, méreteiről és tájolásáról semmiféle feljegyzés nem maradt fenn. A földmunkát végző két munkás ásójával az egész sírt összerombolta. A sír helye egy kisebb homokdomb tövében volt, feltételezhető, hogy ez a temetkezés halmanak maradványa.

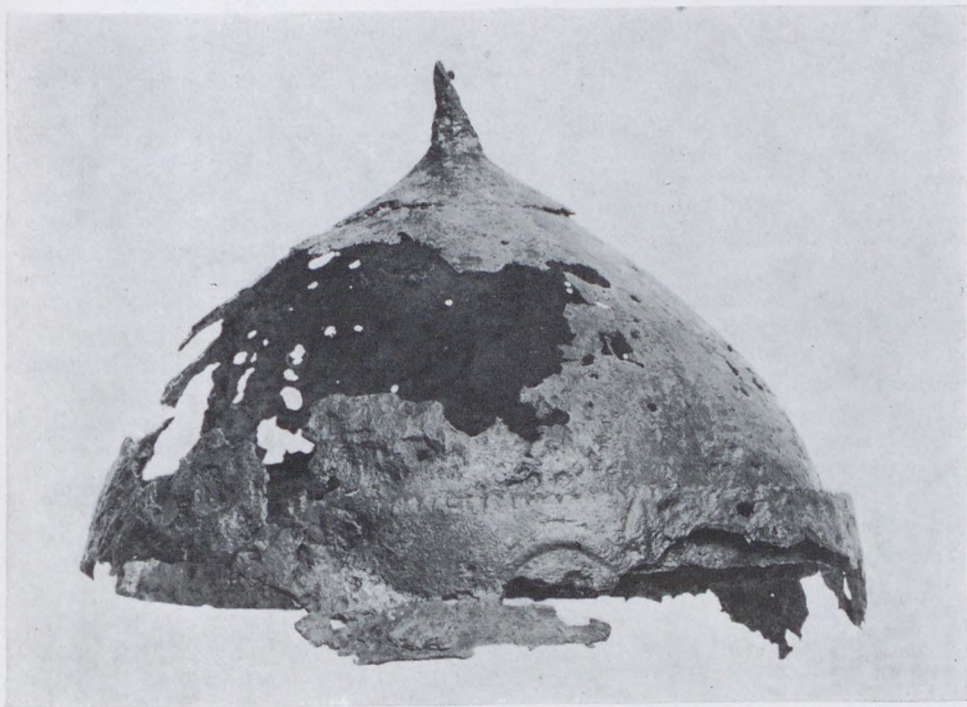
*Mellékletek*¹⁰: 1. *Enyhén kúposodó, félgömb alakú sisak* (1. ábra), kovácsolt vas. $M=16,4$; $átm=21,6$ cm. Egy darabból kovácsolt harangja egyenlőtlen vastagságú: általában 0,05–0,2 cm, de az erős rozsdásodás miatt fel lehet tételezni, hogy eredetileg ennél vastagabb volt. A harang alapja nem szabályos kör. Egymásra merőleges átmérői: 21,2 (belül 20,8) és 20,6 (belül 20,4) cm. Oldalából egybefüggő nagy darab hiányzik, több helyen kilyukadt és pereméből is letört egy darab. A sérülések a sírnak ásóval való szétrombolásakor keletkeztek. A harang felső, szabálytalan peremű, 2–3 cm átmérőjű kerek nyílását fedi a köpüs csúcs; $átm=1,4$; $h=2,3$; aljának $átm=6,7$ cm. Egyik oldalából teljes hosszában lepattant egy darab, ehhez csatlakozhatott az elveszett gömb alakú, aranyozott rész.¹¹ A csúcsot csipkézett szélű, tölcseírszerű alapjánál négy szegeccsel rögzítették a sisak testére. A szegecsek végét szélesre és szabálytalan alakúra kalapálták, kívül alig lehet felismerni őket, belül azonban mindegyik jól látható. A sisak csipkézett tetejű homlokpántja 1,3–1,5 cm szélességben fedi a harangot; $v=0,1–0,2$ cm. Csak két rövidebb szakaszon maradt meg teljes szélességében (4 cm). Négy vastag szegeccsel erősítették fel a harangra, a szegecslyukakat kívülről ütötték; a lyukak $átm=kb. 0,5$; a szegecsfejek $átm=0,7–0,8$ cm. A szegecseket arányosan elosztva ötödiknek is kellene lenni, azonban ennek feltételezett helyén semmi nyom nincs. Mivel ez a legrongáltabb rész, ahol a homlokpánt is hiányzik, nem lehet eldönteni, hogy a homlokpánt teljesen körülölelte-e a sisakot. – A sisak díszítésére egyetlen nyom utal: a homlokpánt egy helyén palmetta-szerű növényi díszítés töredéke maradt meg.

⁸ Éri I., i. m. 147–149. Itt a szerző a sír mellékleteinek rövid leírását is közölte.

⁹ A lelőhely mindeddig Kiskunfélegyháza-Csőlyospusztá néven szerepelt. A lelet előkerülésekor valóban ez volt a közigazgatási helyzet (A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevtára 1902. 517.). Ezután azonban a „puszta” elmarad a név mellől (1. a helységnevtárakban 1907-től 1944-ig). 1945-ben Csőlyos a szomszédos Pálossal egyesülve Csőlyospálos néven önálló község lett. [Magyarország községeinek és városainak névtára. (Bp. 1950) 70.]. A mai közigazgatási állapot és a lelőhely valóságos topográfiai helyzete alapján a továbbiakban a *Csőlyos* nevet használjuk.

¹⁰ A tárgyak vizsgálatát 1965-ben végeztük el. A MNM 1967-ben megnyílt kiállítására előkészítő újabb restaurálás változást okozott a tárgyakon: a sisak elvékonyodott, több helyen kilyukadt, az övdíszek aranyozása viszont sokkal jobban látszik.

¹¹ Éri I., i. m. 147.

1. ábra

2. *Sodronying* töredékei (2. ábra 3; 3. ábra). 58 db kisebb és 2 db nagyobb töredék. Legnagyobb részük röggé rozsdásodott össze, ezeken sem a szerkezet tanulmányozása, sem az egyes darabok esetleges összeillesztése nem kísérelhető meg. A töredékek kb. 1480 cm² területet borítanak – a páncél nagyon hiányosan került a múzeumba, hiszen még a legkisebb típusú, rövid ujjú, derékig érő *sodronying*¹² is 9–10 000 cm² felületű lenne. 14 db kisebb töredékről hajlása alapján feltételezhető, hogy a páncéling karjából vagy oldalából való. Egy nagyobb, jó állapotban levő darab a nyaki részből származhat: a nyak hajlásának megfelelő kiképzése van, felül pereménél kámzsa-szerűen kihajtott (itt $v=3,7$ cm); megfigyelhető, hogy a páncélszemek sorai vízszintesen húzódnak. Még 4 db kisebb töredéket sorolhatunk a *sodronying* nyakához tartozók közé. – A páncél szerkezetét a legnagyobb, jó állapotban levő, lapos darabon vizsgáltuk (2. ábra 3; 3. ábra); $h=21$; $sz=13$; $v=0,8$ cm. A rombusz átmetszetű vaskarikák ferdén állnak, minden szomszédos sorban ellentétes irányba dőlve. Egy karikához mindig négy másik kapcsolódik¹³; $átm=10,5-11,0$; $sz=kb. 2$; $v=kb. 1,5$ mm. A vaskarikák kétfélék:

¹² Mint pl. a középkori orosz páncéling: *Kolesin, B. A.*, Csornaja metallurgija i metalloobrabotka v drevnej Ruszi (domongolszkaj period). MIA 32(Moszkva 1953) 122. kép.

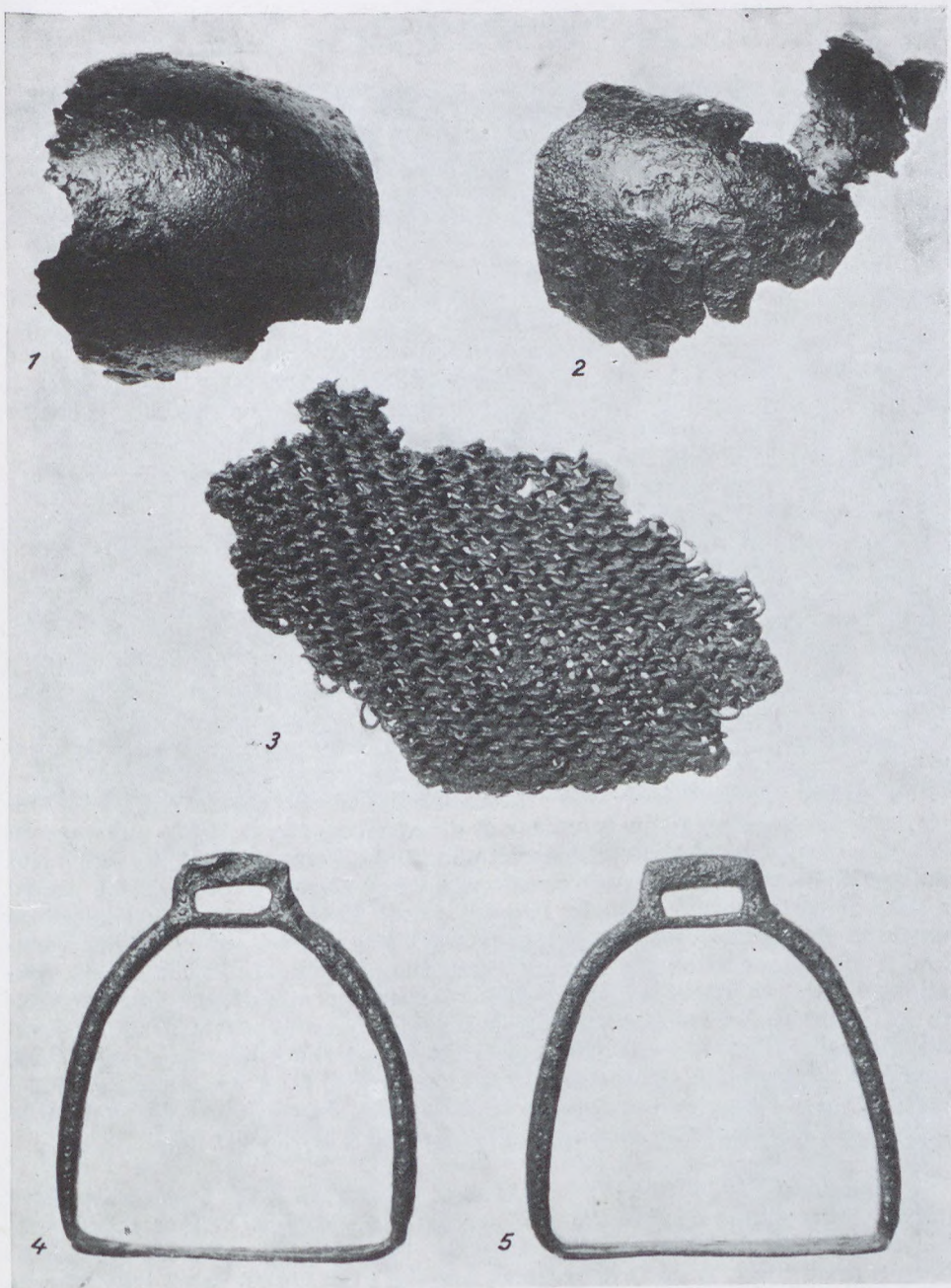
¹³ Ugyanez a szerkezet Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt jól ismert: *Kolesin, B. A.*, i. m. 150–152.; *Boeheim, W.*, Handbuch der Waffenkunde. (Leipzig 1890) 155. kép.

zártak vagy szegeccsel összekapcsoltak (a szegecseknél a $sz=2,6$ mm). B. A. Kolcsin szerint az orosz páncélingekben egy sorban csak egyféle karikák vannak, így egy zárt páncélgyűrű négy szomszédos összeszegeccselhez kapcsolódik és egy összeszegeccsel négy zárthoz¹⁴. Ez a páncélszövés legésszerűbb formája. A rozsdásodás miatt egyik töredékünkön sem lehet pontosan megfigyelni, ez volt-e a karikák rendszere. A megfigyelést továbbá az is gátolhatja, hogy helyenként éppen a karikák szegeccselte része fordul befelé. Negatív bizonyítékunk azonban van: a zárt karikák soraiban csak néhány bizonytalan esetben van szegeccselte páncélszem. Nyilván nem mindig ragaszkodott a sablonhoz a páncélkészítő mester, s előfordulhatott az is, hogy egyik vagy másik fajta páncélszemből pillanatnyilag kevesebb állt rendelkezésére. Bizonyos, hogy ha nem egyenlő a kétféle páncélszemek száma, csak szegeccselteből lehet több, mert zárt karikasorba csak nyitottat lehet belefűzni, nyitottba viszont lehet szegeccselendőt is, zártat is. A páncélszemek készítésére vonatkozólag Kolcsinnál a következő leírást találjuk¹⁵. Kerek vagy négyszög átmetszetű vashuzalt kovácsoltak, ezt egy 10–11 mm átmérőjű felhúzó tövisre vagy orsóra tekerték fel. Az így létesült spirált szétvagdalták az egyik oldalon, és egyenlő átmérőjű, nyitott végű kerek páncélszemeket kaptak. A karikák felét összeforrasztották, másik felét végeiken lelapították és kis lyukakat ütöttek rajtuk. Az összeszerelés folyamán a lyukakba szegecsek kerültek. Szövés után tisztították és csiszolták a páncélt. Valószínű, hogy a csólyosi sodronying is így készült. – 15 db töredékünkön szövetlenyomat látható. Kétféle szövés-mintát lehetett megfigyelni. Az egyik (4. ábra 1) egészen egyszerű: a kb. 0,5 mm vastag szálak egymás fölött és alatt egyesével váltakozva futnak. A szövés sűrű, 1 cm-es szakaszon 10–14 szál van. A második (4. ábra 2) szövés minta szálai két-két szomszédos keresztshál fölött és alatt húzódnak váltakozva, s a párhuzamosok egyesével lépcsőzetesen bújnak be a keresztshálak alá. Ez lazább szövés, a kb. 0,7 mm vastag szálakból 1 cm-es szakaszon általában 7 szál van. A lazaság miatt egyes helyeken eltorzult a szövet, ferdén metszik egymást a szálak. 6 db töredéken az első, 4 db-on a második szövés minta figyelhető meg. 4 db más töredéken felismerhetetlen volt a szövetlenyomat jellege. A páncéling nagy nyaktöredékén mindkét fajta szövetlenyomat megvan. Mivel itt világosan megkülönböztethető a páncéling külső és belső oldala, meg lehet határozni a szövetek helyét is. Az első szövetminta a töredék belsején, egészen fenn, pereménél van és ráhúzódik a kifelé hajló részre. Ez a sodronypáncél alá felvett, esetleg kihajló gallérú ruha lenyomata. A két görbülő kar- vagy oldaltöredéken szintén belső oldalon van ez a szövetlenyomat. A második szövetminta a nyaktöredék külső részén van, elég nagy felületen; lehet, hogy halotti lepel maradványa.

3. *Páncéllemezek* (2. ábra 1–2). A váll formájának megfelelően kovácsolt, negyedgömb alakú vaslemezek; töredékesek, de anyaguk elég jó. A vállon feküdve alsó szélük kissé elállt a kartól, hogy ne zavarják a mozgásban viselőjüket. – *a*) Az épebb páncéllemez (2. ábra 1) $h=11,3$; $sz=11,8$; $v=0,5-1,5$ cm; rekonstruált méretei: $h=kb. 9$; $sz=kb. 12,5$; $m=kb. 9,5$ cm. *b*) (2. ábra 2) két töredéke maradt meg: a nagyobb töredék $h=11,4$; $sz=9,9$; a kisebb töredék $h=7$; $sz=4,5$ cm; rekonstruált méretei: $h=kb. 9$; $sz=kb. 14$; $m=kb. 8$ cm. A kisebb töredék szélén

¹⁴ Kolcsin, B. A., i. m. 151.

¹⁵ Uo.

2. ábra

rögzítő lyukak helye tételezhető fel. Amennyiben egyáltalán nem voltak lyukak, a páncéllemezeket bőrszeletekkel rögzíthették a vállakra¹⁶. Nem lehet megállapítani, hogy melyik vállvertet melyik oldalon viselték.

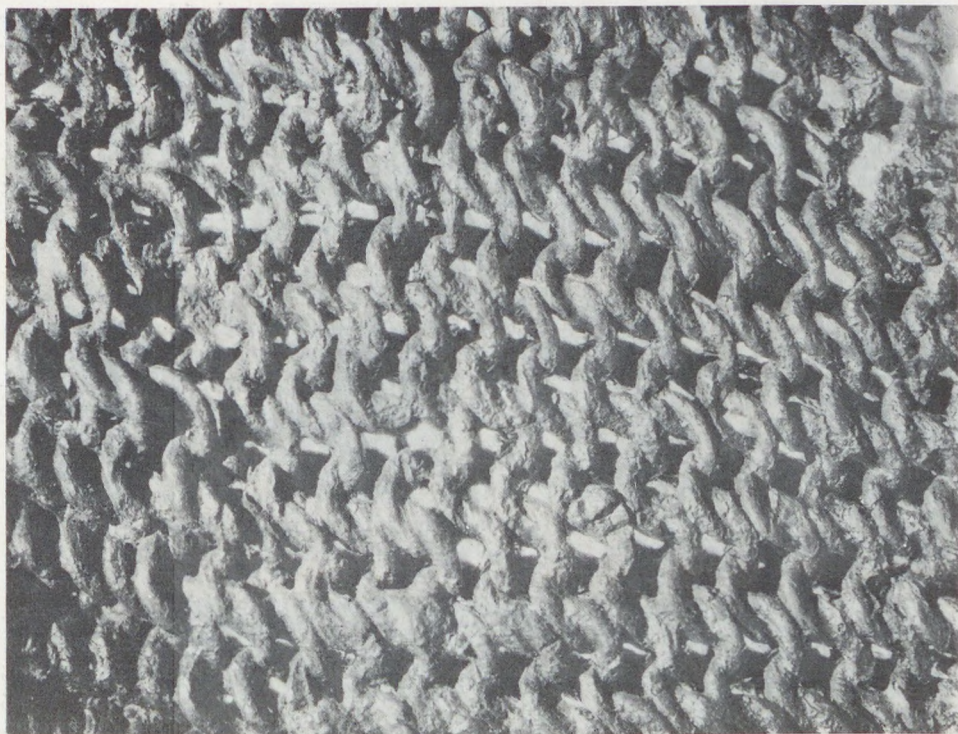
4. *Öv tartozékai* (5–7. ábra): a) *Csulós csat* (5. ábra 1; 6. ábra 1; 7. ábra 1), jó minőségű aranyozott ezüst; $h = 12,6$ (ebből a szíjlemez $10,4$) cm. A finom munkájú, ovális csatkarika lapos öntéssel készült; $sz = 3,6$ (belül $3,05$) cm. Aranyozása csak nyomokban maradt meg, leginkább a tengely sarkain. Az öntött pecék lapított gömb alakú középrészéből hátrafelé nyelv indul ki, amelyet a csat tengelyére hajlítottak. Az aranyozás leginkább azon a részen kopott le, a hegyhez közel, ahol a pecék állandóan ki volt téve az öv koptató hatásának. A szíjlemez egyetlen hosszú, téglalap alakú lemezből készült; $sz = 2,6$ cm. Közepén nyílásokat vágtak a tengely sarkai és a tüske rögzítő nyelve számára, majd a díszítés (poncolás és aranyozás) után ráhajtották a lemez két szárnyát a csatkarika forgótengelyére. Az összehajtás nem pontosan középen történt, ezért az alsó szárny 2 mm-rel rövidebb a felsőnél. A felső lemez nemcsak hosszabb, vastagabb is: $0,6$ – $0,7$ mm, míg az alsó $v = 0,3$ – $0,4$ mm. A két lemezsárny közé kb. 3 mm vastag szíj került, melyet öt szegeccsel rögzítettek. A szegecslyukak a szíjlemez négy sarkában és közepén vannak, a díszítés után készültek. A középső és a csatkarika felé eső két szélső szegecslyuk-párt a felső lemezen előlről, az alsón hátulról ütötték. A szíjszorító lemez nyitott végén levő két-két lyukat egy irányból, előlről. Ez utóbbi lyukak körül erősen behorpadt az előlap, láthatólag nagyobb mechanikai hatásnak volt kitéve az anyag, mint a többi lyuk készítésekor. A szegecs $h = 0,6$; a kettős konikus szegecsfejek $sz = 0,3$ cm. A szíjlemez nyitott végén az alsó szegecs hiányzik.

A lemez kikalapálása után és az összeszerelés előtt készült el a poncolt díszítés, melynek téglalap alakú keretelése és a hosszában végighúzódo hullámvonal két párhuzamos vonal közé beütögetett pontkörök sorozatából áll. Az indata-szerű hullámvonalhoz stilizált háromszirmú virágdíszek kapcsolódnak, melyek alakját a szirmok alatt húzódo félkörök hangsúlyozzák. Ezek a félkörök a keretelésen ülnek, az első és az utolsó virág ferde állásának megfelelően pedig a hullámvonalon. A díszítéshez háromféle poncolót használtak. A pontkörök leütéséhez, valamint a vonalak egyenes és erősen görbülő részeinek poncolásához külön szerszámmra volt szükség. A poncolás után készült el a szíjlemez aranyozása, az ún. tűzi aranyozás régi eljárásával.¹⁷ – A szíjlemez eredetileg a test görbületének megfelelően enyhén hajlott volt. A csatkarika felé eső harmadánál ezt a görbületet visszahajlították, valószínűleg a sír napvilágra kerülése után. Az esetleges többszöri hajlítgatás során keresztirányú, meg-megszakadó repedés keletkezett rajta.

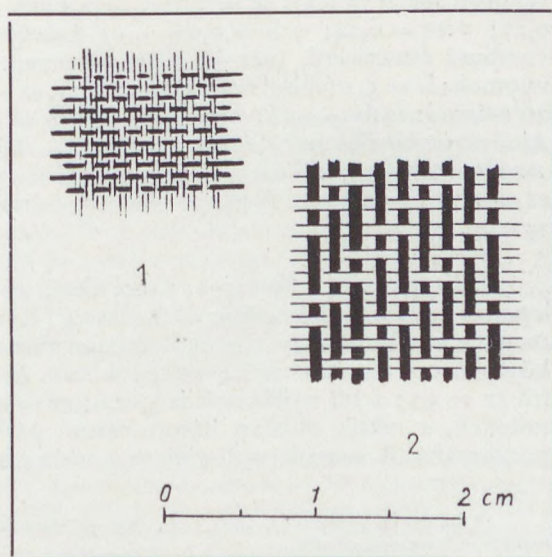
b) *Övveretek* (5. ábra 2–5; 6. ábra 2–5; 7. ábra 2). 4 db kerek, aranyozott ezüst övveret; $átm = 2,6$; $m = 0,9$ – $1,0$; $v = 0,03$ – $0,04$ cm. Igen vékony ezüstlemez-ből körzővel kimért kerek lapokat vágak ki – a veretek közepén látszik a körző beszúrásának helye. A veretek középső, $0,60$ – $0,65$ cm sugarú részét félgömb alakúra feldomborították. Így enyhén lejtős karimájú kalap alakot nyertek. Mind-

¹⁶ Kalmár J., Sodronypáncélok és vértetek. (Bp. 1958) 4.

¹⁷ Edvi Illés A., A fémek szerepe az iparművészetben. Az iparművészet könyve. III. Szerk. Ráth Gy. (Bp. 1912) 1–.

3. ábra

4. ábra

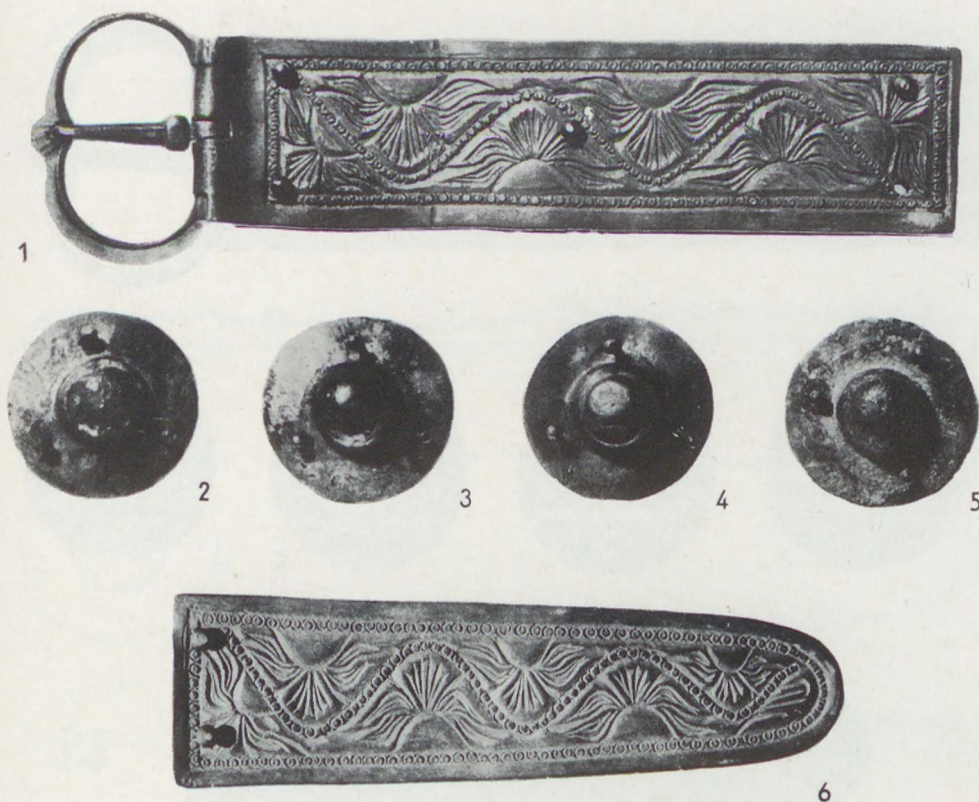
egyik vereten három-három szegecslyukat ütöttek felülről, melyekbe kettős konikus fejű, kis ezüstszegecskek kerültek, vékony, kerek, préselt ezüst alátéttel; szegecs $h=0,5$; szegecsfej átm $=0,2$; alátét átm $=0,5$ cm. Két veretről teljesen hiányoznak az alátétek.¹⁸

c) *Szíjvég* (5. ábra 6; 6. ábra 6; 7. ábra 3). A szíj mindkét oldalát borító, egymást fedő aranyozott ezüstlemezek; előlap $h=9,2$; $sz=2,6$; $v=0,04$ cm; hátlap $h=9,05$; $sz=2,6$; $v=0,03$ cm. Az előlap díszítése megegyezik a csat díszítésével, csak a szíjvég alakjából adódnak kisebb eltérések. Itt is, akárcsak a csaton, jól megfigyelhetők az ötvösmunka sajátosságai, pl. a poncolt körök néhány esetben átvágják egymást. Pereménél mindkét lemez erőteljesen, élszerűen elvékonyodik és kissé befelé hajlik. Ez a kiképzés szolgálhatta, hogy a lemezek jobban feküdjenek a szíjon, mert a lekerekített végeket *szegecs nem fogta össze*. A lemezek szélesebbik végén elhelyezett két szegecs megakadályozta az oldalirányú elmozdulást, és úgy látszik, az övkészítő mester elég merevnek találta a lemezeket ahhoz, hogy a szíjtól merőleges irányban ne görbülhessenek el. A szegecslyukakat a szíjhoz képest kívülről ütötték mindkét lemezen. A szegecskek kettős konikus feje valamivel laposabb, mint a csaton; $h=0,5$; fej átm $=0,3$ cm. – Mivel az öv tartozékai egyaránt $2,6$ cm szélesek, feltételezhető, hogy a kb. $0,3$ cm vastag szíj szélessége $2,6$ cm, esetleg valamivel több volt.

5. *Nyílhegyek* (8. ábra). a) *Széles, lapos, rombusz alakú vas nyílcsúcs* (8. ábra 1). Nyílűskéje hiányzik. A rozsdá erősen megrongálta. Ép felületrészein az élre merőleges köszörülésnyomok; $h=9,0$ (ebből a penge $h=8,5$); $sz=3,6$; $v=0,3$ (rekonstruált $v=0,4$) cm. A penge jellemző arányai: $sz:h=0,44$; $v:sz=0,11$; $v:h=0,04$. – b) *Lapos, nyúlánk, gerincelt vas nyílcsúcs* (8. ábra 2), rombusz átmetszetű. A nyílvevő számára ütközője van (kidomborodó gyűrű). A tuské vége és a penge hegye letört; $h=8,5$ (rekonstruált $h=9,6$; a penge rekonstruált $h=6,3$); $sz=1,7$; $v=0,4$ cm. A penge jellemző arányai: $sz:h=0,27$; $v:sz=0,24$; $v:h=0,06$. – c) *Lándzsá alakú acél nyílcsúcs* (8. ábra 3), rombusz átmetszetű. Igen jó állapotban van. Az élre merőlegesen köszörülésnyomok; $h=9,1$ (ebből a penge $h=6,1$); $sz=1,0$; $v=0,6$ cm. A penge jellemző arányai: $sz:h=0,16$; $v:sz=0,60$; $v:h=0,10$. – d) *Lapos, nyúlánk, gerincelt, kissé aszimmetrikus acél nyílcsúcs* (8. ábra 4). Tuskéje és a penge hegye hiányzik. Az élre merőlegesen köszörülésnyomok; $h=5,6$ (a penge rekonstruált $h=5,8$); $sz=1,7$; $v=0,5$ cm. A penge jellemző arányai: $sz:h=0,29$; $v:sz=0,31$; $v:h=0,09$.

6. *Kengyel* (2. ábra 4–5; 9–10. ábra). a) *Kissé aszimmetrikus szárú, széles, lapos és egyenes talpú vaskengyel* (2. ábra 4.) Kerek átmetszetű szárai enyhén ívelve mennek át a hosszéngyszög nyílású lapos fülbe. Talpa lekerekített sarkú téglalap, közepén $0,3$ cm átmérőjű kerek lyuk van. $M=13,7$; $sz=12,2$; talp $sz=4,5$; fül $sz=4,1$; a fül nyílásának $h=2,6$; $sz=0,9$ cm. Szárainak egyik oldala díszítetlen, a másik oldalon három-három párhuzamos sorban aranyozott ezüst pontberakások vannak; a díszítés egy sorban a fülön is folytatódik, a kengyelcsíj

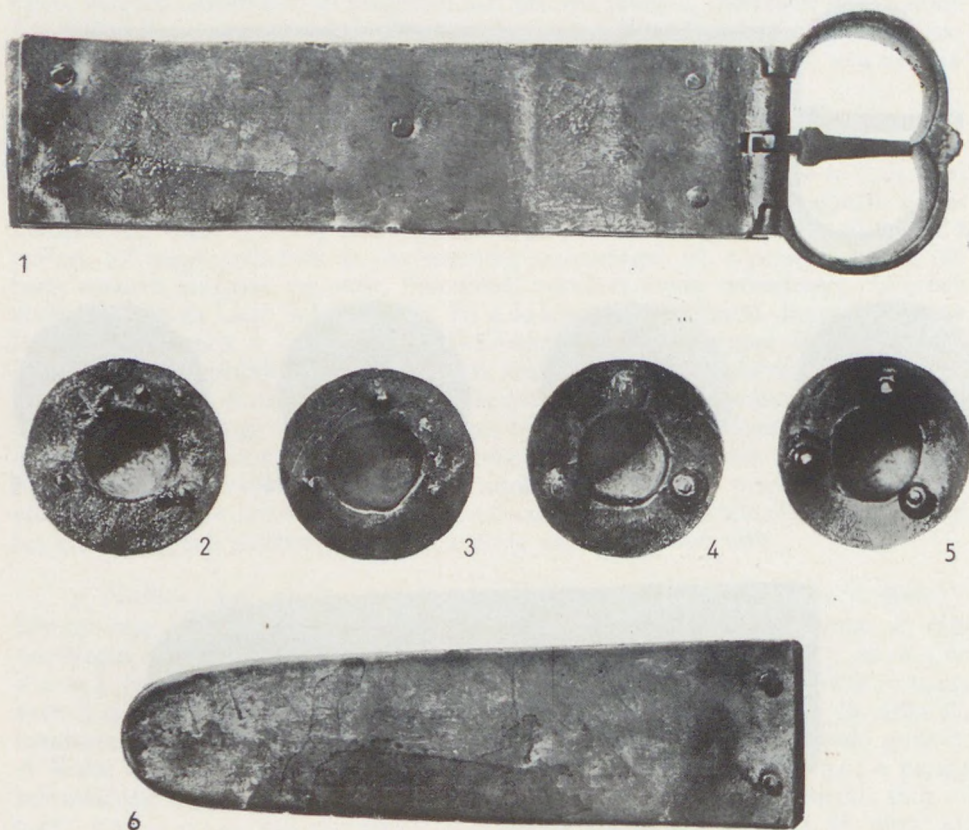
¹⁸ Az egyik vereten (5. ábra 5; 6. ábra 5) nagy felületen vasrozda volt, melytől az újabb restaurálás megtisztította.

5. ábra

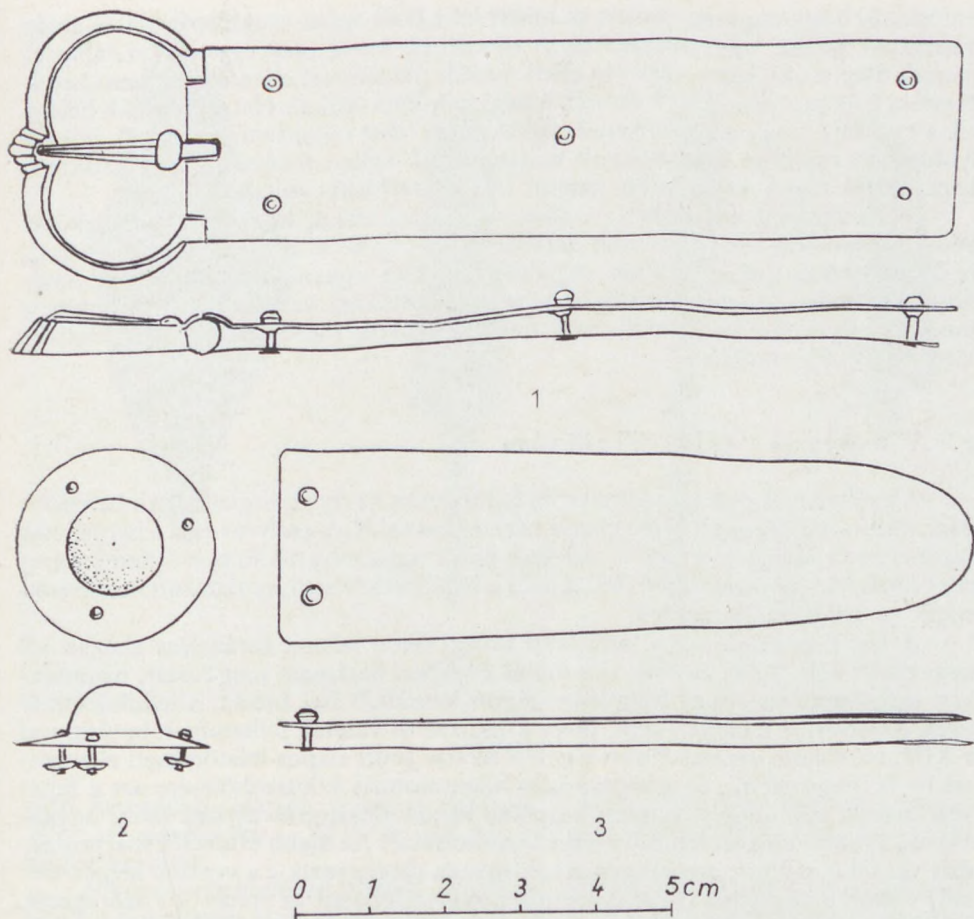
nyílása alatt és mellett. Az aranyozás jórészt lekopott. – A kengyelt egy darabból, rúdvasból kovácsolták, s a talp és az egyik szár találkozásánál forrasztották össze. Talpát edzették, mivel ez a rész különösen igénybe volt véve. Az ezüst berakásokat 1,5–2 mm vastag ezüsthuzalból vághatták, a felhevített kengyelen lyukakat ütöttek számukra, a lyukakba helyezett rövid ezüstdrót darabok kissé kiálló végét elkalapálták¹⁹, majd a szárok és a fül ily módon díszített oldalát aranyozták. – b) (2. ábra 5; 9–10. ábra), párjával megegyező; m = 13,7; sz = 12,5; talp sz = 4,6; fül sz = 4,2; a fül nyílásának h = 2,7; sz = 0,8; a talpon levő kerek lyuk átm = 0,5 cm. – A talpak erőteljes kopása alapján úgy látszik, hosszú ideig használták a kengyeleket. Figyelemre méltó, hogy a fül nyílásába fűzött szíj 2,6 cm széles lehetett, ugyanannyi, mint az öv feltételezhető szélessége.

¹⁹ Hasonló díszítés van a honfoglalás kori tinódi zablán, ennek gömbfejű ezüst berakásait Zoltán Tamás magyarázata szerint homorú végű eszközzel verték be a lefelé szélesedő lyukakba: *Dienes I.*, Arch. Ért. 93(1966) 209., 8. j. Nem zárható ki, hogy a csólyosi kengyel készítője is hasonló szerszámot használt, azonban itt az ezüstberakások laposak, csak enyhén domborodnak, gyakran nem pontosan kerek fejűek, ezért tételezzük fel a fent leírt készítmódot.

6. ábra

7. *Koporsóvasalások* (11–12. ábra), kovácsolt vasból. a) *Csuklóspántok*. Az egyetlen épen maradt vasaláspár (11. ábra 3; 12. ábra) két külön elkészített, Y alakú darabból áll, amelyeket erősen szét tartó száraik végén és széles, lapos pánt-részüik közepe táján szöggel rögzítettek a koporsó oldalára, illetve fedelére. A fedél nyitását és csukását a pántok csuklós összekapcsolása biztosította. A vasaláspár egyik tagjának (A) csuklója úgy jött létre, hogy a pánt rész végén kovácsolt nyúlványt karikában visszahajlítva a pánt vég másik oldalához forrasztották. Ebbe kapcsolódik merőlegesen a másik tag (B) nyílt karikája. Az Y-ok szét tartó szárai álló téglalap átmetszetűek, végeiket visszakunkorították, így képeztek lyukakat egy-egy szög számára. Mindössze két szög keskeny feje maradt meg, az egyik a B-vasalás pánt részén, a másik ugyanezen vasalás egyik szárán. A vasaláspár egy síkban kinyitva 32 cm hosszú, külön az egyik tag (A) $h = 17$; a másik tag (B) $h = 16$ cm. Az A-tag szét tartó szárai közti távolság (a továbbiakban sz) = 20 cm; a B-tag sz = 19 cm. – Ezenkívül még 8 db csuklóspánthoz tartozó töre-

7. ábra

dék maradt meg, s a lelőkörmények ismeretében nyugodtan állíthatjuk, hogy számuk nem teljes.²⁰ A megmaradt töredékekből négy pár állítható össze, tehát összesen öt pár egykori meglétére van adatunk. A vasalások együttes vizsgálatából megállapítható, hogy eredetileg nagy méretbeli különbségek voltak köztük, mind a párok hosszúságát, mind szélességét, mind pedig a pántok vastagságát tekintve. Pl. valószínűleg egy párhoz tartozik az a két töredékes darab, melyek az ép vasalásnál lényegesen kisebbek, pántjuk vékonyabb (1,0–1,5 mm, ezzel szemben az ép pár A-tagja 3,5 mm, B-tagja 2,5 mm vastag), száraik pedig íveltek (11. ábra 1–2). A többi töredék eredeti méretét nem lehet pontosan kiszámítani, de

²⁰ A Magyar Művelődéstörténetben megjelent képen (l. 7. j.) két olyan vastöredék látható, amely azóta elveszett. Ezek valószínűleg csuklóspántok szárából való darabok; h=kb. 4,3 ill. kb. 10 cm. Az ugyanitt közölt famaradvány koporsódeszka töredéke lehet.

valószínű, hogy nagyság szerint az imént leírt ívelt szárú csuklóspántok és az ép vasaláspár között helyezkednek el. A töredékek közül csak egynek (11. ábra 4) maradt meg csuklórésze, ezen (az épen maradt példánnyal ellentétben) nem kovácsolták, hanem a pánt testén ütötték a négyszögletes lyukat. Hat vasalásnak hiányzik a csuklója, hogy ezek milyenek voltak, nem lehet eldönteni. Feltehető, hogy a lyukasztott csuklójú vasalásoknak vastagabbnak kellett lenniük, míg a karikával kapcsolódó tagok vékonyabb pánttal is elég tartósak voltak.²¹

b) *Sarokvasalás* töredéke (11. ábra 10). Levél alakú, hegyesedő végű, középenél a koporsóra szegelt vasalás darabja; $h = 5,8$; $sz = 2,7$ cm. *L* alakban meghajlól alsó része törésfelületben végződik: nyilván ugyanilyen levélben folytatódott, s a derékszögben meghajlított pánt a láda sarkára került. Belső felületére a hossz tengelyre merőleges rostozatú famaradványok rozsdásodtak, elég vékony rétegben és kis területen.

2. A csólyosi lelet elemzése

A csólyosi lelet tárgyai közül mindaddig csak az övvel foglalkoztak behatóbban, mint a kigyópusztai öv közeli párhuzamával.²² A csólyosi és a kigyósi csat szerkezete és alakja hasonló, s mindkét övön ugyanolyan kiképzésű kerek veretek voltak. A kigyópusztai övfelszerelés előkelőbb kivitelű, ez azonban nem mond ellent az időbeli egyezésnek.

A kigyópusztai csat a rajta levő lovagi harci jelenet ábrázolása alapján jól keltezhető volt. Tóth Zoltán az 1260-as években határozta meg korát, ugyanakkor megállapította, hogy Magyarországon készült.²³ Éri István, a leletkörülmények ismertetője felfigyelt arra, hogy a kigyósi övveretek feliratainak betűtípusai a XIV. sz. elejére utalnak.²⁴ Ezt később Kolba Judit alapos írástörténeti elemzéssel be is bizonyította, és a kronológiai ellentmondás kiküszöbölésére azt a feltevést vetette föl, hogy a veretek készítése idején alakították újjá az övet, ugyanakkor, amikor a törött lemezű csatot kijavították.²⁵ Az újabb értékelés sok problémát vet fel (a javított csat szegecseinek anyaga megegyezik-e a veretek szegecseiével; voltak-e az eredeti övön is veretek; milyen lehetett az eredeti öv szerkezete, és a javításkor megtartották-e azt? stb.), azonban anélkül, hogy ezeket tisztáznánk, biztonságga megállapíthatjuk, hogy a csat az 1260-as években készült, és a Károly Róbert udvarából származó veretekkel együtt a XIV. sz. elején került új övre – ez újabb öv tulajdonosát tehát a XIV. sz. első felében, legkésőbb a század közepén temették el.

A csólyosi öv esetében nem áll rendelkezésünkre olyan kitűnően keltezhető díszítés, mint a lovagi fegyverzet ábrázolása vagy a betűtípusok. A kigyósi övvel

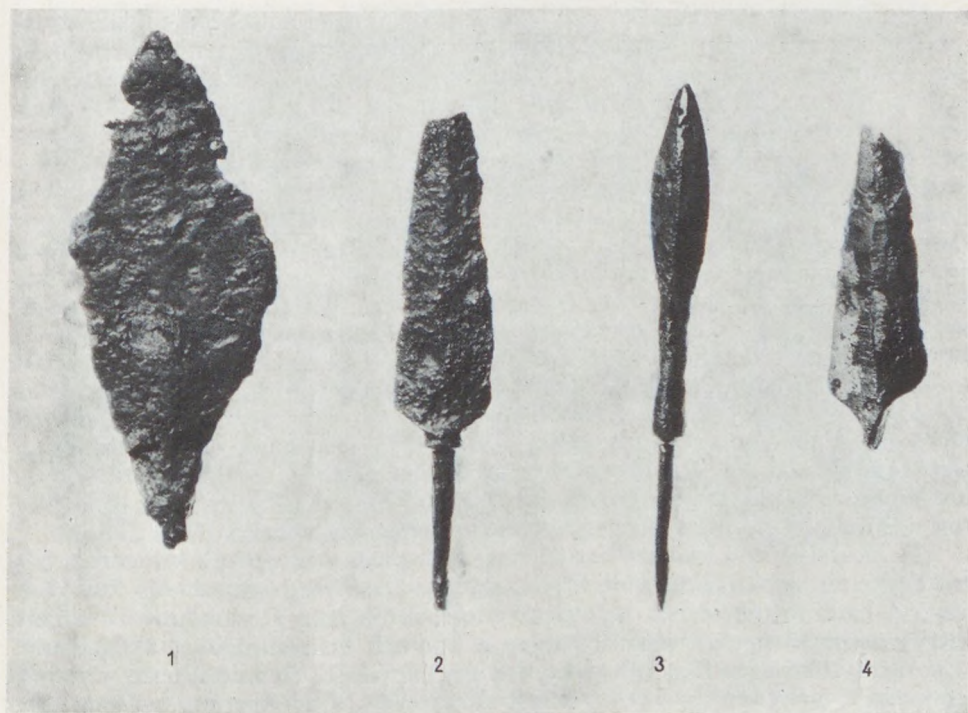
²¹Kéznevezőnek látszik, hogy ilyen csuklóspántokat nem kizárólag koporsók számára kovácsoltak, hanem hosszabb használatnak kitett ládáknak is: Cs. Sebestyén K., MNy 23(1927) 201–205.; Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH 3. (Bp. 1938) 54–55. – Az épen maradt csuklójú vasalások mindenesetre a temetési szertartásoknál nagyobb igénybevételt is kibírtak volna.

²²Tóth Z., i. m. 16–17.; Éri I., i. m. 147–149.

²³Tóth Z., i. m. 11–.

²⁴Éri I., i. m. 151.

²⁵H. Kolba J., i. m. 84.

8. ábra

való hasonlóság alapján mintegy száz évnyi időszakot határozhatunk meg – XIII. sz. második fele – XIV. sz. első fele – amikor a tárgyak viselőjükkal együtt földbe kerültek.

A közismert történeti adatok alapján a csólyosi – és minden magyarországi kun²⁶ – temetkezés legkorábbi ideje 1239 lenne, amikor a kunok Magyarországra költöztek. Tekintve, hogy akkor rövid ideig tartózkodtak itt, s csak második beköltözésük, 1246²⁷ után szállták meg tartósan a rendelkezésükre bocsájtott terület, temetkezéseik keltezésénél is 1246 a valószínűbb alsó időhatár.

A következőkben az egyes tárgyak elemzése során igyekszünk közelebb kerülni a leletegyüttes problematikájának megoldásához.²⁸

A XIII–XIV. sz.-i nyugati védőfegyverzetben nem találunk a csólyosi *sisakhoz* hasonlót. Bár korábban a normann sisak változatai közt félgömb alakú formák

²⁶ Éri Istvánon kívül már többen utaltak arra, hogy egyes nomád jellegzetességekkel bíró, a tatárjárás utánra keltezhető emlékek a kunoknak tulajdoníthatók: *Kralovánsky A.*, Arch. Ért. 82(1955) 199–200.; *G. Sándor M.*, FA 11(1959) 121–122.; *László Gy.*, Östörténetünk legkorábbi szakaszai. (Bp. 1961) 16.

²⁷ *Györffy Gy.*, Napkelet felfedezése. (Bp. 1965) 116.

²⁸ A fegyverekről helyhiány miatt csak rövidebben tudunk szólni, az ehhez kapcsolódó hadtörténeti kérdéseket másik tanulmányban kíséreljük meg bővebben kifejteni.

is előfordultak²⁹, ezek egészen más szerkezetűek, általában több darabból kovácsoltak. A XIII. sz.-ban Nyugat-Európában és Magyarországon a normann sisak nagyobb változatait³⁰ és az előző évszázadban kialakult³¹ csöbőrsisakot használták, majd a XIV. sz. elejétől a mindkettő előnyeit egyesítő pikonhobot.³² A kunok harci viseletére vonatkozó egyik forráscsoportot, a Szent László legendát megjelenítő falfestményeinket áttekintve a következőket tapasztaljuk. A kunok fejét a legtöbb ábrázoláson magas nemezsüveg fedi; egyes helyeken előfordul, hogy a László-legenda kunjai és magyarjai egyaránt nyugati típusú sisakot viselnek (pl. Homoródszentmárton³³, XIV. sz. eleje³⁴), de a falfestmények korai csoportjában egy sajátos kun sisak is feltűnik. Ez félgömb alakú, enyhén kúposodó forma, teteje csúcsba fut fel, amely vagy egyenes, vagy kissé hátrahajlik, pereme egyenesen körbefutó, vagy a homlokon kissé magasított. Nagy Géza megállapítása szerint ezt a keleti eredetű típust a kunok hozták be újr Magyarországra a XIII. sz.-ban.³⁵ A töredékes bögözi falképen (1300 körül)³⁶ az egyik sisaknak széles homlokpántja van; a gelencei falfestményen (1320–1330 körül)³⁷ a Szent Lászlóval birkózó kun hátrahajló csúcsú sisakot visel, a sisakcsúcs külön alkatrészként van ráerősítve a harangra. A csölyösi sisak szerkezete és alakja szerint ehhez a típushoz hasonlít, párhuzamait a kunokon keresztül keleten kell keresnünk; töredékesen megmaradt díszítése ugyancsak keletre utaló ornamentális elem.

A XI–XIII. sz.-i kun szállásterületen, a dél-orosz sztyeppén a kamennaja babák egy határozottan elkülönülő késői csoportja őrizte meg számunkra a kun viseletet. A harci felszerelésben megjelenő férfiszobrok nem a miniatúrákról ismert magas nemezsüvegeket viselik, hanem a korabeli kelet-európai sisakfajtaikat.³⁸ A szobrok többségén félgömb alakú, enyhén kúposodó, rövid csúcsban végződő sisak van³⁹, melyeken egy-két kivételtől eltekintve a homlokpántot is ábrázolták. Némelyiket erősítő keresztpántokkal látták el, ez nyilván annak a jele, hogy a sisak testét több darabból szegecselték össze, ami technikailag fejletlenebb változatot jelent. Az oroszországi kun emléanyagban megtalálható ez utóbbi típus: a Rosz folyó vidékén, Peski falunál a 323. kurgánból⁴⁰ kiásott sisak, melyet keresztpántok segítségével négy részből szegecseltek össze.⁴¹ A. N. Kirpicznikov a sisak eredet-

²⁹ Pl. Heinrich des Löwen sisakja (XII. sz. közepe): *Boeheim, W.*, i. m. 5. kép; az Angers-ban őrzött *Vie de saint Auben* egyik miniatúráján, normann harcosok ábrázolásán (XI. sz. vége): *d'Herbécourt, P. – Porcher, J.*, *Anjou romain*. (Yonne 1959) 179–180., 8. kép; stb.

³⁰ Egyik késői példája látható az Anagni-i dóm kriptájának freskóján (1231–1255): *Rotili, M.*, *Origini della pittura italiana*. (Bergamo 1963) 43. t.

³¹ *Nagy G.*, *Arch. Ért.* 10(1890) 410.

³² *Borosy A.*, *HK* 9(1962):2. 164.; *Tóth Z.*, *Turul* 1933. 12.; *Kalmár J.*, *Arch. Ért.* 85(1958) 192.

³³ *Huszká J.*, *Arch. Ért.* 5(1885) mell. a 216–217. l. között.

³⁴ *Balogh J.*, *Az erdélyi renaissance*. I. 1460–1541. (Kolozsvár 1943) 37., 16. j.

³⁵ *Nagy G.*, i. m. 410–411.

³⁶ *Radosay D.*, *A középkori Magyarország falképei*. (Bp. 1954) XLII. t.

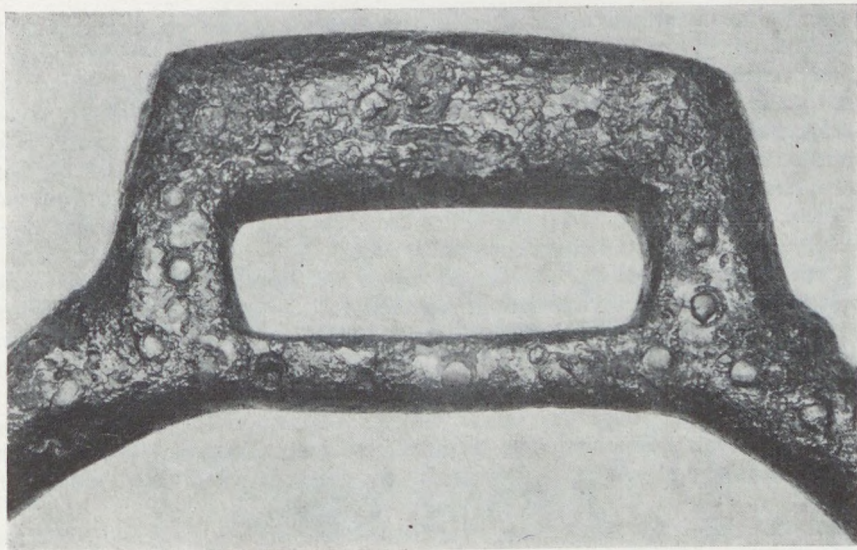
³⁷ *Uo.* XLIV. t.

³⁸ *Pletneva, Sz. A.*, *Pecsenegi, torki i polivci v juzsnorusszkij szteppah*. MIA 62. (Moszkva 1958) 209–210., 37. kép; *Kirpicznikov, A. N.*, *Russzkije slemi X–XIII vv*. SzA 1958:4. 47–69.

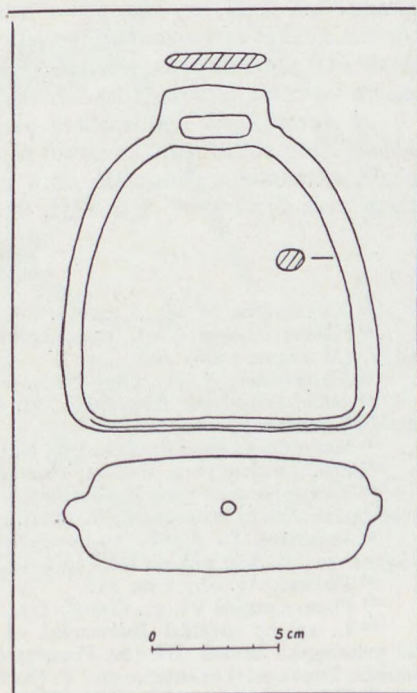
³⁹ *Veszelszovszkij, N. I.*, *Szovremennoe szosztojanie voprosza o kamennih babah*. ZOOID 32(1915) III. t. 9., VI. t. 24.; *Pletneva, Sz. A.*, i. m. 37. kép 1–2, 4–10, 12–13, 19–21.

⁴⁰ *Brandenburg, N. E.*, *Zsurnal raszkopok 1888–1902 gg.* (Sz.-Peterburg 1908) 87–89.; a temetkezés a XIII. sz. első felére keltezhető: *Medvedev, A. F.*, *Rucsnoe metatelnoe oruzsie* (luk i sztreli, szamosztrel) VIII–XIV vv. (Moszkva 1966) 68.

⁴¹ *Pletneva, Sz. A.*, i. m. 14. kép 5.; *Kirpicznikov, A. N.*, i. m. 62–63.

9. ábra

10. ábra

tével kapcsolatban feltételezen a XII–XIII. sz.-i nyugati és a korábbi bizánci párhuzamokra utal.⁴² Az ő tanulmányára támaszkodik G. A. Fedorov-Davidov, aki az Arany Horda által elfoglalt terület késő nomád emléanyagában külön típusként tárgyalja a félgömb alakú sisakokat, és Kirpicsnikov gondolatát továbbfejlesztve importált gyártmányoknak tartja azokat.⁴³ Véleményünk szerint a Peskinél előkerült sisak távol áll a nyugat-európai félgömb alakú sisakoktól, és formai és szerkezeti jellegzetességei (az enyhén kúposodó sisaktest, a gömböcskével és nyúlványokkal ellátott csúcs, de különösen a nyugati sisakon szokatlan sodronyos nyakvért⁴⁴) miatt keletről származtatható.

A csak irodalmi említésekből ismert másik két korabeli félgömb alakú sisak keleti vagy nyugati eredetét láthatatlanban nem lehet eldönteni, mindenesetre feltűnő, hogy mindkettő nomád temetkezésből került elő, az egyik kun szállásterületen,⁴⁵ a másik pedig a Dnyeszter vidékén⁴⁶, a kunok északnyugati határa közelében, s a ritus és a mellékletek⁴⁷ alapján az eltemetett itt is kun lehetett.

Adataink alapján megállapíthatjuk, hogy a félgömb alakú, enyhén kúposodó sisaktípus sajátosan kun, elterjedési területe a délorosz sztyeppe. Korábbi közép-ázsiai⁴⁸ és későbbi perzsa és grúz⁴⁹ analógiák sejtetik, hogy valószínűleg iráni eredetű.

Szólnunk kell még arról, hogy kapcsolódott-e arc- és nyakvédő vértzet a csólyosi sisakhoz. Ez feltehető, mert a sodronyos nyakvért általános Kelet-Európa sisakos harcosainak felszerelésében (a Peskinél előkerült sisakon is van). A kamennaja babák tarkóját néha a sisakról lelógó négyzetes, lapát alakú nyakvédő takarja.⁵⁰ A XIII. sz. közepén a mongolok fejdíjének alsó része, „mely köröskörül a nyakat és a nyeldekltöt védi, bőrből van”.⁵¹ A csólyosi sisak homlokpántjának alsó széle annyira hiányos, hogy nem lehet eldönteni, sodronyos, bőr vagy nemez vértzet tartozott hozzá.

A *sodronyingről* a töredékek alapján megállapítható, hogy nyaknál zárult, s valószínűleg rövid testű és rövid ujjú volt. Ez a típus Kelet-Európában található meg⁵², ellentétben nyugattal, ahol a XII–XIV. sz.-ban a csuklyával ellátott páncéling volt általános⁵³, és a XIII. sz. végére egész testet fedő sodronyöltözet ala-

⁴² Kirpicsnikov, A. N., i. m. 63.

⁴³ Fedorov-Davidov, G. A., Kocsevniki Vosztocsnoj Evropi pod vlasztju zolotoordinszkij hanov. (Moszkva 1966) 34.

⁴⁴ Kirpicsnikov, A. N., Slem XI v. iz Jugo-Zapadnoj Ruszi. SzA 1962:2. 232.

⁴⁵ Jekatyerinograd: Kirpicsnikov, A. N. Russzkie slemi ... 63., 84., j.; ez a példány egy darabból kovácsolt.

⁴⁶ Mezsericska (podolszki korm., baltszki j.) közelében: uo. 63., 83. j.

⁴⁷ Sisak, sodronying, szablya, buzogány, kengyelpár: uo.

⁴⁸ Zsivopisz drevnego Pjandzsikenta. (Moszkva 1954) XXV. t.; Le Coq, A., Die buddhistische Spätantike in Mittelasien. V. (Berlin 1926) F/1. kép.

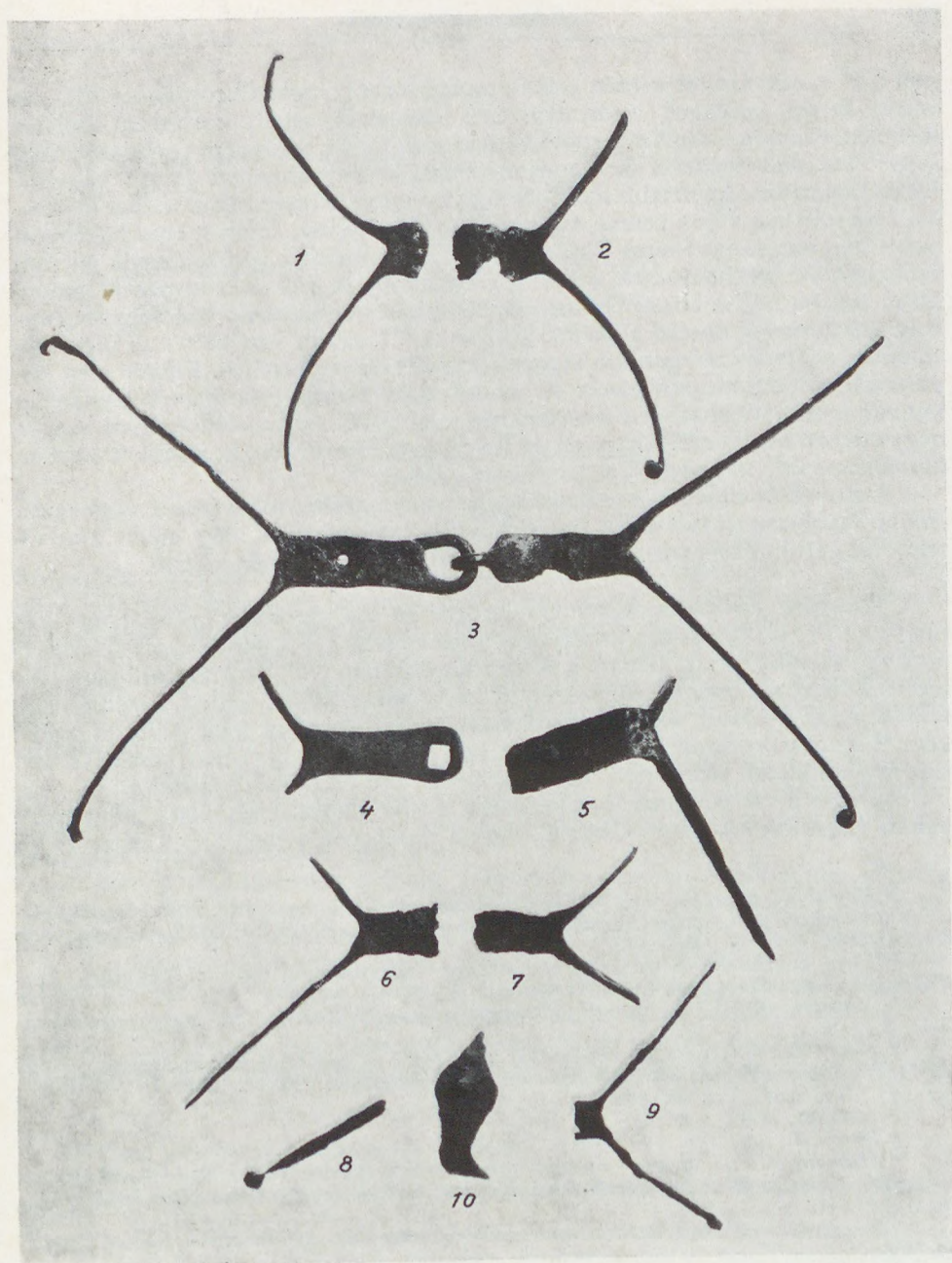
⁴⁹ Servasidze, L. A., K voproszu o srednevekovoj gruzinszkoj miniatjure. (Tbiliszi 1964) 51–52., II. kép 1–7, 9., III. kép 2, 11.; Gray, B., La Peinture Persane. (Genève 1961) 29.

⁵⁰ Pletneva, Sz. A., i. m. 210.

⁵¹ Plano Carpini VI. 7.: Györffy Gy., Napkelet ... 80.

⁵² L. 12. j.; továbbá Bobrinszkij, A., Kurgani i szlucsajnia arheologicseszka nahodki bliz mesztcska Szmeli. III. (Sz.-Peterburg 1901) 122–124., XXI. t.; Szobranie B. I. i V. I. Hanenko. Drevnoszti Pridneprovja. V. (Kiev 1899–1902) 26. füz. II. t. 8/a. kép.

⁵³ Borosy A., i. m. 157., 164.; Kalmár J., Sodronypáncélok ... 2.; Kirpicsnikov, A. N., Slem ... 232.

II. ábra

kult ki.⁵⁴ A szövés mód szintén keletre mutat, mert Nyugat-Európában a XIII. sz. végéig az ún. „szalagos” sodronypáncélt használták, amely soronként szíjakra rögzített, ellentétes irányba forduló karikasorokból áll, tehát nem egybe szőtt sodrony⁵⁵ – a pikkelypáncél és a sodronypáncél között átmeneti típust képvisel. Kelet-Európában hamarabb elterjedt a sodronying⁵⁶, hiszen ez a terület közvetlen kapcsolatban volt a perzsa, kaukázusi és alán iparral, amely a kora középkorban a fegyvergyártás fontos központja volt, és megőrizte az ókor egyik jelentős haditechnikai eredményének, a könnyű, hajlékony és erős sodronypáncél gyártásának tudását is.⁵⁷ A könnyűlovas harcmódban alkalmazható védőfegyver ezért is található meg a nomád előkelők körében a VI. sz.-tól kezdve⁵⁸, s az orosz nehézlóvas sajátos, a nyugatihoz képest könnyű⁵⁹ fegyverzetében. Eleinte még importcikk, de Oroszországban a X. sz.-tól kezdve már gyártották.⁶⁰ Etnikailag kunnak meghatározható temetkezésekben a XI–XIV. sz.-ban tudomásunk szerint négy esetben fordul elő: három sir az Azovi-tenger mellékén, az alánok közvetlen közelében van⁶¹, a negyedik a Dnyeszter vidékén.⁶²

A fentiek értelmében a csólyosi sodronyinget keleteurópai (orosz vagy alán), esetleg Kaukázuson túli ázsiai gyártmánynak határozhatjuk meg, amely kun viselőjével került Magyarországra, tehát a XIII. sz. első felében készült.

A vállvédő páncéllemezek nyugat-európai és magyarországi párhuzamai késoiek: a XIV. sz. közepéig a lovagi viseletben a vállat kerek páncéllemezek fedik,⁶³ ezek az ún. vállfővasak vannak a Képes Krónikában is;⁶⁴ a formaszerű páncéllemezek a XIV. sz. közepén tűnnek fel, először csak a vállon, térden, karon és lábcsáron, majd a század végén a végtagokat borító összetett lemezevértézet részeként.⁶⁵ Magyarországon Kolozsvári Márton és György 1373-ban készült Szent György-szobrának vállvértje a legkorábbi adat erre a fejlődési fokozatra.

Keleten jóval korábban megkezdődik a lemezpáncél kialakulása, mint nyugaton. 1247-ben írja Plano Carpini, hogy a mongolok a mellet és a hátat védő

⁵⁴ Majláth B., Arch. Ért. 11(1891) 129.; Demmin, A., Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Eine Encyclopädie der Waffenkunde. (Leipzig 1893) 584.

⁵⁵ Dean, B., Handbook of Arms and Armour European and Oriental Including. The William H. Riggs Collection. (New York 1921) 37., IX. t.

⁵⁶ Medvedev, A. F., K isztorii kolcsugi v drevnej Ruszi. K Sz 49(1953) 27–28.; Dean, B., i. h.

⁵⁷ Nagy Géza szerint a sodronypáncél az i. e. IV–III. sz.-ban tűnik fel Kis-Ázsiában, majd a III. sz. végén a rómaiaknál, később a szasszanida kori perzsáknál: Nagy G., Arch. Ért. 26(1906) 202–203.; Ua., Arch. Ért. 16(1896) 346–347.

⁵⁸ Medvedev, A. F., i. m. 27.

⁵⁹ Borosy A., i. m. 131.

⁶⁰ Medvedev, A. F., i. m. 29. – Az egyik gnyozdovoi kurgánban sodronying-készítő mester nyugodott, szerszámmal és páncélkarikákkal: Ribakov, B. A., Remeslo drevnej Ruszi. (Moszkva 1948) 230–231.

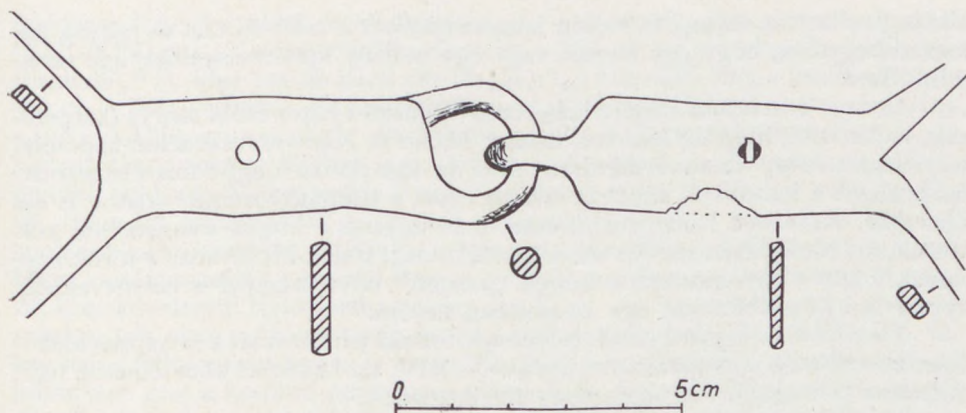
⁶¹ Kirpicsnikov, A. N., Russzkie slemi . . . 65.; Pletneva, Sz. A., i. m. 178–179., 14. kép 1., 15. kép 4.

⁶² L. 46–47. j.

⁶³ Boeheim, W., i. m. 70. kép; Demmin, A., i. m. 601.

⁶⁴ Borosy A., i. m. 164.

⁶⁵ Boeheim, W., i. m. 150. kép; Demmin, A., i. m. 391., 395., 402–403.; Post, P., Waffe und Kostüm. Zeitschr. f. Hist. Waffen- u. Kostümkunde 9(1921–1922) 3. kép; Lázár B., Arch. Ért. 36(1916) 35. kép.

12. ábra

bőrpáncélt „csatokkal a vállakat fedő két vaslemezhez kapcsolják”.⁶⁶ A tatárok ellen szükséges fegyverek felsorolásánál kettős rétegű vérteteket ajánl védelműl a mongolok nyilaival szemben, de páncéllemezekről nem beszél.⁶⁷ Ezek ekkor nyugaton még ismeretlenek voltak. Willermus de Rubruk elbeszéléséből azt is sejthetjük, hogy elsősorban Perzsiából szerezték be a mongolok legmodernebb védőfelszereléseiket, a vaslemezeket és a vassisakokat.⁶⁸ – Le Coq szerint Perzsia „Ázsia fegyvermestere”.⁶⁹

Tudomásunk szerint a dél-oroszországi kun temetkezésekben sehol nem került elő vállvédő vas, ez talán azzal magyarázható, hogy éppen a tatárjárás idején ismerték meg.⁷⁰ Egy XI–XII. sz.-i kun temetőből térdvédőnek tartott, domborúra hajlított bronz lemezkét ismerünk.⁷¹

Véleményünk szerint a csólyosi vállvérték a formai hasonlóságok ellenére nem illeszthető be a lovagi fegyverzet fejlődésébe, eredetük inkább – összhangban így a sisakról és a sodronyíngről mondottakkal – keleten keresendő.

A *csólyosi öv* legközelebbi párhuzamát Moldvában találtuk meg. A Iași közelében, Voinești-ben 1926-ban előkerült ékszerleletben övfelszerelés is szerepelt.⁷² Az aranyozott ezüst csat a *kégyőspusztai csattal* jelzett típus példányai közül a csólyosihoz hasonlítható leginkább, csak a díszítésben vannak eltéréseik, de ezt is öt szegeccsel erősítették az övre; a szintén aranyozott ezüst szíjvég vésett díszítése,

⁶⁶ Plano Carpini VI. 6.: Györffy Gy., Napkelet... 80.

⁶⁷ Plano Carpini VIII. 7.: uo. 89.

⁶⁸ „Láttam, hogy Perzsiából való vaslemezeket és vassisakokat hoztak nekik ajándékba... (Rubruk XXXVII. 17.: uo. 213.).

⁶⁹ Le Coq, A., *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens*. (Berlin 1925) 12.

⁷⁰ Ahogy bizonyos nyíltípusok feltűnésén lemérhető, már az 1222-i mongol támadás után kerültek át modern ázsiai fegyverek Kelet-Európába: Medvedev, A. F., Rucsnoe... 64., 68., 71., 75.

⁷¹ Szimonovics, E. A., *Pogrebenia X–XII vv. kamenszkogo mogilnika*. KSz 65(1956) 100., 33. kép 8. – G. A. Fedorov-Davidov több ilyen létezéséről is tud a X–XIV. sz.-ból: i. m. 35.

⁷² Teodor, D. Gb., *Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași*. Arh. Mold. 1(1961) 268., 9–10. kép.

alakja, szerkezete, anyaga és mérete annyira hasonlít a csólyosi csat és szíjvég jellegzetességeihez, hogy egy mester vagy egy műhely készítményeinek kell tartanunk őket.

Az 1241-i tatárjárás idejére keltezhető Voinești-i kincs többi tárgya (karperecek, hajkarikák, függők) Moldova, Bizánc, Halics és Kijev kereskedelmi kapcsolatait világítja meg,⁷³ de a nomád díszöv és az ún. kun típusú függő⁷⁴ miatt kapcsolatba hozható a kunokkal, annál is inkább, mert a településtörténeti adatok is ezt igazolják. Az 1223-i Kalka menti csata után ugyanis a kunok nyugatabbra költöztek, így Moldvában sűrűbb lett a kun lakosság. Észak-Moldvában a török népek közül túlnyomórészt a kunok „komán” neve szerepel a helynevekben, éppen Iasi közelében van egy csoportban három.⁷⁵

A csólyosi és kígyósi kerek övveretek formai párhuzamai a sztyeppevidék – közelebből meg nem határozott korú – X–XIV. sz.-i emlékei közt lelhetők fel.⁷⁶ Adataink pontosabb meghatározásra alkalmatlanok.

A csólyosi öv a honfoglalás kori ún. „bolgár” övhöz⁷⁷ hasonlóan belső kapcsolószíjas lehetett. Szíjvégét könnyedén keresztül lehet húzni a csaton, az öv veretes része azonban olyan magas volt, hogy éppen csak átférhetett a csatkarikán. Sokkal ésszerűbb tehát belső kapcsolószíjat feltételezni, mint jóval körülményesebben kapcsoltatni egykori viselőjével az övet. Belső kapcsolószíj esetén az öv vége szabadon lecsúsz⁷⁸: a szíjvég kevésbé rongálódik a használat során – lekerékített végén valószínűleg ezért nem volt szegecs. A Voinești-i öv ugyanilyen szerkezetű lehetett: a szíjvég szélessége és a veretek hosszúsága éppen akkora, mint a csatkarika belső átmérője. Ez az övtípus a bizánci udvarban még a XIV. sz.-ban is él.⁷⁹ XIII. sz.-i feltűnése Magyarországon illetve Moldvában etnikailag a kunokhoz kapcsolható, de megjelenésében bizánci hatást tételezhetünk fel, mivel a kunok dél-oroszlországi régészeti anyagában nem találtunk hasonló díszövekre vonatkozó adatot.

A négy *nyílhegy* négy különböző típust képvisel. Mindegyik megtalálható Kelet-Európában a XIII. sz.-ban. A. F. Medvegyev osztályozása szerint a következő típusokba sorolhatók: a) *A széles, lapos, rombusz alakú nagy nyílhegy* (8. ábra 1) – 49. típus – a XIII. sz. közepén, a mongol hódítás idején jelent meg Európában és a XV. sz. elejéig használták.⁸⁰ A mongolok által elpusztított orosz településeken és a sztyeppevidék nomád temetkezéseiben fordul elő; néha határozottan kun etnikumhoz köthető.⁸¹ A kevés adat alapján nem tudjuk eldönteni, hogy helyi eredetű vagy mongol típus: mongol származásra utal a megjelenés és az elterjedés ideje, viszont dél-oroszlországi kialakulására mutat az, hogy tipológiai előzményei a X. sz. óta megtalálhatók Kelet-Európában, és XIII–XIV. sz.-i meglétét a kun-kipcsak etnikum és anyagi kultúra bizonyított fennmaradásával is magya-

⁷³ Uo. 266., 269.

⁷⁴ Uo. 268., 7. kép 6., 8. kép 7.

⁷⁵ Lükő G., Ethn. 46(1935) 92., 95.

⁷⁶ Fedorov-Davidov, G. A., i. m. 50., 53., 8. kép 3–4.

⁷⁷ Dienes I., Arch. Ért. 86(1959) 155–156.

⁷⁸ Uo. 151.

⁷⁹ Ua., Arch. Ért. 91(1964) 33–37.

⁸⁰ Medvedev, A. F., i. m. 68., 23. 5. 39., 27. t. 8–10., 30. t. 45.

⁸¹ A XIII. sz. első felében: Peski, 323. kurgán és Anapa, 5. kurgán (uo. 68.; Pletneva, Sz. A., i. m. 15. kép 4.).

rázhatjuk.⁸² *b)* *A nyúlánk, lapos, peremes nyakú nyílscsúcs* (8. ábra 2) a 38. típusnak (XIII–XIV. sz.) a Kubán vidékén elterjedt, a XII. sz. végén megjelenő válfajába sorolható.⁸³ A típus 700 db-jából 281 db (40,1%) képviseli, míg a másik altípusba 392 db (56,0%) tartozik. Ez utóbbi valamivel később, a XIII. sz. elején jelent meg, s tulajdonképpen az elsőnek nyúlánkabb változata. Szélesebb elterjedése (Karakorum, Oroszország) ellenére sem köthető a mongolok megjelenéséhez, mivel a legtöbb példány a Kubánban és Észak-Kaukázusban került elő. Így tehát az egész 38. típus jól lokalizálható a kipcsak törzsszövetségnek a Kaukázus felé eső, az alánokkal szomszédos vidékére. *c)* *Alándzsá alakú nyílhegy* (8. ábra 3) abba a rombikus keresztmetszetű *páncéltörő* típusba tartozik, amelyet – a háromszög és négyzet keresztmetszetű típushoz hasonlóan – a X. sz. óta használtak a régi Oroszországban (78. típus); Oroszország északi sávjában alakult ki, de a XIII–XIV. sz.-ban már a délorosz sztyeppén is megtalálható.⁸⁴ A korábbiaknál zömökebb forma különösen erre a későbbi periódusra jellemző, és ezek között egy XIII. sz.-példány⁸⁵ képviseli a csólyosi legközelebbi analógiáját. *d)* *A tövétől egyenletesen keskenyedő, nyúlánk*, de a *b)* pontban tárgyaltnál vaskosabb *nyílscsúcs* (8. ábra 4) pontos megfelelőjét egyik Medvegyev által közölt VIII–XIV. sz.-i kelet-európai típusban sem találtuk meg. Még viszonylag legközelebb áll hozzá a X–XIV. sz.-ra keltezett 40. típus⁸⁶ és egyes csontból készült XII–XIII. sz.-i formák.⁸⁷ Amennyire az erősen lekicsinyített rajzokból megállapítható, a XI–XIII. sz.- dél-oroszországi kun temetkezésekben ilyen nyílhegyek is előfordulnak.⁸⁸

A *kengyelpár* a XII–XIV. sz.-i későnomád típusok közé tartozik. Analógiái elsősorban a dél-oroszországi kunoknál találhatók meg⁸⁹, de ugyanez a típus Dél-Szibériában is előfordul.⁹⁰ Jellemzője a széles, lapos, egyenes talprész,⁹¹ a szárákból kiemelkedő, téglalap alakú, hossznegyszög nyílászú lapos fül. A száruk többnyire kerek átmetszetűek. Csólyoson ez a típus igen szép, finom megmunkálású formában jelenik meg. Ezüst berakása és aranyozása miatt a leggazdagabb kivitelű darabok közé sorolható, és így – a honfoglalás kori díszes, viszonylag ritka zablákhhoz és kengyelekhez hasonlóan⁹² – tulajdonosa magasabb társadalmi helyzetére is fényt vet.

A kengyelek tehát olyan keleti eredetű típust képviselnek, amely nagyobb biztonsággal köthető a kunokhoz, mint az ovális, keskeny talpalójú, testétől nem

⁸² Zjablin, L. P., O „tatarszkij” kurganah. SzA 22 (1955) 83–96.

⁸³ Medvedev, A. F., i. m. 64., 23. t. 18–20.

⁸⁴ Uo. 79–80., 17. t. 18–19., 28. t. 18., 30. t. 73.

⁸⁵ Uo. 25. t. 14.; A típus eredetéről legújabbban: Pálóczi-Horváth A., MFMÉ 1969. sajtó alatt.

⁸⁶ Uo. 64., 26. t. 8.

⁸⁷ Uo. 22. t. 20., 25. t. 29.

⁸⁸ Pletneva, Sz. A., i. m. 14. kép 3., 15. kép 1., 16. kép 1.

⁸⁹ Pletneva, Sz. A., i. m. 169., 178–180., 9. kép 2., 14. kép 1, 4, 5., 15. kép 2, 4., 16. kép 7.; Bobrinszkij, A., i. m. XXI. t. 6.

⁹⁰ Gavrilova, A. A., Mogili pozdnih kocsevníkov u gori Suzhanihi na Jeniszeje. SzA 1964:2. 1. kép 6.; Jevtjubova, L. A., O plemenah centralnoj Mongolii v IX v. (Po materialam razskopok kurganov.) SzA 1957:2 13. kép 13.; Fedorov-Davidov, G. A., i. m. 15.

⁹¹ Pletneva, Sz. A., i. m. 173.

⁹² László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 350–351.; Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. (Bp. 1962) 27.; Dienes I., Arch. Ért. 93(1966) 210.

külön tagolt vagy csak enyhén kiemelkedő fülű, korábbi – X–XIII. sz.-i – besenyő-uz-, „csornije klobuki” típus.⁹³

Mivel a kengyel a lószerszámnak a nyereghez tartozó része, fel kell tételeznünk, hogy a csólyosi sírban nyereg is volt. A lelőrkörülmények hiányos ismerete miatt nem tudjuk, vajon lovat vagy lóbórt is temettek-e el? A dél-oroszországi kunoknál nem volt valamilyen meghatározott fajta lótemetés: teljes és részleges lócsontváz egyaránt előfordul, de még a gazdagabb temetkezésekből is hiányozhat a ló.⁹⁴ Arra a szertartásra is gondolhatunk, amikor a kitömött lóbórt rúdra húzzák és a sír fölé állítják fel.⁹⁵ Ez esetben a lónak semmi nyoma nem marad. A lovastemetkezésnek a XIII. sz.-ban való feltűnése Magyarországon önmagában is elegendő volna arra, hogy a sírt kunnak határozzuk meg.⁹⁶

A koporsóvasalások pontos megfelelőit nem találjuk meg a késő középkori magyar emléanyagban. A felnyitható tetejű, zárral ellátott koporsószerkezet azonban általánosan használatos volt Magyarországon: csuklóspántok minden XIV–XVI. sz.-i temetőnkben vannak. A különböző formájú, csuklóra járó vasalások közt vannak olyanok, amelyek a csólyosiakhoz hasonló felépítésűek. Legközelebb áll hozzájuk a XIII–XIV. sz.-i szabadbattyáni lelet egyik koporsóvasalása⁹⁷, amely a két ívelt szárú, a többinél kisebb méretű darabhoz (11. ábra 1–2) hasonlít. A XIV. sz. végére–XV. sz. elejére keltezhető aranyegyházi XLVII.⁹⁸ csuti 150.⁹⁹ és kiskunfélegyháza-templomhalmi 2. sírban¹⁰⁰ olyan csuklóspántokat találtak, amelyeknek teste jóval hosszabb a csólyosiakénál, visszakunkorodó, rövid, ívelt szárai vannak, melyek kiindulásánál a pánt szögletesen kiszélesedik. Ezeknek a szétágazó szárnak már semmi szerkezeti szerepük nincs: végüket nem szögezték a koporsóra, mint a csólyosiakét, a pántok testén két-két szög szolgál rögzítésre. Ívelt, szimmetrikus szétágazásuk jelenti azt a díszességet, amely ezeket az egykorú koporsóvasalások közül kiemeli. Késő középkori temetőinkben kevés embert temettek el díszesen vasalt koporsóban.¹⁰¹ Ezeket a leleteket időben megelőzi a csólyosi sír, amelynek gazdag mellékleteivel teljesen összhangban vannak a szép koporsóvasalások.

A csólyosi koporsónak felnyitható teteje, vasalt sarkai voltak. Formáját a XIV–XV. sz.-i magyar temetőkben talált koporsók alapján kíséreljük meg rekonstruálni. A rekonstrukciót a következő feltételek engedik meg: 1. a dél-oroszországi kun temetkezésekre is jellemző a koporsó használata,¹⁰² bár ezeknél nincs

⁹³ Pletneva, *Sz. A.*, i. m. 157–159., 166., 3. kép 2, 4, 6., 4. kép 9., 8. kép 3, 4, 8., 9. kép 1., 10. kép 3, 4, 6.; – *Selmeczi László* más módon, csupa negatívum leírásával jellemzi a típust, s Magyarországra való közvetítését a kunoknak tulajdonítja: *Agrártört. Szemle* 9(1967) 104. – Anélkül, hogy ezt tagadnánk, felhívjuk a figyelmet arra, hogy a dél-olaszországi kunoknál alig található meg: Pletneva, *Sz. A.*, i. m. 14. kép 2.

⁹⁴ Pletneva, *Sz. A.*, i. m. 173.

⁹⁵ Rubruk VIII. 4.: *Györffy Gy.*, i. m. 131.

⁹⁶ *László Gy.*, *Östörténetünk* ... 16.; elsőként Nagy Géza gondolt arra, hogy a magyarországi lovastemetkezések közt kun síroknak is kell lenniük: *Nagy G.*, *Arch. Ért.* 13(1893) 116.

⁹⁷ *Hampel J.*, *Arch. Ért.* 2(1882) 146., II. t. 17.

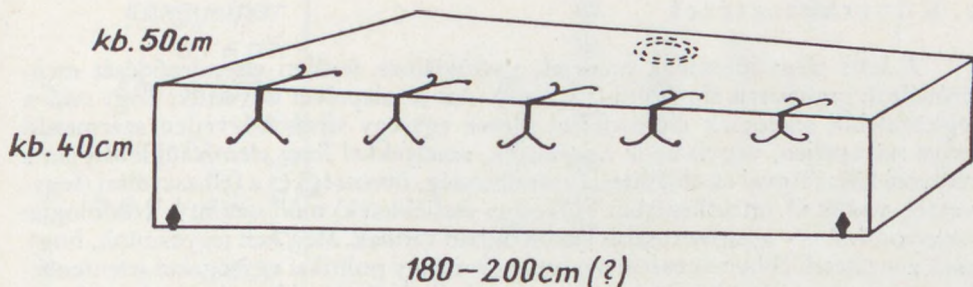
⁹⁸ *Szabó K.*, i. m. 312. és 320. kép.

⁹⁹ *Gerevich L.*, *BpR* 13(1943) 21–22 kép

¹⁰⁰ A sírban Mária királynő pénze volt: *Bálint A.*, *MFME* 1956. 56., XV. t. 1.

¹⁰¹ *Uo.* 83.

¹⁰² Pletneva, *Sz. A.*, i. m. 174.

13. ábra

szó vasalásokról, nyilván csapolással illesztették össze az oldalakat; 2. a csólyosi csuklóspántok formailag a XIV–XV. sz.-i díszes koporsóvasalások elődjének tekinthetők.

Késő középkori temetőink koporsói láda alakúak; vagy mindegyik oldaluk téglalap alakú, vagy trapéz alakú tetejük és fenekük van.¹⁰³ Utóbbiak fejnél szélesebbek, lábnál keskenyebbek. Mindkét félének lehet felnyitható teteje.¹⁰⁴ A nyithatók leggyakrabban egy ajtószak, de ismerünk két ajtós típust is, melynek zára középre került.¹⁰⁵ A koporsók magassága általában két deszka szélességű volt, ez a méret a kiskunfélegyháza-templomhalmi temetőben végzett, eddigi legpontosabb megfigyelések szerint kb. 40 cm.¹⁰⁶ Ugyanebben a temetőben a szélesség általában 50 cm,¹⁰⁷ ez megegyezik az öttömösi 64. sír koporsója fejevének szélességével¹⁰⁸ és a szabadszállás-aranyegyházi XLVII. sír koporsójának szélességével.¹⁰⁹ Természetesen minden méret a halott termetétől függött, a hosszúság valóban nagy ingadozásokat mutat, a szélességet és a magasságot azonban állandóbbnak lehet venni. A trapéz alakú koporsók a lábvégnél gyakran kb. 20 cm-re keskenyedtek össze, legnagyobb szélességük ennek kétszerese vagy háromszorosa volt.¹¹⁰

A csólyosi csuklóspántok hosszúságában jelentős eltérések tapasztalhatók. Ezt azzal magyarázzuk, hogy trapéz alakú koporsóra voltak fölszerelve, nagyság szerinti sorrendben, szélesebbik végén a legnagyobb, keskenyebbik végén a legkisebb vasalás-pár. Mivel az egy ajtós típus tekinthető általánosnak, azt választjuk a rekonstrukcióhoz (13. ábra).

¹⁰³ Szabó K., i. m. 55.; Bálint A., i. m. 68., 76–77.; Gerevich L., i. m. III–III2., 134.; Móra F., Arch. Ért. 26(1906) 21., 26.

¹⁰⁴ Az öttömösi 64. sírban a trapéz alakú koporsó jobb oldalán kerek zár volt: Móra F., i. m. 26.

¹⁰⁵ Csut, 150. sír (Gerevich L., i. m. 134., 22. kép).

¹⁰⁶ A magasság általában nehezen mérhető, a kiskunfélegyháza-templomhalmi 65. és 99. sírban az egy deszka szélességnyi magasság 22 cm volt: Bálint A., i. m. 77.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Móra F., i. h.

¹⁰⁹ Szabó K., i. m. 320. kép.

¹¹⁰ Móra F., i. m. 21.; Gerevich L., i. m. III.; Bálint A., i. h.

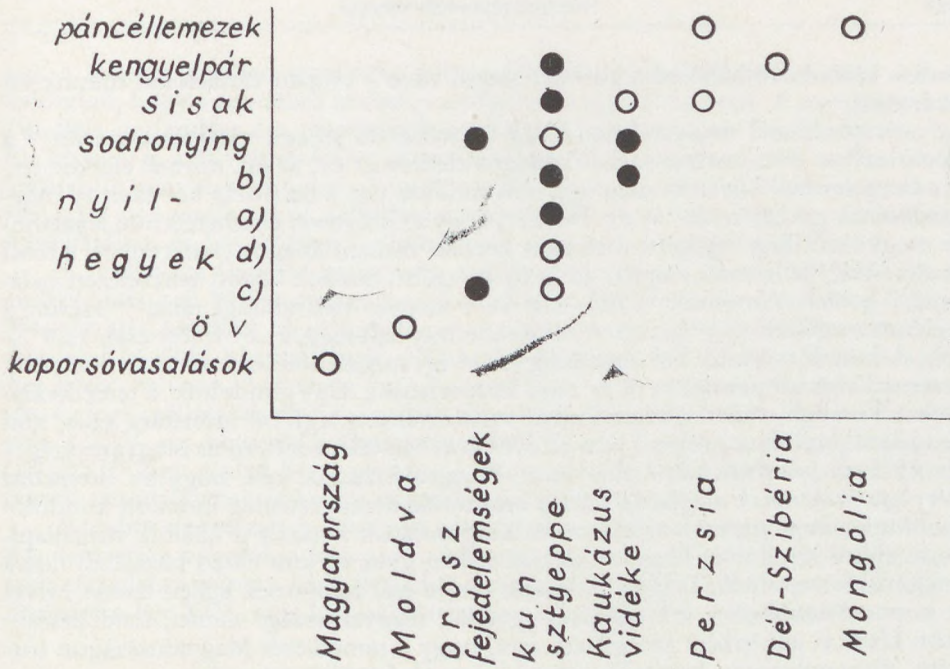
3. Következtetések

A lelet tárgytípusainak eredetét, analógiáinak területi elrendeződését megpróbáltuk grafikusán ábrázolni (14. ábra). Azt az alapelvet követtük, hogy csak a legközelebbi analógiák előfordulási illetve egy-egy típus közvetlen származási helye szerepeljen, vagyis azok a területek, amelyekkel fenti elemzésünk alapján a csölyosi lelet tárgyai az előállítási (vasművesség, ötvösség) és a felhasználási (fegyverzet, viselet ill. temetkezéshez szükséges mellékletek) mód szerint – kronológiai szempontból is – a legszorosabb kapcsolatban vannak. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a területek ebben az esetben nem etnikai vagy politikai egységeket jelentenek, hanem az anyagi kultúra tárgyakban, korabeli ábrázolásokban és történeti forrásokban megkülönböztethető nagyobb elterjedési körzetét, melyeket a vízszintes tengelyen egy képzeletbeli nyugat-kelet irányú vonal mentén rendeztünk sorba – eltekintve így az északi és déli eltérésektől – Magyarországtól, a lelet előkerülési helyétől Mongóliáig. A függőleges tengelyre a lelet tárgyait az áttekinthetőség érdekében olyan csoportosításban vittük fel, hogy az egy-egy területhez tartozó esetek lehetőleg egymás mellé kerüljenek. A kétféle jelöléssel az analógiák szoroságát akartuk érzékeltetni: a kitöltetlen körök csak a párhuzamokat jelentik, a kitöltött körök ennél többet, azt is, hogy melyik a típus fő elterjedési területe vagyis közvetlen származási helye.

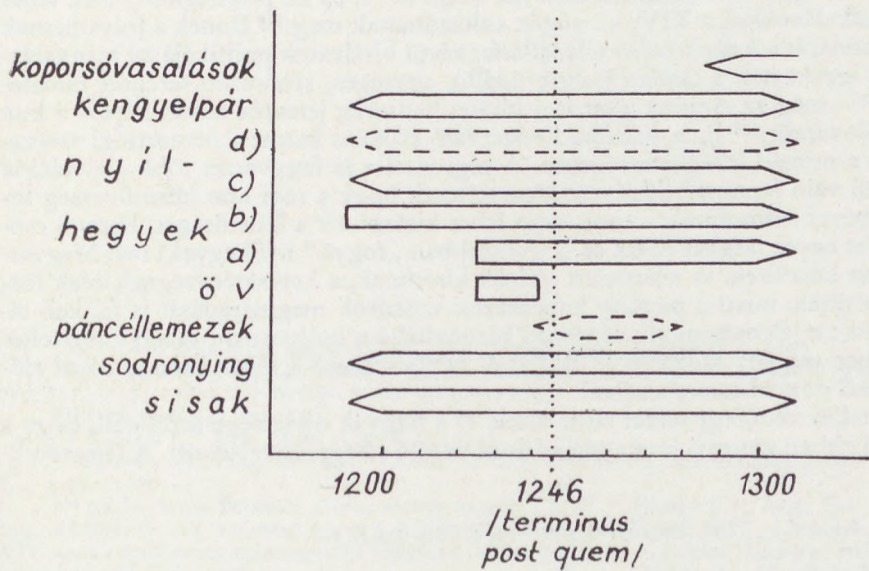
Az analógiák területi megoszlása világosan tükrözi a csölyosi leletnek a koporsóvasalások kivételével egységes keleti származását. A legtöbb szál éppen a kun sztyeppevidékre vezet vissza, s ez további bizonyítékként szolgál arra, hogy a lelet etnikailag a kunokhoz köthető. Véleményünk szerint így elsősorban a dél-oroszországi kun kovácmesterségről, a nomádok magasszínvonalú kézműves-ségről nyújt információkat, azonban a környező kultúrák állandó hatásai is lemérhetők. Ezeket a hatásokat többféleképpen értelmezhetjük: egyszerűen idegen tárgytípusok átvételének, vagy kereskedelmi kapcsolatoknak, esetleg az idegen kézművesek közvetlen alkalmazásának.

A kronológiai eredmények összefoglalására szintén grafikont szerkesztettünk (15. ábra). A típusok időbeli elterjedését egy-egy oszlop jelzi. A legalább évtizedes pontossággal lezárható analógiákat egyenes végű, az ennél bizonytalanabb időhatárokkal rendelkező, illetve a XIII. sz.-nál hosszabb időre keltezhető eseteket hegyes végű oszlop jelzi. A kevés és bizonytalan adatokból kidolgozott keltezéseket szaggatott vonallal jelöltük. Az *öv* és az *a)* *nyílhegy* keltezése alapján a tárgyakat a *XIII. sz. második negyedére* tartjuk jellemzőnek, tehát viselőjük a Magyarországra költöző kunok már felnőtt népességéhez tartozott. A temetkezés alsó időhatára tehát ezek szerint is a beköltözés idejére (1239 vagy még inkább 1246) esik. Tekintve, hogy éppen a temetkezési szertartással kapcsolatos tárgyak, a koporsóvasalások azok, amelyeket az analógiák alapján legkorábban a XIII. sz. végére lehet keltezni, a temetkezés felső időhatárát a XIII. sz. utolsó harmadában határozhatjuk meg. Egyes tárgyak – az övcsat és a kengyel pár – nagyfokú kopásnyomai ugyancsak egy ilyen viszonylagos felfelé keltezést igazolnak. Az eltemetés időpontjának szűkebb határok között való megállapítására az eltemetett halálözési kora nyújtana megfelelő támpontot,¹¹¹ azonban a csontvázlet hiányá-

¹¹¹ Nemeskéri J.–Éry K.–Kralovánszky A.–Harsányi L., *Crania Hung.* 4(1961) 53.; Kiss A.–Nemeskéri J., *JPMÉ* 1964. 118–123.

14. ábra

15. ábra

ban – különböző halálozási korokat alapul véve – csupán variációkat tudunk kiszámolni.

A középkori magyar halandóság összefoglaló jellegű vizsgálata szerint¹¹² a férfiaknál 20 éves korban várható átlagos életkor 48 év, az ún. normál életkor 50–55 év; a normál kor után még egy oldalmódus van a halálozás kor szerinti megoszlásának görbében: 60–65 év. Feltéve, hogy a Csólyoson eltemetett kun legalább is megközelítőleg végigélte a 20 éves korban várható átlagos élettartamot, a fenti halandósági jellemzők alapján 40 és 65 év szélső értékek között feltételezett halálozási korról számolunk: a XI–XII. sz.-i magyar halandósági tábla¹¹³ szerint a 20 évet megélték 53,5‰-a 40–65 éves korában halt meg, 65 év fölött csak 12,8‰-uk. A kunok második beköltözéséig (1246-ig) megélt életkort 20–30 évnél véve, a temetkezés időpontját 1256 és 1291 közé tehetjük. Úgy gondoljuk, a temetkezésnek a korabeli emberi élettartammal valószínűsített legfelső időhatára 1291, ami azt jelenti, mintha a csólyosi kun 20 éves korában telepedett volna Magyarországra és 65 éves korában halt volna meg. Hangsúlyoznunk kell, hogy az eltemetett *tényleges életkorának* meghatározására semmiféle demográfiailag indokolt kiindulópontunk nincs, pusztán az eltemetés időpontjának határait próbáltuk megállapítani, abból kiindulva, hogy a csólyosi sírban nyugvó kun előző hazájából hozta magával felszerelését, és így a tatárjárás idején már felnőttnek kellett lennie. Mivel a koporsóvasalások a leletegyüttes egyedüli magyarországi elemei, rendeltetésükön kívül is jelképként szolgálnak arra, hogy a temetkezés Magyarországon történt, viszonylagosan hosszabb idővel a kunok beköltözése után.

Vizsgáljuk meg, hogy következtetéseink mennyiben egyeztethetők a történeti forrásokból kialakult képpel. A kunok hosszú ideig változatlanul megtartották régi viseletüket és régi szokásaikat: a kereszténység felvételét és letelepedésüket szorgalmazó rendelkezések (az 1279. évi I. és II. privilégium) csak teljes feudalizálódásukkal, a XIV. sz. végén valósulhattak meg.¹¹⁴ Ennek a folyamatnak az elhúzódását a kunok belső ellenállásán kívül királyaink politikájával magyarázhatjuk: igyekeztek a szabad kunok önálló, egységes, szervezett seregére támaszkodni¹¹⁵ – még az Anjouk alatt is a királyi hadsereg jelentős részét képezi a kun könnyűlovasság.¹¹⁶ Ez a politika konzerváló erőként hatott a nemzeti szervezetre és a nomád jellegzetességekre. A régi viselet és fegyverzet több generáción keresztül való fennmaradása szükségessé teszi, hogy a régi kun kézművesség továbbélésével számoljunk – ezért nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a csólyosi lelet egyes tárgyai (mint pl. a gyorsabban „fogyó” nyílhegyek) már Magyarországon készültek. A sikertelen térítési kísérletek, a kereszténységnek csak formális felvétele miatt a pogány temetkezési szokások megmaradását is fel kell tételeznünk: e jelenség egyik régészeti bizonyítéka a csólyosi sír, amely még teljes mértékben pogány szokásokat tükröz és egybevethető a többi kelet-európai előkelő késő nomád temetkezéssel.

A teljes védőfegyverzet sírba tétele és a tárgyak díszessége arról vall, hogy a csólyosi sírban nyugvó kun a társadalom vezető rétegéhez tartozott. A fegyverek-

¹¹² Acsádi Gy., Tört. Stat. Évk. 1963–1964. (Bp. 1965) 3–.

¹¹³ Uo. 21–22.

¹¹⁴ Györffy Gy., A kunok ... 263.

¹¹⁵ Uo., Napkelet ... 116.

¹¹⁶ Gyárfas I., i. m. III. 7–92.

nek a leletegyüttesben domináló jellege állandóan katonáskodó elemre utal – valószínű, hogy a fejedelmi kíséret, a nyögérség tagjáról van szó. A nyögérek már IV. Béla uralkodása óta szerepelnek a királyi udvarban, Kun László alatt pedig ők képezik a király állandó fegyveres kíséretét.¹¹⁷ A magyar király mellett való feltűnésük nem zárja ki, hogy a kun fejedelemnek és nemzetségfőknek megmaradtak saját nyögéreik, akik nélkülözhetetlenek voltak a hadsereg szervezésében, irányításában és békeidőben is, hűbéruruk ügyeinek intézésében.¹¹⁸

A lelőhely a Csertán nemzetség szállásterületén van, amely később Halas-zékké alakult át.¹¹⁹ Ugyanezen a szállásterületen került elő a valószínűleg királyi ötvösök által készített *kégyóspusztai csat.* A területi szervezetté átalakult nemzetségi szervezet későbbi központjának, Halasnak közelében van a két lelőhelyen kívül egy *Kötöny* helynév,¹²⁰ amely az 1239-ben betelepült kun uralkodó, Kuthen nemzetségi ágának szállása lehetett. A feudális főurakká váló kunok közt a leghatalmasabb volt a XIV. sz. közepén a Csertán nembeli kunok kapitánya, *Köncsög* ispán és családja.¹²¹ Egy család ilyen rövid idő alatt való felemelkedésének a beköltöző kunok társadalmában is kellett valamilyen alapjának lennie.

Ezekből a régészeti és történeti adatokból arra következtetünk, hogy a Csertán nemzetség arisztokráciája volt a Magyarországra betelepült kunok legmagasabb társadalmi szinten lévő, politikai vezető rétege. Későbbi központjuk jelentőségére a két XIV. sz.-i kiskunhalasi ezüst kincslet¹²² is fényt vet.¹²³

PÁLÓCZI-HORVÁTH ANDRÁS

¹¹⁷ Németh Gy., MNy 49(1953) 304., 311.; Györffy Gy., A kunok ... 253.

¹¹⁸ Vladimirtsov, B., Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade. (Paris 1948) 110–111., 114., 116–118.; Bartha A., Sz 97(1963) 279.

¹¹⁹ Györffy Gy., i. m. 270.

¹²⁰ Rásonyi L., Acta Ling. 7(1958) 111–116.

¹²¹ Györffy Gy., i. m. 268–269. – Köncsög neve helynévben szintén fennmaradt: Rásonyi L., i. m. 107.

¹²² Kiskunhalas-Fehértó, „Sinka mester kincse”: R. F. F. [Rómer F.], Arch. Ért. 13(1879) 159.; Hampel J., AK 13(1880) 47–50.; Kiskunhalas-Bodoglárpusztai: Éri I., i. m. 150.; szintén XIV. sz.-i ezüstkincset szántottak ki Kelebián (kiskunhalasi j.) 1962-ben: Az 1962. év régészeti kutatásai. RF 16(1963) 82.

¹²³ Ezúton mondunk köszönetet dr. László Gyula professzor úrnak munkánkhoz nyújtott segítségéért, valamint Susits Lászlónak a szép fényképekért.

TROUVAILLE DE SÉPULTURE COMANE DE CSÓLYOS

La trouvaille a été mise à jour en 1903 à Csólyos (comitat de Bács-Kiskun, arrondissement de Kiskunhalas) lors d'un travail de terrassement. A la base du rite païen et des objets montrant des traits communs avec la mode d'habillement et l'armure nomades, sur la foi de István Éri elle peut être regardée pour une tombe comane.

Au cours de l'examen du mobilier funéraire (casque, chemise de mailles, plaques de blindage pour protéger les épaules, garniture de ceinture, 4 pointes de flèche, 2 étriers et les ferrages du cercueil) nous sommes arrivés aux résultats suivants :

La répartition territoriale des trouvailles analogues (Fig. 15) indique nettement qu'à l'exception des ferrages du cercueil il s'agit d'une trouvaille accusant d'une homogène origine orientale. Les types du casque en forme de calotte et modérément conique, les modèles de la chemise de maille, des étriers à larges planches plates se rencontrent également chez les Comans de Russie du Sud et d'ailleurs c'est la steppe comane où pour la plupart ils ont pris de l'extension. De cette manière la trouvaille de sépulture de Csólyos nous renseigne sur l'artisanat coman, tout en nous instruisant des influences étrangères, en premier lieu de celles des Russes et des Alains caucasiens.

C'est la ceinture qui nous fournit les renseignements les plus importants pour la datation, c'est qu'elle a pu être exécutée dans le même atelier dont la garniture de ceinture de la trouvaille de bijoux de Voinești moldave fut aussi le produit dans le deuxième quart du XIIIe siècle, avant 1241. Cette supposition semble être justifiée par la pointe de flèche *a*), état donné que ce modèle de pointe de flèche a fait son apparition en Europe orientale au temps de l'invasion des Mongols. Tout cela nous permet de constater que le Coman enterré à Csólyos appartenait à la population adulte des Comans immigrés en Hongrie dans la période de la conquête des Mongols. De la sorte la limite inférieure de temps de l'inhumation peut être l'an 1239 ou 1246, le temps du premier ou deuxième établissement des Comans. En tenant compte de la durée de vie de l'homme du moyen âge c'est l'an 1291 qui peut être considéré pour la limite supérieure de temps de l'enterrement. Cela équivaut à dire que le Coman de Csólyos se serait établi en Hongrie à l'âge de 20 ans et serait mort à l'âge de 65 ans. En raison des indices de l'usure prononcée des étriers et de la boucle de ceinture ainsi que de l'hypothèse que les ferrages du cercueil remontent à la fin du XIIIe siècle, la date effective de l'enterrement doit être mise à la deuxième partie de la période indiquée (1246-1291). L'ensevelissement de l'arme défensive dans son intégrité et la richesse d'ornement des objets manifestent le fait que le Coman reposant dans la tombe de Csólyos appartenait au rang dirigeant de la société générique. Le caractère dominant des armes dans le contingent de trouvaille vise à un individu ayant été constamment au service militaire. Dans cette hypothèse il est possible qu'il s'agisse d'un des membres du cortège princier.

AZ OZORAI FERENCES KOLOSTOR

Hazai régészeti és művészettörténeti kutatásaink egyik legelhanyagoltabb területe a kolostorokkal, a kolostorok lakóépületeivel való foglalkozás. Eredetileg kolostorral együtt épült, de ma önálló templomot sokat ismerünk, ritkábban maradt azonban ránk maga a rendház: az elpusztultak közül aránylag keveset tártunk fel, a fennállók közül még kevesebb vészelte át nagyobb átalakítások nélkül a felépítése óta eltelt évszázadokat. Épp ezért fontosak számunkra a kolostorokban végzett kutatások még akkor is, ha azok korántsem mérhetők a teljesség igényével.

Ozorán (Tolna m), az Ozorai Pipótól alapított ferences kolostor területén végzett ásatások nem törekedhettek a kolostor teljes feltárására.¹ Az a néhány kutatóárok és szelvény azonban, melyet az ásatás számára biztosított szerény keretből húzhattunk, a kolostorépületnek egy-két olyan jellegzetességére hívta fel a figyelmet, melyet akár egy, a kolostorokkal általában foglalkozó feldolgozás, akár egy ozorai monográfia szempontjából lényegesnek s ezért közlendőnek tartunk. Ozorán – bár átalakítva – napjainkban is áll az ugyancsak Ozorai Pipo építette, négyszögű, zárt udvaros várkastély, így mind helytörténeti, mind pedig a Zsigmond-kori főúri építési tevékenység vizsgálata szempontjából is nyújtanak – nem elhanyagolható – adalékot az itt feltárt maradványok.

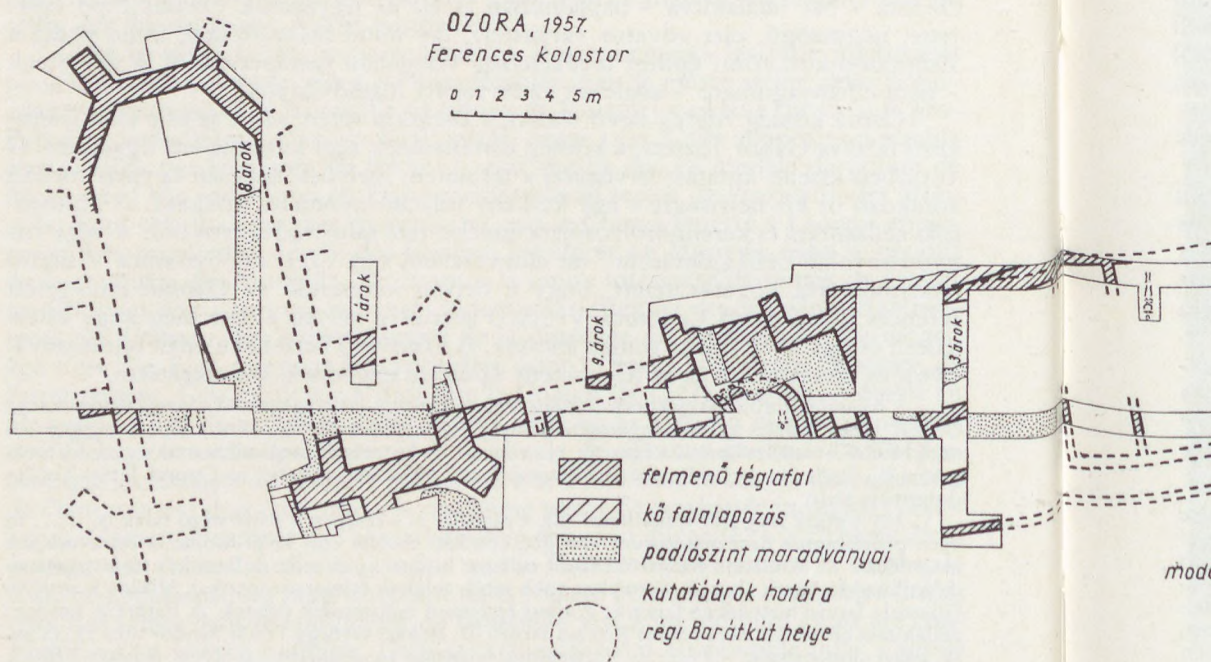
Ozora község Alszeg nevű részén, a Barátkút téren, az út szintje alatt jelentkező falakra Gábor József, a község történetének régi kutatója lett figyelmes. Ő 1952-ben kisebb kutatást is végzett a területen, melynek kapcsán egymás mellett sorakozó öt kis helyiségre s egy keskeny folyosó nyomaira bukkant. A kolostorok cellasorára és kerengőfolyosójára emlékeztető falmaradványokból, a régi hagyományokat őrző „Barátkút” tér elnevezéséből s az 1722. évi Canonica Visitatio adataiból arra következtetett, hogy e helyen keresendő az Ozorán emlegetett ferences kolostor. A Canonica Visitatio szerint e helyen ekkor még nagy kiterjedésű és igen szép épület romjai állottak. A környező kertekben talált falmaradványok és faragott kövek is jelentékeny épületre engednek következtetni.²

¹ Az ásatási terület nagy kiterjedéséhez mérten igen kis költségkerettel végzett ásatásokat az Ozorai Járási Tanács kezdeményezésére s anyagi támogatásával, valamint a Tolna megyei Tanács kisebb hozzájárulásával végeztük 1957 őszén. A kutatások megindításának egyik fő mozgatója ifj. Poór Ferenc, akkoriban az Ozorai Járási Múzeum vezetője, az Ozorai Járási Tanács dolgozója volt.

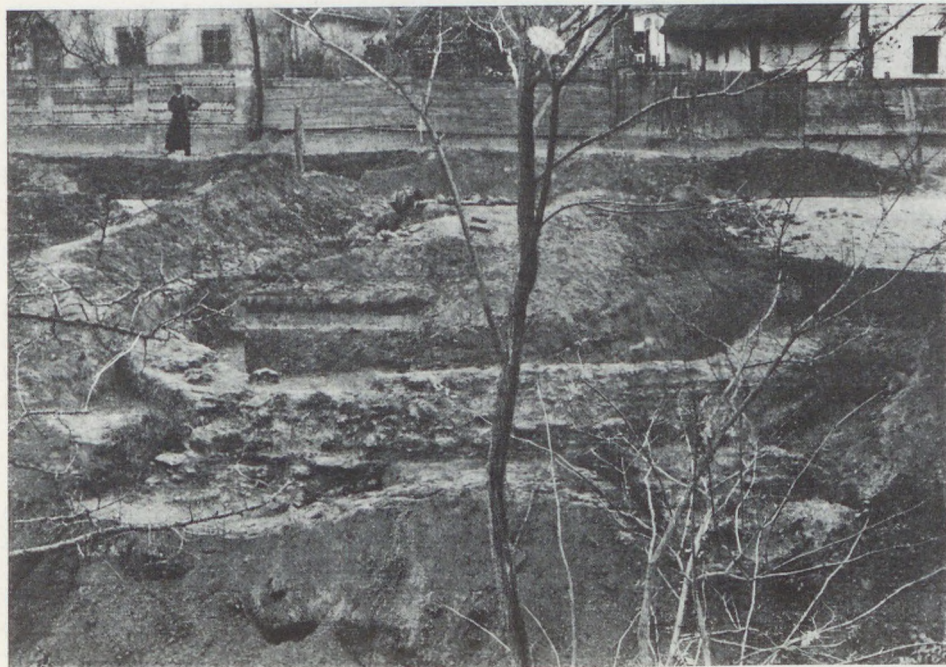
² A torony még „in tertialitate” áll, a diadalív is s részben a délre néző falak is. „... ut vero protestantur fundamentorum vestigia, condam excelsa erat amplitudine et structura sua magnifica...” A Gábor Józseftől kiásott cellasor hossza 21 m volt. A Barátkút tér nyugati oldalán húzódó házak alatt ill. kertekben több ízben találtak falmaradványokat. Miklós Károly és Gosztola István birtokában faragott gótikus építészeti tagozatokat őriztek. A Barátkút modern átalakítása előtti kútkáva részeit Kovács István ill. Iszkázi György Petőfi Sándor utca 22. és 24. sz. háza elött őrizték. – Nagy E. leletmentési jelentése 1954. április 24. MNM Adattár.; Éry I. leletmentési jelentése 1954. nov. 18–19. MNM Adattár.

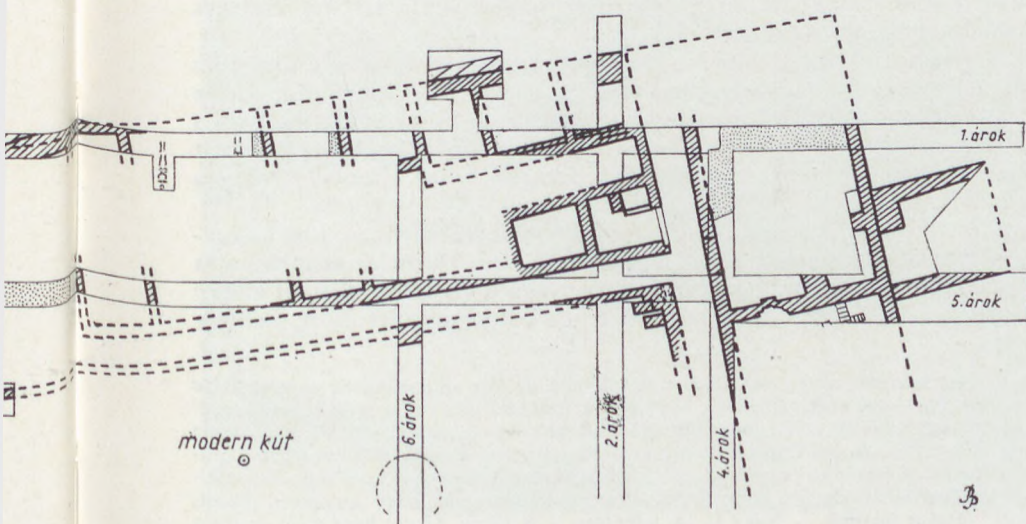
1. ábra

3. ábra

2. ábra

A Gábor József által kiásott s az út felszínén helyenként ma is érzékelhető falak, valamint a környező kertekben lévő maradványokra vonatkozó közlések³ alapján az ásatás megkezdése előtt arra következtettünk, hogy a kolostornak részben a Barátkút déli felén, keletről a Cinca patak, délről a Zrínyi és Petőfi utcák torkolata által határolt területen kellett lennie, míg a kolostor nyugati szárnya a teret nyugat felől határoló, részben beépített telkek területén húzódhatott. A később nyilvános kútként használt régi Barátkút pedig feltehetően a kolostor udvarában lévő középkori kút maradványa lehetett.

Ahhoz, hogy a rendelkezésünkre álló ásatási keretből a kolostorra vonatkozó maximális ismereteket érthessük el, a kutatást a Cinca part mellett húzódó keleti szárny területén kezdtük meg (1. ábra). A nyugati oldal a terület beépítettsége s a bevetett kertek miatt nem jöhetett számításba. A keleti szárny helyén is voltak nehézségeink: a nagyforgalmú téren a közlekedési lehetőségeket biztosítanunk kellett.

Az így rendelkezésünkre álló ásatási területet részben kutatóárokokkal vizsgáltuk át, csak egy-egy kisebb, problematikusabb csomópontot tudtunk nagyobb felületen kibontani. Meg tudtuk állapítani az épületegyüttes teljes észak-déli irányú kiterjedését: szélessége összesen 73 m (ebből 8,50 m a szentély szélessége). A kelet-nyugati irányú kiterjedés már bizonytalanabb. A templom teljes hossza, a szentély rendelkezésünkre álló méreteinek s a korabeli hasonló típusú templomok arányainak figyelembevételével 35–40 m lehet. A kolostorépület kelet-nyugati szélességének meghatározása még nehezebb, azonban, ha figyelembe vesszük azt a széles kő fal-alapozást, aminek elég rossz állapotban lévő részlete Gosztola István kertjében került elő, s ami a terep adottságai (mögötte emelkedő domb) miatt csak a nyugati zárófal maradványa lehet, a teljes szélességet 55–60 m-re kell tennünk. A rövid falcsonknak csak hozzávetőlegesen meghatározható irányából arra következtettünk, hogy a kolostor lakóépületeinek alaprajza szabálytalan négyszög volt (a templom felé keskenyedett).

A kutatások során nyert adatokból a szentély és a keleti épületszárny részleges rekonstrukciójára nyílt lehetőségünk.

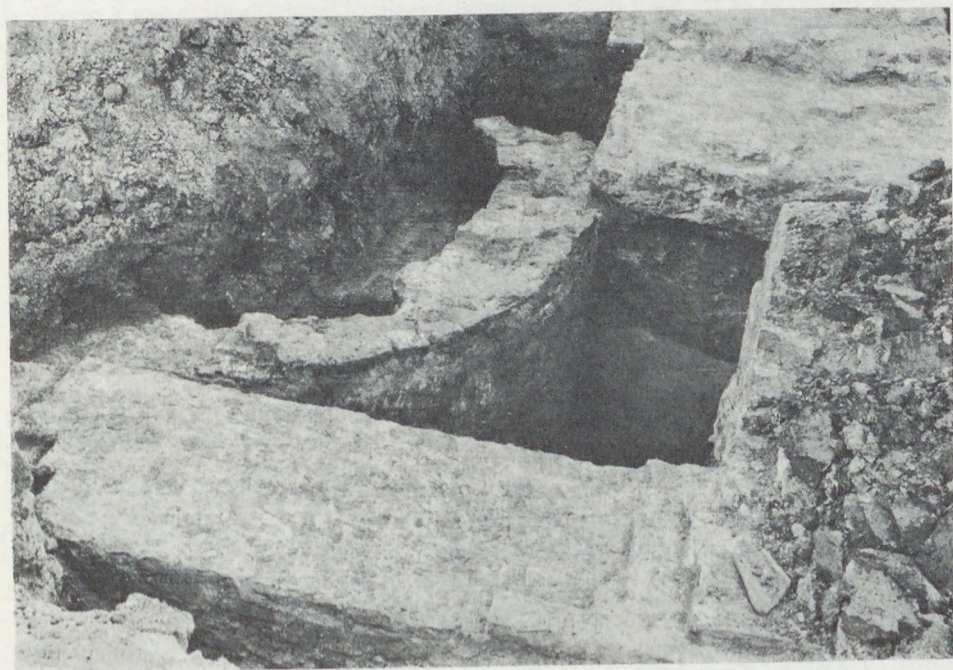
A hatszög három oldalával záródó, három boltszakaszos szentélyű templom a kolostorépület északi oldalán helyezkedett el (2–3. ábra). A szentélyt az ásatás idején két egymásra merőleges kutatóárokkal vágtuk át, teljesen kibontottuk a szentélyzáródást s a szentély és hajó déli találkozási pontját, valamint egy kriptát a szentélyben. Így pontos képet kaphattunk a szentély teljes kiterjedéséről, s a hajó szélességéről.

A támpillérekkel megerősített templom feltárt falai szabálytalan, tört kövekből épültek. A belsőben a feltárás során talált vastag téglá törmelék azonban arra vallott, hogy a falak felsőbb szakaszainak építőanyaga téglá lehetett, mint ahogy téglából készült a templomtól délre húzódó teljes kolostorépület is. A szentély

³ Lévay Albert házának sarka 1919-ben megrökkant. A ház alapozásának megerősítése közben a homlokzati fal közelében, állítólag, boltozott üreget találtak, ami a házsorok süllyedését előidézte. Az üreget lefedték, majd eléje építették a ház alapozását. 1948-ban ifj. Lévai Albert meg akarta keresni a Gábor József által a kolostor kriptájának tartott üreget, de a ház téglá alapozását nem tudta áttörni. A ház homlokzatának északi oldala azóta is süppedt s rajta repedés észlelhető. Ugyancsak Lévai Albert szerint közvetlenül a ház mellett északra „nagy kövekből rakott, szépen fűgázott” falakat találtak. – Nagy E. id. jelentése. – A Lévai Albert háza táján említett falak az ásatás idején előkerült alaprajz tanúsága szerint a templom nyugati végéhez tartozhattak.

4. ábra

5. ábra

tört köves fal-alapozása a megtalált külső szint maradványai alatt 2 m mélységben ért véget. A szint fölött – kis szakaszon – megtaláltuk a felmenő falak maradványait is.

A szentély, hajó és toronyfalja belsejében a szintet lapijával egymás mellé rakott építőtéglákkal burkolták. A szentélyben ebből a szintből ívesen rakott téglák emelkedtek ki, melyekről kiderült, hogy kripta boltozatához tartoztak. A templom pusztulásából származó törmelékkel (téglák és kőből faragott bordák töredékei) megtelt kripta középmagasságában két csontváz feküdt, melyekről a kutatás során bebizonyosodott, hogy a kriptában érte őket a templom pusztulása.⁴ Eredetileg a kriptába temetett csontváznak a nyomára nem bukkantunk. A kripta – a felhasznált építőanyag tanúsága szerint – a templomnál később épült.⁵

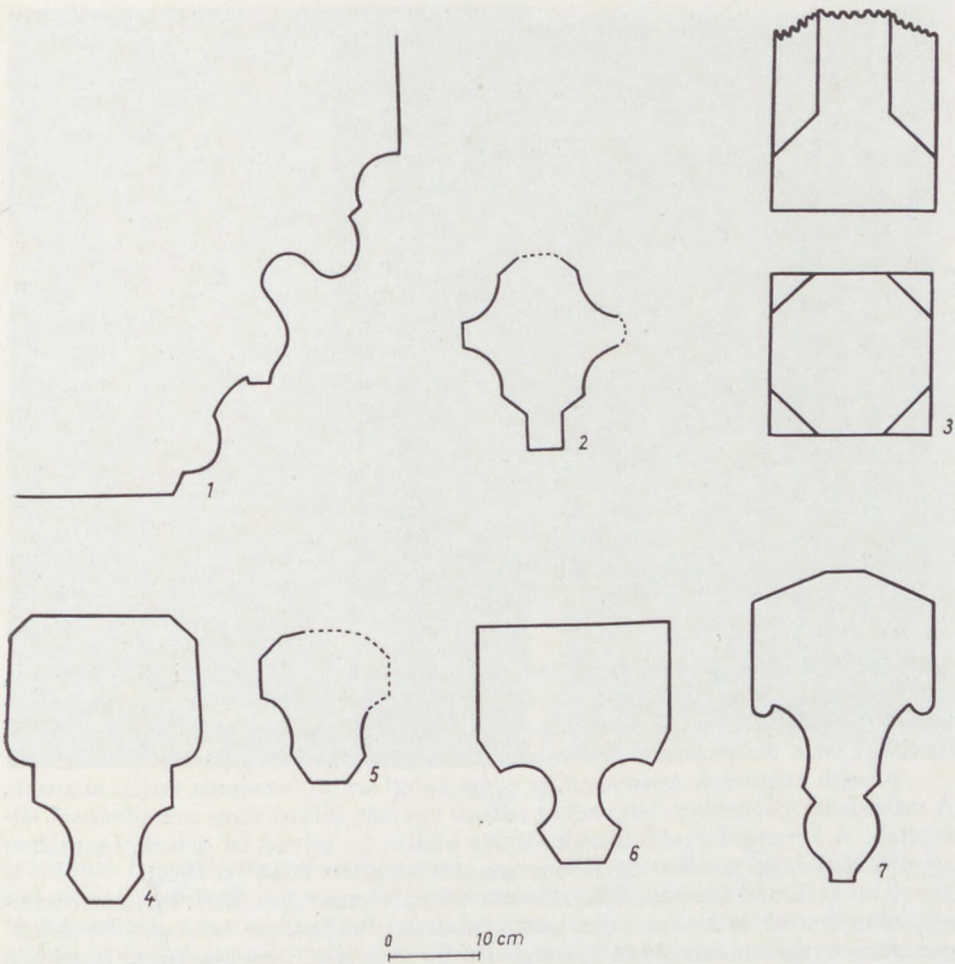
A szentély és a hajó csatlakozási pontjánál nyitott nagyobb szelvényben feltártuk a déli hajófal indulását, s ezzel megállapíthattuk a hajó szélességét, a diadalív alapozását, a szentélylépcső kezdetét, a hajó keleti sarkában lévő oltáralapozást, valamint a torony falának ide csatlakozó szakaszát. Az ugyancsak széles kőfallal alapozott torony ugyanis – ferences szokás szerint – a szentély kolostor felőli oldalán, a hajó és szentély találkozási pontjában ült. Délnyugati sarkát támpillérrel erősítették meg, délkeleti sarkát nem tártuk fel (4. ábra). A torony nyugati és a templom déli fala által alkotott sarokban lévő helyiséget négyszögű ($18 \times 18 \times 3,5$ cm) padlótéglákkal borították.

A torony déli falához csatlakozott a kolostor keleti zárófala. A torony melletti szakaszon valószínűleg nagy, osztatlan terű helyiség húzódott, melytől délre vastag, többsoros téglaszint és lépcsőalapozás maradványai kerültek elő. A lépcsőalapozáson kívül az itt talált falak vastagsága is arról tanúskodik, hogy a rendháznak a templom felőli szakasza lehetett emeletes (70 cm vastag falak), míg a délebbre előkerült helyiségek 40 cm vastag válaszfalai emelet hordására nem voltak alkalmasak. A lépcsőalapozás s a vele egykorú vastagabb falak egyébként nem tartoznak a kolostor első építési periódusához. A lépcsőalapozáshoz tartozó vastag szintet elbontva ugyanis korábbi, félkörös, vakolás nyomait viselő fal és hozzá tartozó padlószint nyomaira bukkantunk (5. ábra.) Ugyanitt még két, ugyancsak korábbi építkezéshez tartozó keskenyebb fal, ill. falsarok maradványa került elő, ezek összefüggéseinek tisztázására azonban nem volt lehetőségünk.

A lépcsőalapozástól délre eső szakaszon a kutatóárkokban előkerült falmaradványokból érdekes, nálunk ritkán előforduló alaprajzi sajátosságot rekonstruálhattunk: a kisméretű, átlag $2,50 \times 2,50$ m alapterületű cellák egymástól folyosóval elválasztva, két sorban helyezkedtek el egymás mellett. A második – belső – cellasor mellett húzódik az udvart szegélyező kerengőfolyosó. E kettős cellasor nyomai a kolostor délkeleti sarkában lévő nagy helyiségig, ill. a helyiséget a celláktól elválasztó keskeny folyosóig tartanak. A nagy délkeleti helyiséget –

⁴ A csontvázak a kb. 1,80 m mélységű kriptában 90 cm mélységben jelentkeztek. Az egyik csontváz, melyet a kripta nyugati felében találtunk, hanyatt feküdt, a koponya teteje felfelé állt, az erősen felhúzott vállak és felsőkarok között. Egyik alsó lábszára függőlegesen nyúlt le az alatta lévő törmelékbe: már nem tudta kihúzni a ráhulló téglák közül. A ráhulló törmelék nyomása alatt fejét vállai közé húzva hátra hanyatlott. A másik csontváz a kripta keleti felében, félig hasra fordulva feküdt, koponyája igen erősen össze volt törve. Gerince meggörnyedt, alsó lábszára, az előbbiéhez hasonlóan, függőlegesen lefelé nyúlt a törmelékbe.

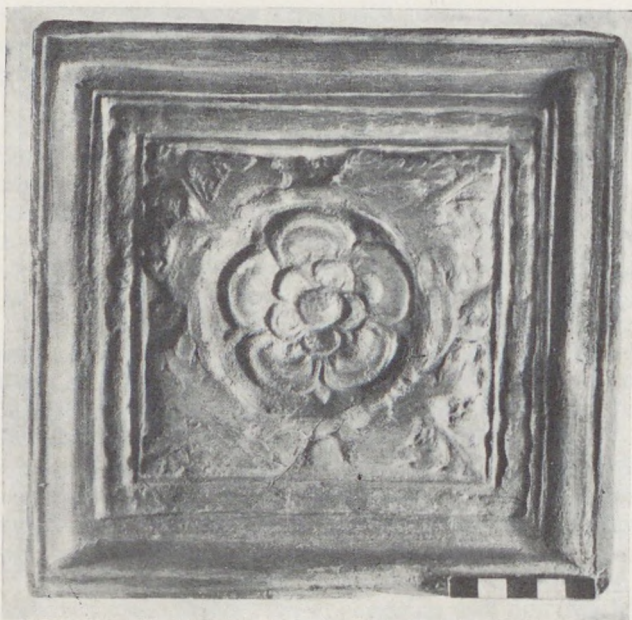
⁵ Az itt felhasznált, $24-25 \times 14,5-15 \times 6,5$ cm-es, világossárga téglák a kolostor későbbi toldalék épületében használt téglatípussal egyeznek meg. A kolostor építési idején használt vörös színű, az előbbinél lazább összetételű téglák mérete $28-30 \times 16 \times 6$ cm.

6. ábra

melynek délnyugati sarkából kisebb helyiséget választottak le – négyszögű padló-téglák borították. Délebbre, az előbbi (nagyobb) teremmel azonos szélességű helyiség két sarkát tudtuk kibontani (3. ábra). A nyugati kiterjedés megállapítására már nem volt lehetőségünk.

Az előbbieken említett két nagy terem déli fala egyben az egész épületegyüttes déli zárófala is volt eredetileg. Ehhez később, utólagosan, a falsíkból előre ugró kisebb helyiséget csatoltak. A falakat, a kriptánál már említett, kisebb méretű, világosabb téglákból építették, s alapozásuk is téglavolt, ellentétben az eredeti épület tört-köves alapozású főfalaival. A toldalék helyiség északkeleti belső sarkában 114×102 cm alapterületű tömör téglalapozás látszott: talán tűzhely alapozása. Feltehetően itt lehetett a kolostor konyhája. Erre vall a toldalékepület külső,

7. ábra

nyugati felén talált zárt szemétreteg is, melyből igen sok XV. századi edénytöredék, csont, tojáshéj, konyhai hulladék került elő. A konyha s a vele szomszédos refektorium idehelyezését egyébként indokolja az az általános szokás is, hogy ez utóbbi helyiségeket a templommal átellenben lévő épületszárnyban szokták kialakítani.

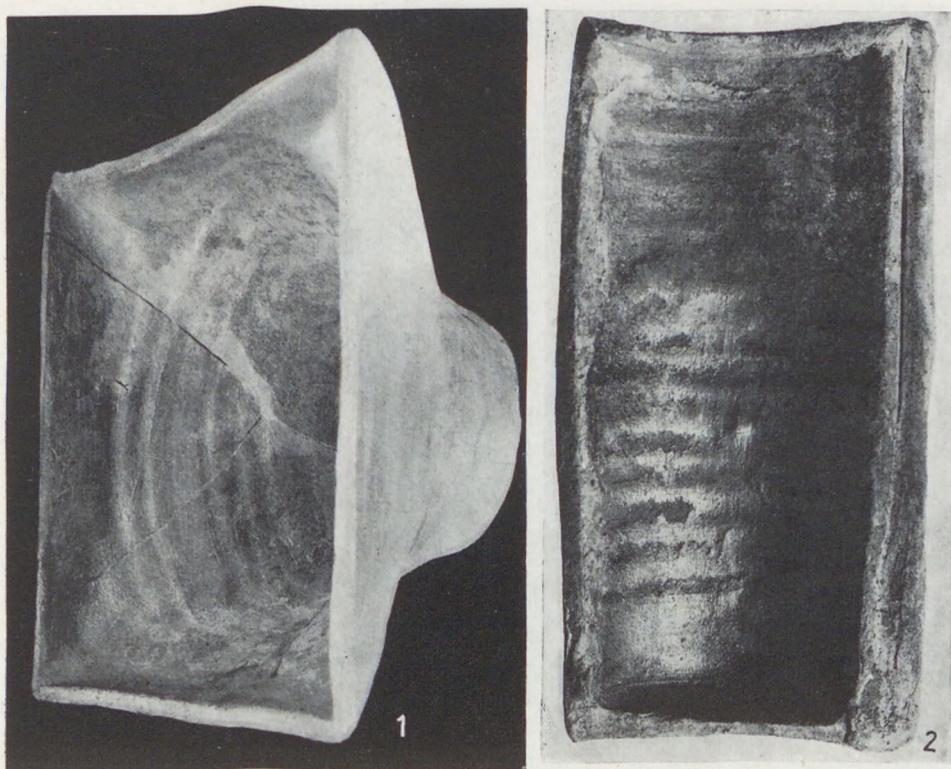
Kisebb átépítések nyomaival az egész keleti szárny területén találkozhatunk. A cellákban, folyosókon két, néhol három egymás fölötti szint maradványai látszottak. A kerengőfolyosó kiszélesítésére utaltak az udvari fal délkeleti sarkában egymás mellé, ill. részben egymásra csúsztatva épített falak (3. ábra).

Ami az ásátások során előkerült középkori leletanyagot illeti: legjelentősebbnek mondhatjuk talán azt a faragott kőanyagot, elsősorban boltozati bordákat, melyek a templom belsejéből kerültek elő (6. ábra 4–5); vagy a közeli házakban őrzött építészeti tagozatokat, mint pl. a Miklós Károly birtokában lévő ablakosztót (6. ábra 2), a Gosztola István kertjének sarkát támasztó íves, elég gazdagon profilált, gótikus keretkövet (6. ábra 1), vagy a Petőfi Sándor utcában lévő kút-káva részleteket.⁶ Ezekhez csatlakozik egy nyolcszögű oszloptörzs két darabja a hozzá tartozó lábazattal. Ez utóbbi három darabot 1959-ben találták vízvezeték áása közben a déli kolostorszárny területén⁷ (6. ábra 3).

A rendelkezésünkre álló középkori apró leletanyag igen szegényes. Ez érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy a templom és közvetlen környéke kivételével a középkori szintek mintegy 25–40 cm-rel voltak csak a mai út felszíne alatt, tehát a leletanyagot tartalmazó kultúrrétegek elpusztultak. Néhány XV. századi fazék és tál alakú, szürke kályhaszem (8. ábra 1–2) kivételével jelentősebb anyagra nem

⁶ L. 2. j. – A darabokat beszállítottuk az ozorai múzeumba.

⁷ ifj. Poór Ferenc közlése, rajza és fényképe, 1959. okt. 24.

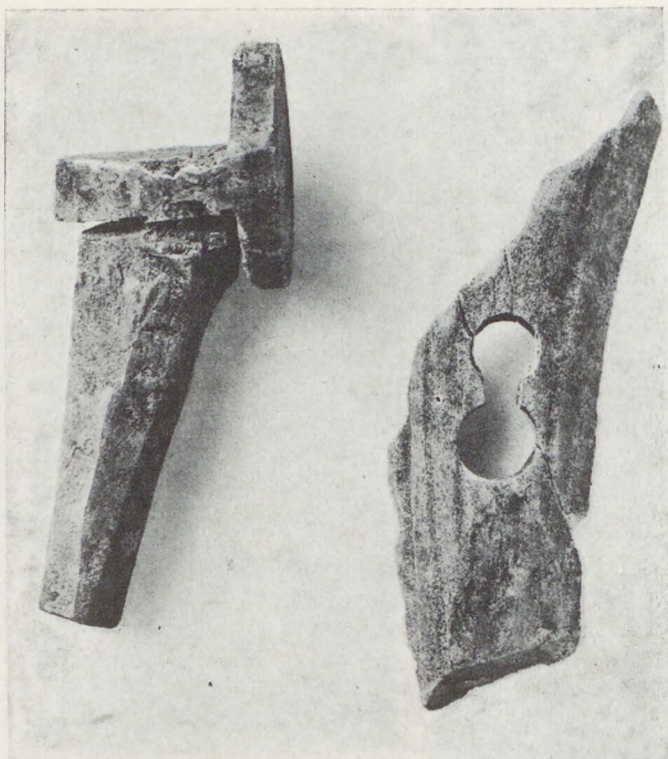

8. ábra

is leltünk. Egyetlen díszesebb darabunk egy, a XV. század legvégére, a XVI. század elejére datálható, növényi díszítésű mázatlan kályhaszem (7. ábra), melynek oldalanként 2–2 cm-rel nagyobb párdarabjait a budai várasatásokból ismerjük (ez utóbbi helyen mázas változatban is előfordulnak).⁸ Két kis zöld színű töredék mázas kályhák jelenléte is utal. A kolostor gazdagabb felszerelésére enged következtetni néhány apró töredék, mint egy zöld mázas, benyomott díszű díszpohár, vagy egy kék virágos, finom kínai porcelán csésze maradványa. A kolostor területén folyó csontfeldolgozásra utal néhány félbemaradt csontfaragvány ill. csontmegmunkálásból eredő hulladék (9. ábra); utóbbi darabok az egyik cella területén kerültek elő, egyik darabjuk a felső habarcsszint felületébe ragadt bele.

Amint később a történeti adatokból látni fogjuk, a kolostor fennállása alig tartott 120 évnél tovább. A pusztulás módjáról tanúskodik az a sok égésnyom, melyet az összes megmaradt járószintek felszínén végig követhetünk, s ugyancsak égés és hirtelen pusztulás tanúja a kriptában talált két csontváz, melyeket, mint már említettük, élve temetett maga alá a lezúduló épülettörmelék.

⁸ A darabról Holl Imre állapította meg, hogy egy, a budai váréval megegyező méretű pozitív darabról vett negatív mintáról készítették.

9. ábra

A tetőzet pusztulása után a falak egy ideig még magasan fennállhattak, ezt tanúsítja a főként a templom belsejében megmaradt lerakódott, tiszta, agyagos föld, melyet csak a szentély belsejében vágtak át egyszer, hogy ott két holttestet hevenyészve, szabálytalanul bedobva, eltemessenek. Erre a lerakódott vastag rétegre hullottak rá a mind jobban pusztuló falak téglái.

A területet kb. a XVIII. századtól kezdve temetőnek használták. Erre mutatnak a sírgödrökkel átvágott pusztulási rétegek s az előkerült csontvázak gyér leletanyaga (olvasó-szemek). A temető hosszabb ideig állhatott fenn. Ezt igazolja a nagyszámú — zömmel melléklet nélküli — csontváz mellett az a megfigyelés, hogy a sírok egy részét pontosan igazítják az akkor még valószínűleg a felszínen is mutatkozó falakhoz, míg más részük ásásakor már falakat, falrészleteket bontanak el (pl. a kerengő-udvar délkeleti sarokfalának esetében); e falak a sírgödrök beásásakor már nyilvánvalóan a felszín alatt voltak.

A temető használatának, minden valószínűség szerint, a lakott település terjeszkedése vetett véget. A még fellelhető építőanyagot felhasználták, a templom és kolostor nyugati felére lakóépületek, kertek kerültek⁹, a keleti szárny maradványait pedig majdnem a középkori járószintig lebontották, hogy helyére utat építsenek.

⁹ A tulajdonosok állítása szerint földmunkák, építkezések során sokszor bukkannak falakra.

Az ásatások során nyert alaprajzi és építéstörténeti adatok rögzítése után tekintsük át röviden az ozorai kolostorral kapcsolatban rendelkezésünkre álló történeti anyagot.

Ozorai Pipo, Zsigmond király hadvezére és bizalmasa, 1406-tól temesi ispán, a felesége révén örökölt ozorai fő birtokán¹⁰ kolostort építtetett a szigorú ferencrendi barátok számára. A ferencesek obszerváns – szigorú – ága abban különbözött a konventuális (későbbi minorita) ágazattól, hogy a kezdeti szigorúbb szerzetesi elvekhez való visszatérést hirdette a későbbi lazításokkal szemben. Az obszervánsok a bosnyák ferences tartományokból húzódtak fel hazánkba a XIV. század közepétől kezdve, s alig egy évszázad alatt mintegy ötven kolostort létesítettek. Magyarországi működésük a bogumil és huszita mozgalmak elleni küzdelemmel kapcsolatos, s hirdetik a török ellenes keresztes háború eszméjét. Az ő soraikból került ki a huszita ellenes inkvizíció vezére, Marchiai Jakab s a török ellenes harcokban jelentékeny szerepet játszó Capistranoi János.¹¹ A rendet tehát elvei s az akkori fontos mozgalmakban betöltött szerepe alkalmassá tette arra, hogy a Zsigmond környezetét képező főurak – így Ozorai Pipo is – letelepítsék őket birtokaikon.

Pipo az ozorai kolostor építésére szóló engedélyt V. Márton pápától kapta 1418-ban. A kolostor 1423-ban már állott, mert ekkor Szalkai Balázs, a szigorú ferencrendiek helytartója, a pápai engedély felmutatásával igazolta Pécssett, a megyés püspök előtt a kolostor felépítésének jogos voltát.¹²

A kolostor ez időben népes, nagy kolostornak számított. 1460. április 5-én Varsányi István, a magyarországi ferencrendiek vikáriusa, itt írja meg jelentését a vikárius generálisnak és az összes provinciálisoknak, hogy mi mindent tett eddig Capistranoi János szentté avatása ügyében.¹³ 1462-ben a szigorú ferencrendiek itt tartották közgyűlésüket.¹⁴ A dunántúli kolostorok szaporodásával az ezekből alakított őrséget Ozoráról nevezték el,¹⁵ 1516-ban az őrséghez hét kolostor tartozott.¹⁶ Még 1535 elején is egyike a Dunántúl népesebb kolostorainak, 20 szerzetessel.¹⁷

Az alapítástól eltelt időben a kolostor, ill. Ozora birtokosai többször változtak. Ozorai Pipo 1426-ban halt meg; a székesfehérvári bazilikában temették el.¹⁸

¹⁰ 1398. június 10. Zsigmond király rendelkezése a szekszárdi konventhez, hogy iktassa be a firenzei Scolari Pipót és feleségét, Ozorai András fiúsított leányát apjának Tolna megyei birtokába. *Mályusz E.*, Zsigmondkori oklevéltár. I. (Bp. 1951) 591., 5356. sz. – 1399. július 12-i oklevél a beiktatásokról: Uo. 662., 5979. sz. – A források Pipónak 180 templomalapításáról számolnak be, részben hazájában, részben Magyarországon. – *Balogh J. – Dercsényi D. stb.*, A magyarországi művészet története. I. (Bp. 1956) 186.

¹¹ *Balanyi Gy.*, Szerzetesrendek. (Bp. 1933) 57.; *Nagy Z. – Papp I.*, Szeged. (Bp. 1960) 53.; Magyarország története. I. (Bp. 1964) 118–119.

¹² *Kardosonyi J.*, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. (Bp. 1924) 132.

¹³ *Bölcskei J.*, Capistranoi Szent János. III. (Székesfehérvár 1924) 493–494.

¹⁴ *Kardosonyi J.*, i. m. 132.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ 1425. Ozorai Pipo alapítványa a székesfehérvári székesegyház részére, hol temetése iránt intézkedik. *Wenzel G.*, Tört. Tár 1884. 430., 73. sz. okl. – ugyanerről: 1426. Uo. 434., 74. sz. okl.

Özvegye 1438-ban úgy intézkedett, hogy halála esetén Ozora várát és tartozékait – tehát a kolostort is – átengedi Hédervári Lőrinc nádornak és utódainak.¹⁹ 1443-ban már végleg a nádor kezén találjuk. Az ő utódaié volt a következő század elején (1500, 1506) is.²⁰ Az ásatáskor kibontott, s a templom építésénél későbbi időből származó kriptá is e család valamelyik tagjának készülhetett.

1542-ben a birtokot Török Bálint tulajdonában találjuk. Az ozorai kolostorban lakott a felesége udvarába kirendelt gyóntató, Keresztúri Vitályos, az utolsó ozorai ör.²¹

Ugyancsak 1542-ben, a közgyűlés a török veszedelemre való tekintettel – megengedi az ozorai testvéreknek, hogy két lovat és kocsit tarthassanak, esetleges menekülés céljaira.²² A menekülésre 1543-ban került sor, ekkor Török Bálint pápai birtokán helyezik el az értékes egyházi felszereléseket,²³ melyeket Török Bálint fia, a protestánsá lett János, nem adott vissza a szerzeteseknek.²⁴

Az ozorai kolostorra vonatkozó felsorolt történeti adatokból kitűnik, hogy az általunk részleteiben feltárt épület a Dunántúl legjelentősebb ferences kolostorai közé tartozott. Az írott feljegyzések tehát alátámasztják az ásatások eredményeit: az épületek nagy kiterjedése s a rövid fennállás alatt végzett többrendbéli alakítások ugyancsak a kolostor jelentőségét húzzák alá.

Ha az Ozorán előkerült maradványokat be akarjuk illeszteni a hazai ferences kolostorok sorába, azt látjuk, hogy az alaprajzi elrendezés főbb jellegzetességeiben megegyezik az általános ferences építési gyakorlattal:²⁵ az osztatlan terű, zömök hajóhoz sokszög záródású, több boltszakaszos, támpilléres szentély csatlakozik. A szentélyt itt 60 fokos szögben törő falakkal zárják (ez megfelel a hatszög három oldalának), ellentétben az általánosabb, a nyolcszög három oldalával történő lezárással. Hasonló szentélyzáródással a szegedi ferences templomnál találkozunk.²⁶ Az első szegedi obszerváns építkezések idejét nem ismerjük, de a rendelkezésünkre álló adatok alapján feltételezhetjük, hogy az ozorai és szegedi építkezések között túl nagy időbeli differencia nem lehet.²⁷

¹⁹ Uo. 626., 85. sz. okl.

²⁰ Csánki D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. (Bp. 1897) 410.

²¹ Karácsonyi J., i. m. 133.

²² Uo.

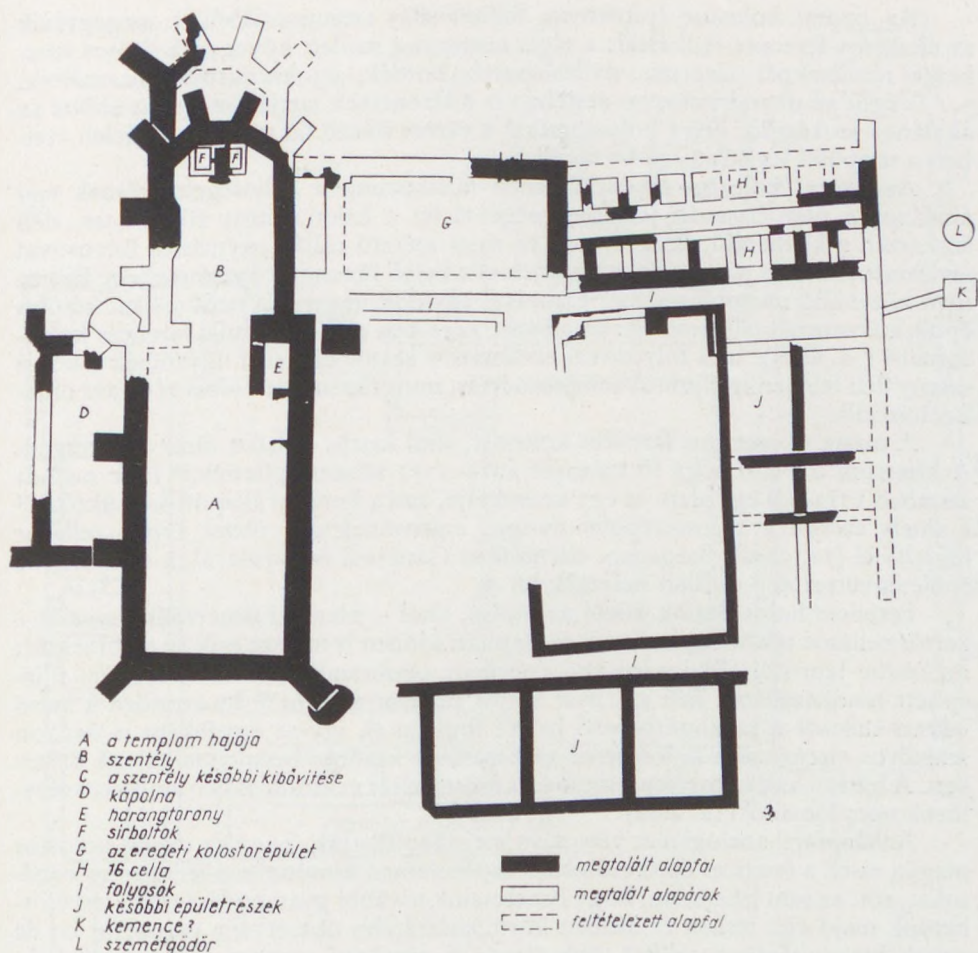
²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Dümmerling Ö., A Ferencrend középkori csúcsíves stílus építészetének emlékei Magyarországon. I–II. Technika 1941, 1943. III. 1944. 5–12.

²⁶ Uo. I. 14., alaprajz 13., 21. kép.

²⁷ A szegedi obszerváns ferencesekre vonatkozó első adatot 1444-ből ismerjük, amikor elrendelték, hogy a konventuális (máriánus) ferencesek más házaikkal együtt a szegedit is adják át az obszervánsoknak. 1452-ben azonban még máriánus nagykáptalant tartanak itt. Az 1459. évi Mátyás-féle vásártartási engedély már az obszervánsok Boldogasszonyi titulusú kolostora előtti térre vonatkozik, az itt lévő korábbi templom ugyanis Szent Péter tiszteletére volt szentelve. A rendi hagyomány szerint a templomot 1465-ben, ill. 1468-ban építették. A korábbi templom átépítése valószínűleg két menetben történt, mivel a szentély alsó harmadát hatszögös rendszerben kezdték el építeni, míg felső részét 1492–1494 körül nyolcszögös rendszerben tervezték át és építették fel. Ez utóbbi áttervezést tulajdonítják Frater Johannesnek, a XV. század vége nagy ferences építészenek. Nagy Z. – Papp I., i. m. 53.; Bálint S., Szeged városa. (Bp. 1959) 64.

10. ábra

A torony, általános ferences szokás szerint, a szentélynek a kolostor felőli oldalán áll, jelen esetben a szentély és a hajó találkozásánál, a külső sarokban.

A sokszor teljesen elpusztult, vagy nagymértékben átalakított rendházak alaprajzi részleteit kevésbé ismerjük. A néhány még meglevő, részben átalakított emlék alapján arra következtethetünk, hogy a sekrestye mellől általában lépcső vezetett az emeletre.²⁸ E szokásos lépcső-alapozást, mint azt az ásatási leírásban említettük, megtaláltuk az ozorai kolostor keleti szárnyában is. Itt emelet azonban csak a templomhoz közelebb eső oldalon húzódhatott, a második építési periódusban. Az első építkezések idején, valamint a délebbre eső cellák fölött emelet, a falvastagságok tanúsága szerint, sehol sem volt.

²⁸ Dümmerling Ö., i. m. I. 11.

Az ozorai kolostor építőanyag felhasználás szempontjából is megegyezik az általános ferences szokással: a téglalapanyag mellett követ csak fontos szerkezeti részleteknél (alapozás, nyíláskeretek, bordák, sarokarmirozás) használtak.

Végül az ozorai kolostor esetében is a ferencesek tartják magukat ahhoz az általános szokáshoz, hogy kolostoraikat a várost övező fal mentén, ill. jelen esetben a település legkülső szélén építik fel.

Az ozorai kolostor lakóépületében találkozunk a helyiségeelosztásnak egy általánosan nem használt jellegzetességével is: a keleti szárny földszintes, déli szakaszán a kisméretű, átlag $2,5 \times 2,50$ m-es méretű cellák egymástól folyosóval elválasztott kettős sorban helyezkednek el a belső kerengőfolyosó mellett. Ehhez igen közel álló megoldással egy Ozorával egyidős, vagy nála nem sokkal később épült kolostornál találkozunk: az először 1452-ben említett gyulai ferences kolostornál²⁹ (10. ábra). Itt a folyosóval elválasztott kettős cellasor ugyancsak a keleti szárny déli felében találjuk. A templom itt is, mint Ozorán, a kolostor északi oldalán húzódik.

A másik obszerváns ferences kolostor, ahol kettős cellasor tűnik fel, Szeged. A klastrom ma álló négy fő szárnyát 1718–1751 között építették,³⁰ ránk maradt azonban 1713-ból egy alap- és egy távlati rajz, ami a korábbi állapotokat tükrözi,³¹ s amely szerint a kolostorépület nyugati szárnyának egy részét kettős cellasor foglalta el (11. ábra). Szegeden, ellentétben Ozorával és Gyulával, a templom az épületegyüttes déli oldalán helyezkedik el.

Ferences kolostoraink közül az utolsó, ahol – jelenlegi ismereteink szerint – kettős cellasor található, térben is és alapítási időben is messze esik az előbbiektől: a Corvin Jánostól 1489–1490-ben építtetett okolicsnói kolostor 1697-ben újjáépített rendházában a déli szárnyat kettős cellasor tölti ki.³² Itt azonban a belső udvari cellasor a kerengőfolyosó helyét foglalja el, így az egyébként is nagyon szabályos elrendezésű kolostornál valószínűleg későbbi beépítéssel állunk szemben. A három hajóra osztott templom is erősen eltér az előbbieken említett kolostorok templomaitól (12. ábra).

Az alaprajzi analógiákat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az ozorai kolostor magán viseli a ferences építkezésekkel kapcsolatban kimutatható jellegzetes vonásokat, sőt, az sem lehetetlen, hogy ismereteink további gyarapodása után, leszűkíthetünk majd egy térben és időben körülhatároltabb obszerváns csoportot is; de ennek bizonyításához sokkal több tárgyi és történeti anyagra lesz szükségünk, mint ami pillanatnyilag rendelkezésünkre áll.

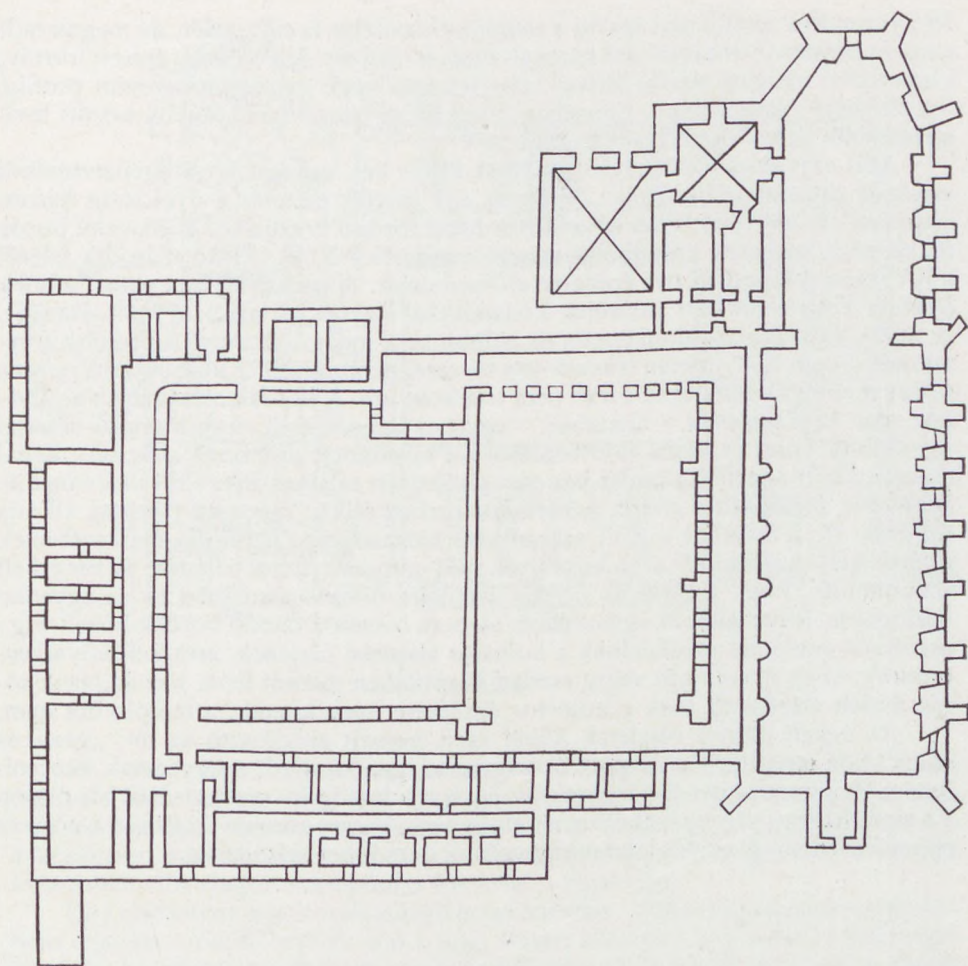
Az ozorai kolostor faragott kőanyagával kapcsolatban ferences kapcsolatokról, sajnos, nem beszélhetünk. A korábbi, közvetve vagy közvetlenül Budához

²⁹ A kolostort Scherer véleménye szerint még Maróti János bán (+1435 körül) alapította. Első kolostor alapítási kérése 1405-ből való, a második 1409-ből. Az építkezésekre nem kerül sor, 1420. február 23-án újabb engedélyt kap V. Márton pápától. Az építési engedélyek nem Gyulára, hanem a Maróti birtok más helységeire vonatkoznak, de 1452-ben, amikor a már felépített kolostor első említése történik, azt már Gyulán találjuk. Scherer F., Gyula város története. I. (Gyula 1938) 49. – A templom és rendház maradványait Implom József ásta ki: Uo. 50.

³⁰ Bálint S., i. m. 64.

³¹ Uo. 38. kép.; Nagy Z. – Papp I., i. m. 55–56., 20. kép.

³² Dümmerling Ö., i. m. I. 9–10., 16. kép.

11. ábra

kapcsolódó³³ koldulórendi építkezések lezajlanak a XIV. század folyamán³⁴, a ferences János barát köréhez tartozó későgótikus formák pedig a a XV. század utolsó évtizedeiben tűnnek fel.³⁵ A Zsigmond-kori ferences építkezések fennálló templomait vagy épp ez utóbbi építkezések során, vagy a barokk korban alakítják úgy át, hogy az építéssel egyidejű részletformáit nem ismerjük. Ozorán kívül az egyetlen eredeti faragott részleteket mutató obszerváns ferences templom Kusaly.³⁶

³³ Gerevich L., BpR 17(1956) 45–61.; Balogh J. – Dercsényi D. stb., i. m. 146–148.

³⁴ Dercsényi D., Nagy Lajos kora. (Bp. é. n.) 88–95.

³⁵ F. Tóth R., BpR 18(1958) 365–379.; Nagy Z., Szépművészet 5(1944) 179–191., 217–229.

³⁶ A bosnyák ferencesek részére épített kolostort a kusalyi Jakcs Dénes boszniai püspök és testvérei alapították. V. Márton pápa 1422-ben adott engedélyt, 1423-ban Pálóczi György erdélyi püspök költöztette be őket a rendházba. Dümmerling Ö., i. m. I. 7.

Itt 1552 után a rendházzal együtt a templom szentélye is elpusztult, de megmaradt a ma református templomként használt hajó, a szentély déli oldalára épített torony, s az eredeti nyugati számráthíves főbejárat, melynek gazdagon tagozott profilja – a fénykép³⁷ után ítélve – típusában közel áll az ozorai faragványok között levő egyszerűbb keret-töredékhez (6. ábra 1).³⁸

Ami az Ozorán előkerült bordákat illeti: két, egymás továbbfejlesztéséből alakított típussal találkozunk: az egyik egy kisebb méretű, a nyolcszög három oldalával záródó orrú, s két egymásnak hátat fordító horonyból álló nyakú borda (6. ábra 5), melynek különböző arányú variációi a XIV. század második felétől a XV. század közepéig sok épületen előfordulnak. A budai várban e típus, többek között, Zsigmond-kori torzfejes konzolokkal együtt is található³⁹ (6. ábra 6). A másik változat tulajdonképpen az előbbinek a megtoldása egy, a profilok folytatásában negyedkörívesen lekerekített törzssel (6. ábra 4). Ez utóbbi típus pontos másával eddigi kutatásaink során nem találkoztunk. A bordák orrtagjának a törzshöz való kapcsolódása – általában – egyenes lemezzel vagy homorú vájjal történik (a korai és késői előfordulásoknál egyaránt); domború kapcsoló taggal Ozorán kívül egyedül a budai vár egy zárókövén találkozunk.⁴⁰ Ez utóbbinál az átmenetet az ozoraitól eltérő, körtetagos orrhoz félkör metszetű pálcátág alkotja (6. ábra 7). A darabot a XV. század első harmadára, Zsigmond építkezéseinek idejére kell datálnunk⁴¹ s az ozoraitól való minden eltérés ellenére is meg kell állapítanunk, hogy a törzs és orrtag ilyenfajta összekapcsolására ez az egyetlen analógiánk. Mivel akár az egyszerűbb, akár az összetett ozorai bordák közül vagy távolabbi analógiái megfelelnek a kolostor alapítási idejének, arra kell következtetnünk, hogy a templom végig eredeti állapotában maradt fenn, s az ásatások során észlelt átépítések csak a kolostor épületére vonatkoztak, a templomra nem.

Az egyéb díszítő részletek közül ránk maradt ablakosztó az ún. „grafikus stílus”-hoz tartozik,⁴² a csoport országszerte igen elterjedt s ugyancsak kapcsolható a Zsigmond-kori építkezésekhez is. A nyolcszög keresztmetszetű kis oszlop s a síma háromszöges sarokátmenettel képzett lábazat annyira általános a gótikus építészetben, hogy analógiák szempontjából nem jöhet számításba.

*

³⁷ Uo. I. 7., 10. kép.

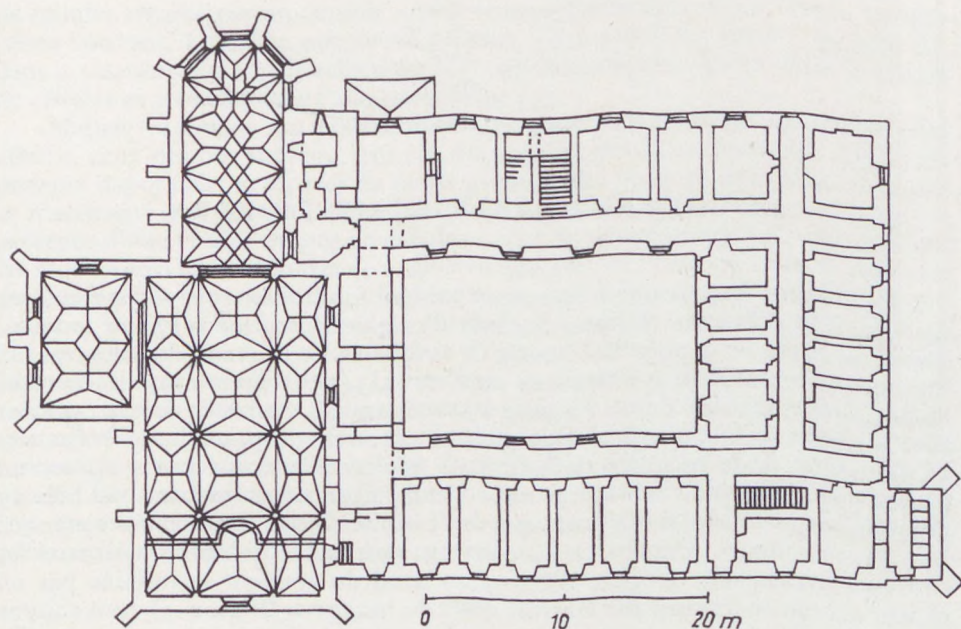
³⁸ Az azonos értékű homorú és domború tagok ritmusos váltakozása összehatásában meg-
egyezik egymással. A kusalyi templom boltozati bordáit nem ismerjük.

³⁹ A „Gyilokjáró” elnevezésű lelőhelyről előkerült darabok. – L. Várnai D., BpR 16(1955) 364., 1. ábra 12–13.; Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 143., 195. ábra 6.; Várnai a típus elterjedését a XIV. század közepétől a XV. század végéig teszi, de megállapítja, hogy használata elsősorban a XV. század elejére jellemző: i. m. 366. – Hasonlóképp vélekedik Mencl is a cseh anyag alapján. Mencl, V., Trary klenebnich žeber v česke gotické architektuře. Zprávy Památková Pěče 11–12(1951–52) 268–281.

⁴⁰ L. Várnai D., i. m. 364., 1. ábra 18.; Gerevich L., A budai vár... 143., 195. ábra 10.

⁴¹ A darab a déli kétpilléres terem melletti késői bástyafal bontásából került elő, így lelőhelye alapján is tartozhat XV. századi építkezéshez. – Várnai a készítési idő alsó határát 1420-ban állapítja meg, mivel – zárókőről lévén szó – rajta profiláthatás mutatkozik. L. Várnai D., i. m. 366.

⁴² Gerevich L., AHA 5(1958) 241–282.

12. ábra

Ha – összefoglalva az elmondottakat – röviden értékelni akarjuk az ozorai ásatások eredményeit, meg kell állapítanunk, hogy a kutatások elvégzése nem volt haszontalan. Egyrészt töredékes voltában is értékes alaprajzzal gyarapította a középkori kolostorokkal kapcsolatos ismereteinket, másrészt eddig a magyar kutatásban elhanyagolt szempontra hívta fel a figyelmet.

Egy elsősorban adatközlés jellegű ismertetésnek – mint a jelenlegi beszámoló – nem feladata a rendelkezésre álló s igen alapos történeti, régészeti és művészet-történeti kutatásokat igénylő részletes feldolgozás. A felmerült történeti és építés-történeti adatok azonban arra engednek következtetni, hogy a továbbiakban érde-mes lenne alaposabban megvizsgálni az obszerváns ferences építkezéseket. Az ob-szerváns mozgalom elterjedésének politikai és társadalmi háttere, a közel egyidő-ben kiadott sorozatos alapítási és építési engedélyek s az előbbieken felsorolt néhány obszerváns építkezés rokon jelenségei (az egyhajós templom, Ozora és Szeged hatszöges rendszerű szentélyzáródása, az ozorai és gyulai kolostorok szoros alaprajzi kapcsolatai, a kerengőfolyosón belül elhelyezett, egymástól folyosóval elválasztott kettős cellasor az előbbi két helyen és Szegeden) esetleg további kap-csolatokra, jellegzetes építési sajátosságokra vagy az általánosítás további lehető-ségeire utalhatnak. S ez annál is inkább elképzelhető, mivel – mint korábban is utaltunk rá – mind a XV. század előtt, mind a XV. század végén is van ferencesek-hez kapcsolódó műhelyekről tudomásunk.

LE COUVENT FRANCISCAIN D'OZORA

Le couvent franciscain – découvert par des fouilles en 1957 – fut fondé en 1418 par Pipo d'Ozora (Filippo Scolari) d'origine florentine à Ozora (comitat Tolna) au centre de sa propriété héritée de sa femme. Le couvent, dont les travaux de construction avaient été terminés déjà en 1423, périt après 1543 des ravages de la guerre contre les Turcs. La mise à jour complète des restes de mur, partout sous la surface du sol, n'était plus possible en raison des disponibilités très limitées d'une part et de la présence de bâtiments modernes sur une partie du terrain d'autre part. Les détails mis à jour ont cependant un certain intérêt aussi bien au point de vue de l'histoire régionale que de l'histoire de construction des couvents. Les caractéristiques principales du couvent sont celles qu'on trouve dans les couvents franciscains. L'église d'Ozora au nord du couvent se termine par un choeur allongé se fermant par les trois côtés du hexagone (Figs. 2-3), tout comme l'église franciscaine observantin de Szeged. La tour de l'église s'élevait au sud de l'église, au point de jonction du choeur et de la nef (Fig. 4). Le mur de face de l'est du couvent s'embranchait au côté extérieur de la tour. La partie nord de l'aile est devait être occupée par une grande pièce non divisée, avec les fondements de l'escalier, à la partie sud, donnant accès à l'étage supérieur. De là, côté sud, une double rangée de cellules longeait le cloître, séparée d'un couloir. Les différences d'épaisseur des murs démontrent que l'étage supérieur ne se trouvait qu'au-dessus de la partie située au nord des cellules et dans la deuxième période de construction seulement. Nous avons trouvé notamment au-dessous des fondements de l'escalier et du niveau des murs moins épais de la première période de construction (Fig. 5). Au côté sud de la double rangée de cellules, le coin sud-est du couvent est occupé par une grande pièce et de là, vers l'ouest, nous avons trouvé le commencement d'une autre salle de largeur égale. L'exploration de l'aile sud a dû être interrompue là en raison de la présence de bâtiments sur le terrain. La paroi de fermeture est de ces deux salles était aussi le mur de face originale du couvent à laquelle une pièce en sillie a été ajoutée plus tard. Cette dernière devait être la cuisine d'après les fondements de four et, à côté du mur, de la fosse aux ordures ménagères y trouvés. La largeur totale nord-sud du couvent était 73 mètres (dont 8,5 m la largeur du choeur de l'église). La longueur hypothétique de l'église était environ 35-40 m, l'étendue du couvent en direction est-ouest devait être 55-60 m. Les dimensions du couvent fournissent de nouveaux arguments aux allégations des sources écrites selon lesquelles le couvent d'Ozora était au XVe siècle l'un des plus importants couvents de la Transdanubie des Franciscains avec le nombre de moines le plus élevé.

L'analogie la plus proche du plan mis à jour à Ozora est le couvent de Gyula fondé aussi pour des récollets (Fig. 10). Là aussi nous trouvons la double rangée

de cellules séparée par un couloir – tout comme l'aménagement à Ozora. Le troisième couvent, à double rangée de cellules, celui aussi, est situé à Szeged. Là, dans le couvent bâti vers le milieu du XVe siècle aussi pour des récollets, la rangée de cellules se trouvait dans l'aile ouest (Fig. 11).

Malheureusement, un pourcentage très élevé des couvents en Hongrie fut détruit, ceux qui ont survécu, ont été, en majeure partie, reconstruits, ainsi il est presque impossible de séparer de petits groupes des plans au nombre assez limité et n'accusant que peu de différences. Il est toutefois digne d'être retenu que la présence d'une double rangée de cellules à côté du déambulatoire du cloître parmi les monuments de la Hongrie ne s'observe que dans ces trois cas cités de couvents des franciscains observants. La double rangée de cellules du couvent d'Okolicsno fondé et bâti plus tard est un type qui diffère des trois antérieurs, ce qui devait être le résultat d'une reconstruction à l'époque baroque et là, l'église était un bâtiment à trois nefs (Fig. 12). Le matériel disponible actuellement est peu pour nous permettre d'en tirer des conclusions éloignées. Toutefois, les observations que nous nous sommes permis de faire attirent l'attention à ces constructions monastiques de la première moitié du XVe siècle et tout particulièrement au groupe de franciscains qui avait joué à cette époque un rôle social et politique très important, car l'hypothèse de l'existence à cette époque d'un groupe de construction d'observantin ne doit pas être exclue.

PÉNZVERÉS SZOMOLNOKON A XVI. SZÁZADBAN

A XVI. század első felében, a mohácsi katasztrófát követő kettős királyság évtizedeiben, pontosan 1526–1540 között még középkori mintára folyt Magyarországon a pénzverés mind a két király nevében. A pénzrendszert és pénzlábat illetően az I. Mátyás 1467-i reformjában lefektetett elvek voltak érvényben, az érmek külső képe továbbra is a Madonnás típust követte és középkori pénzverésünknek még az a jellegzetes gyakorlata is megmaradt, hogy mindkét király területén több verde működött, gyakran ugyanabban az időben is, bár e verdek egyik-másika csupán igen rövid ideig tartó tevékenységet fejtett ki. Ennek a jelenségnek a következménye, hogy mind János király, mind Ferdinánd aprópénzein még mindig akadnak – bár egyre gyérülő számban – olyan verdejegyek, melyeket megnyugtató módon a mai napig nem lehetett feloldani. Az ilyen bizonytalannak tekinthető verdejegyek természetesen állandó találgatásokra és feltevésekre nyújtanak hálás anyagot. Ezek a meg nem fejtett verdejegyek feltehetőleg eddig ismeretlen alkalmi verdek működését rejtik jelzéseik mögött. Egy ilyen, eddig ismeretlen jelentésű pénzverő jegyet kísérelünk meg ezúttal újabban felbukkant források felhasználásával feloldani, illetve az ilyen jegyet viselő érmekeket próbáljuk meg a rövid ideig működött szomolnoki pénzverde vereteinek tekinteni.

Szomolnok (Schmölnitz) a régi Szepes megyéhez tartozó bányaváros (ma Smolnik néven Csehszlovákiában) hajdan az ún. felső-magyarországi hét bányavárosi közösséghez tartozott és különösen ezüstabányászata volt eléggé jelentős.¹ Mint pénzverőhely a magyar pénztörténetben két ízben játszott szerepet, illetve eddigi tudásunk szerint két különböző időből lehet bizonyosan kimutatni a szomolnoki pénzverde működését.

A szomolnoki pénzverdének első szereplése ténylegesen az Anjou-korból ismeretes. Károly Róbert ugyanis 1323-ban elindított nagy pénzügyi reformjával kapcsolatban átszervezte az egész pénzügyi igazgatást és az addig meglevő négy Árpád-kori és egy szlavón kamarához még hat új pénzverő kamarát állított fel, többek között az egyiket Szomolnok székhellyel. Ez utóbbi kamarának a székhelye előzőleg egy ideig Kassán volt, és onnan lett áthelyezve Szomolnokra. Az új kamarákat lehetőleg a bányavidékeken szervezte meg és a kamarák székhelyéül többnyire olyan helyeket jelölt ki, ahol bányakamarai székhely is volt. Ez a korábban egymástól függetlenül működő két pénzügyigazgatási szerv most lassan egybeolvadt.² A pénzverő kamarák élére a királlyal szerződéses viszonyban álló kamara-

¹ Wenzel G., Magyarország bányászatának kritikai története. (Bp. 1880) 79–83.; Ember Gy., Az újkori magyar közigazgatás története. (Bp. 1946) 291.

² Hóman B., A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. (Bp. 1921) 193 skk.; Ember Gy., i. m. 293–294.

ispánok (comes camerae monetarum) kerültek. A szomolnoki kamarából 1330–1351 közötti időből ismeretesek kamaraispánok nevei,³ tehát nyilvánvalóan ebben az időben (Károly Róbert és I. Lajos kora) működött a pénzverőkamara és folyt itt pénzverés. A szomolnoki pénzverés tényleges folytatására nézve az ilyen közvetett bizonyíték mellett konkrét adatunk is van, minthogy Drugeth Vilmos szepesi gróf végrendeletében 1330-ból a következő szöveg olvasható: „... ipsa pecunia de dicto monte Smolnukbánya . . .”⁴ Ezeknek az adatoknak az alapján Schulek Alfréd elfogadható valószínűséggel feltételezi, hogy Károly Róbert pénzei között az S–B, S–P vagy S–liliom jegyű érmekeket lehet szomolnoki veretű pénzeknek tekinteni.⁵ A két betű vagy jegy közül az általános gyakorlat szerint a baloldali jelenti a verdehelyet (rendszerint a pénzverőhely nevének kezdőbetűjével), míg a jobboldali a felelős kamaraispán nevét rejti. Ezek szerint a szomolnoki verde jele az S-betű és a verde működése így az Anjou-kor folyamán kétségtelenül bizonyítható. Az Anjouk utáni időből a szomolnoki pénzverésre nézve semmi konkrét adatunk nincsen, és itteni kamaraispánok nevei sem ismeretesek.

A szomolnoki verde időben elég távol, még egyszer játszott nagyobb szerepet a magyar pénzverésben. Mária Terézia 1760. szeptember 27-én kelt patensében rendelte el a rézpénzverést, melynek következményeként ettől kezdve a garasnál (3 kr.) kisebb értékű pénzek kerültek rézből kiverésre. A kimondottan pénzverés céljából felállított szomolnoki pénzverő 1761–1817 közötti években működött és 1817-ben szűnt meg itt a pénzverés.⁶ Az itt kiverésre került tetemes mennyiségű rézpénzen a verde jele S-betű volt, akárcsak a középkorban.

A szomolnoki pénzverés e két eddig is tudott korszakán kívül sem az írott források, sem a fennmaradt pénzek alapján további szomolnoki pénzverés kimutatására nézve nem történt kísérlet, bár az alább felsorakoztatott bizonyító adatok alapján úgy látszik, hogy még egy alkalommal – noha csak rövid ideig – kimutatható Szomolnok városában pénzverde működése. A közlendő adatok némelyike nem ismeretlen az irodalomban, de önmagában egyik sem volt elegendő megnyugtató következtetések levonására. A Corpus Num. Hungariae III. kötete részére végzett levéltári kutatások alkalmával azonban szerencsésen előkerült még néhány olyan feljegyzés, melyek az eddig ismert adatokkal és a megfelelő érmeikkel egybevetve lehetővé teszik a szomolnoki pénzverés valószínű feltételezését a XVI. század első felében.⁷

Az első és egyben legfontosabb adat, amelyik erre a szomolnoki pénzverésre utal, 1531-ből ismeretes, amikor is Sauer Sebestyén szomolnoki kamaragróf tudatja Kassa városával, hogy a király úrának, Thurzónak, engedélyt adott a pénzverésre és küld „etliche denarii” hogy kiáltassák ki.⁸ E megbízhatónak tűnő egykorú feljegyzés szerint 1531-ben folyt Szomolnokon pénzverés, erre Thurzó (nyilván Elek) királyi engedélyt kapott, a kamaraispán Sauer Sebestyén volt, sőt a tényleg

³ Horváth T. A. – Huszár L., NK 54–55(1955–56) 31–32.; Huszár L., NK 64–65(1965–66) 55–59.; 1351-ből csak általában említve a szomolnoki kamaraispán, név nélkül. Fejér Gy., Codex Dpl. IX. 2. 68.

⁴ Fejér Gy., i. m. XI. 439.

⁵ Schulek A., NK 25(1926) 189.

⁶ Jeszenszky G., Az Érem 5(1927) 100–105.

⁷ A CNH III. kötete részére a levéltári anyagot néhai Horváth Tibor Antal gyűjtötte és az összegyűlt anyagot ő bocsátotta rendelkezésünkre.

⁸ Numizmatika adattár 40. sz. Melléklet a NK 1911. évfolyamához. Gálócsy Zoltán közli itt ezt az adatot, majd ugyanezt Kemény L. is közli: Arch. Ért. 23(1903) 74.

1. ábra

kivert pénzek közül az utóbbi néhány darabot mutatóba el is küldött Kassa városának.

A kassai levéltárból e két ízben is közölt adat tehát régóta ismeretes, de mégsem vonta magára a kutatók figyelmét, nyilván azért nem, mert a XVI. század első felének zavaros pénzverési viszonyai között, a magán pénzverés virágzása tetőpontján, amikor különféle uzurpált jog alapján, vagy egyenesen minden alap nélkül tömegesen folyt a hamis denárok veretése, egy ilyen magában álló feljegyzést óvatosan lehetett csak fogadni, mert kérdéses, vajon milyen pénzverés állott mögötte a felkavart pénzügyi állapotok közepette. Ennek a régi feljegyzésnek van azonban egy megnyugtató kijelentése, mely szerint a verés királyi engedéllyel folyt, amiből következik, hogy itt különleges esettel állunk szemben és nem az elburjánzott hamis pénzverésről van szó. A szomolnoki egykorú pénzverésnek ezt a hivatalos jellegét látszanak megerősíteni a következő adatok is.

Így 1549-ben a pozsonyi magyar kamara írja Werner Györgynek, hogy más módot nem lát a forgalomban igen elterjedt lengyel pénzek kiszorítására, mint kamarát emelni a Szepességben és ott pénzverést elindítani. A verdét még haszon nélkül is fel kell állítani. Javasolja, hogy tárgyaljanak Sebastianus Sawyer „magister”-rel, aki valamikor Alexius Thurzó neve alatt pénzverést üzött.⁹ Ezt a közlést Sauer Sebestyén nevének említése kapcsolja szorosan az előbbi adathoz, mert íme egy csaknem két évtizeddel későbbi és egészen más eredetű forrás is igazolja, hogy Sauer pénz veretett Thurzó Elek részére.

Közvetlenül összefügg ezzel a pozsonyi magyar kamarának egy másik levele, melyben arról történik említés, hogy nem titok, miszerint Kassán az elmúlt években pénzverés folyt és ugyanaz Thurzó Elek helytartónak is meg volt engedve öfelsége által.¹⁰ Ez a forrás tehát megint Thurzó Elek részére királyi engedéllyel

⁹ 1549. VII. 17. . . . cum egregio Mgro Sebastiano Sawyer, qui olim cusionem exercebat sub nomine domini Alexii Thursonis . . . OL. Exped. Cam. III. 249. v. A levélben említett Werner György sárosi kapitány akkor a magyar tanács (Consilium Hungaricum) tagja volt. *Ember Gy.*, i. m. 77.

¹⁰ 1549. VII. 16. . . . Nec latet Mtem Vram quod et Cassoviae superioribus annis cusionem exercebatur et hoc ipsum etiam domino Alexio Thurzoni . . . locumtenenti fuerat per Mtem Vram concessum . . . OL. Exped. Cam. III. cs. 150.

folyt pénzverésről tesz említést, de megemlíti a kassai pénzverőt is, amelyik ebben az időben királyi verdeként működött.¹¹

Egy következő levéltári adat megint a szomolnoki pénzverés tényét igazolja. Ez a későbbi időből (valószínűleg 1556-ból) származó irat a Szepességben felállításra tervezett pénzverdével kapcsolatban írja, hogy felelős személyül javasolja Bernardus Dwlich urburariust és a pénzverdében alkalmazhatók lennének azok a munkások, akik Kassán a királyi verdében és Szomolnokon Thurzó úr alatt működtek.¹² Ezek a munkások hajlandónak is mutatkoznak itt dolgozni. Ez a hivatalos irat megint csak külön említi a kassai királyi verdét és a Thurzó részére működő szomolnoki pénzverdét amelyik eléggé ismeretes lehetett a maga korában, hogy még egy negyedszázad múlva is emlékszik rá a magyar kamara.

Szintén érdekes, bár nem perdöntő az a közvetett adat 1559-ből, mely szerint Miksa főherceg zokon vette Thurzótól, hogy a körmöci kamara szigorúbb ellenőrzését követeli és Szomolnokon pénzverdét akar felállítani, ahol az ő személyes ellenőrzése mellett vert pénzekkel szeretné dokumentálni, hogy milyen legyen a jó pénz.¹³ Bizonyára Thurzó Ferenc pozsonyi kamarai elnökről (+1576) van itt szó, és nyilván nem véletlen, hogy a pénzveréssel elégedetlen Thurzó éppen Szomolnokon akar verdét felállítani, mintegy visszaemlékezéssel a Thurzó Elek korában itt folyt pénzverésre.

Végül még egy bizonyítéksorozat tesz tanúságot arról, hogy milyen sokáig emlékezetben maradt a kortársak előtt Thurzó Elek szomolnoki pénzverése. Ugyanis amikor 1572-ben a Nagybányával való összeköttetés nehézségei miatt komolyan felmerült a terv valahol Felső-Magyarországon pénzverdét állítani, a szepesi kamara Kassát javasolta erre a célra. Ehhez az udvari kamara hozzá is járult, de egyidejűleg felmerült az a javaslat, hogy Thurzó Ferenchez is forduljanak a használatban már nem levő, de esetleg még nála feltalálható pénzverő szerszámok megszerzése végett.¹⁴ 1573-ban kérdezték meg ezirányban Miksa főherceg utasítására Thurzó Ferencet, hogy nála milyen pénzverő szerszámok találhatók és ezekről milyen áron válna meg.¹⁵ Thurzó Ferenc még az év vége felé válaszolt, hogy pénzveréshez alkalmas szerszámok nincsenek a birtokában.¹⁶

A felsorakoztatott adatok elfogadható valószínűséggel teszik nyilvánvalóvá, hogy Szomolnokon Thurzó Elek királyi engedéllyel pénzert veretett. Természetesen csakis királyi veretekre gondolhatunk és semmi esetre sem valamilyen saját névre folytatott autonóm pénzverésre. Egyrészt ilyen veret nem ismeretes, másrészt pedig a magánszemélyeknek korábban is adott analóg pénzverési engedélyek mindig csak királyi pénzek veretését tették lehetővé. Arról van tehát nyilván szó, hogy Thurzó Elek jogot nyert, főként saját ezüstjéből az általa felállított verdében rendes forgalmi denárokat veretni, viszont a veretésből eredő haszon egészen

¹¹ Kemény L., Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 9(1902) 350–351.

¹² 1556. (?)... qui rei monetariae Cassoviae sub regia et in Zomolnok sub domino Thurzone praeferunt... OL. Exped. Cam. I. 334–339.

¹³ 1559... Herr Stentzel Thurzó begehrt eyne müntz auf der Schmölnitz aufzurichten... Ernyey J., NK 25(1926) 117.

¹⁴ NZ 25(1932) 71. (Gündisch közlése)

¹⁵ 1573. VII. 26. Miksa fhg. levele a szepesi kamarához. OL. Szep. Kam. Ben. Mand. 1573. 212.

¹⁶ 1573. IX. 3. ... de ferramentis et instrumentis quibusdam ad cusionem monetae aptis. Que cum nulla apud ipsum extant... OL. Szep. Kam. Ben. Mand. 1573. IX. 3.

vagy részben az övé lett. Felmerülő kérdés, hogy mikor folyt ez a pénzverés és milyen pénzek kerültek Szomolnokon kiverésre.

Mielőtt azonban a két kérdés megválaszolását megkísérelnénk, foglalkozni kell Thurzó Elek és Sauer Sebestyén személyével, valamint Szomolnok akkori helyzetével, hogy tisztán lássuk a lehetőséget a szomolnoki pénzverés indokolására.

Thurzó Elek pályafutását ismertető összefüggő életrajzról nem sikerült tudomást szerezni, így tehát szétszórt adatokból lehet csak összeállítani életének a mi szempontunkból lényeges mozzanatait. A híres besztercebányai réz vállalatot megalapító Thurzó Jánosnak az egyik fia volt, aki apjának 1508-ban bekövetkezett halála után egyideig György és János testvéreivel együtt, majd 1521 után egyedül vitte tovább a vállalatot a Fuggerekkel társas viszonyban. 1517–1522 között részint említett két testvérével együtt, illetve 1521–1522 években egyedül viselte a körmöci főkamagrófi tisztséget. 1519-ben bevádolták a király előtt, és úgy látszik, 1522-ben lemondott a főkamagrófi hivatalról. Ezután viszont kincstárnok lett, illetve 1525-ben summus thesaurarius kinevezést nyert. Ez év május 16-án mint tárnokmester engedélyt kapott a nova moneta néven ismert inflációs jellegű pénzek átveretésére azzal a kikötéssel, hogy ebből a műveletből eredő haszonnak a fele a királyé legyen. Azonban még ez év június 24-én rövid időre fogságba került a Fuggerek ellen indított vizsgálattal kapcsolatban és július 28-án közölte munkásaival, hogy a király elvette tőle a bányaműveket. Ezután többé bányázzal nem foglalkozott, hanem birtokára visszavonulva mint birtokos főúr élt tovább. A mohácsi vész után következő időkben szilárdan Ferdinánd pártján állott és rövidesen országbíró lett. 1530-ban a török veszély elől elmenekült magyar tanács visszatért Pozsonyba és 1530–1532 között ezt különösebb megbízás nélkül Szalaházy Tamással együtt vezette. 1532-ben Thurzó Elek helytartói kinevezést nyert és ebben a minőségben mostmár egyedül vezette tovább a tanácsot. A helytartóságról 1542-ben mondott le és visszavonult birtokára, ahol rövidesen, 1543. január 25-én elhunyt. Megemlíthető, hogy közben 1537-ben főkapitányi kinevezést is nyert.¹⁷

Thurzó Elek a korán két ágra szakadt bethlenfalvi Thurzó család szepesi ágához tartozott (másik volt az árvai ág). A szepesi ág a birtokát főként Mohács után szerezte, különösen I. Ferdinánd 1526. és 1527. évi adományából, amikor a Szapolyai Jánostól elvett javak közül Szepes várát, Gölnitz, Szomolnok, Rudabánya és Telkibánya bányavárosokat átengedte Thurzó Eleknek. Gölnitz és Szomolnok 1636-ig maradt a Thurzók szepesi ágának birtokában, amikor ez a nemzetség kihalt.

Amikor tehát 1531-ben Sauer Sebestyén szomolnoki kamaragróf arról értesíti a kassaiakat, hogy ura, Thurzó engedélyt nyert a királytól a pénzverésre, akkor ez a Thurzó nyilván csakis Thurzó Elek lehetett, aki mint országos méltóságokat viselő főúr és egyben Ferdinánd pártjának egyik oszlopa, könnyen nyerhetett engedélyt királyi pénzek verésére, mint ahogy korábban, 1525-ben mint tárnokmester kapott hasonló engedélyt a nova moneta átveretésére. Hogy az engedély milyen feltételeket tartalmazott a pénzveréssel kapcsolatban, arról persze Sauer

¹⁷ Ember Gy., i. m. passim.; Péch A., Alsó-Magyarország bányamívelésének története. I. (Bp. 1884) passim.; Krizsó P., A körmöci régi kamara és grófjai. (Bp. 1880); Horváth T. A. – Huszár L., i. h.; Nagy I., Magyarország családai. XI. (Pest 1865) 204.; Illa B., LK 10(1932) 12 skk.

rövid közlése nem értesít és az engedély szövege ismeretének hiányában erre még következtetni sem lehet. Minthogy Szomolnok viszont már jóideje Thurzó Elek birtokaihoz tartozott, semmi akadályja nincs annak, hogy Szomolnokon az ő részére királyi engedély birtokában pénzverés ne folyhatott volna.

Sauer személyére nézve nem sokat tudunk. Nevével a fentebbi két említésen kívül korábban 1527-ben találkozunk, amikor április 8-án János király értesíti Sauer Sebestyén főkamarását, hogy a bocabányaiaknak elengedi az urbura adást.¹⁸ Úgy látszik, Sauer 1527-ben még János király részére dolgozott. A nevét egyébként Rupp szintén ismeri és szomolnoki működésével kapcsolatban úgy említi, mint az ottani „pénzkamara elnökét” sajnos, forrás megnevezése nélkül.¹⁹

Arra a kérdésre, hogy a szomolnoki verdében Thurzó Elek részére mikor folyt pénzverés, Sauer említett közlése mellett csak azoktól a pénzekről remélhetünk felvilágosítást, melyeket szomolnoki vereteknek sikerül meghatározni. Annyi nyilvánvaló, hogy 1531-ben már folyt a pénzverés, hiszen Sauer ekkor frissen vert denárokat küld Kassára. Így tehát a pénzverés feltétlenül ebben az évben (vagy esetleg közvetlenül előtte) már folyamatban kellett hogy legyen.

Szomolnoki vereteknek tekinthető pénzek után kutatva feltűntek I. Ferdinánd 1531–1532. évekből ismeretes érmei S–A verdejeggyel. Ezt a jegyet eddig az irodalom megfeythetetlennek tekintette és Harsányi Pál is a CNH. III. kötetéhez közölte „Adatai”-ban, mint bizonytalan verdehelyű pénzeket írja le az S–A jegyű denárok három változatát 1531. és 1532. évszámokkal.²⁰ Azóta egy budapesti magángyűjteményből előkerült S–A jegyű obulus is 1531. évszámmal, mely eddig teljesen ismeretlen volt. A közölt adatok alapján nem lehet kétséges, hogy az eddig kellően fel nem oldott S–A jegyű veretek lehetnek a keresett szomolnoki pénzek. Az S–A Szomolnok – Alexius Thurzó értelemben könnyen feloldható és e pénzek évszáma (1531–1532) pontosan egybeesik a Sauer által közölt időponttal. Az érmek viszonylagos ritkasága és obulus létezése mind arra vall, hogy legális alkalmi verde termékei lehetnek, viszont semmi más ismert pénzverde jegyével nem hozhatók összefüggésbe.

A szomolnoki vereteknek tekinthető pénzek leírása a következő:

1. *Denár* S–A 1531. (1. ábra 1).

E. FERDINAND*D*G*R*VNG*1531*

Négyrésztű magyar címer, szív pajzsban osztrák pólya

H. PATRONA*VNGARIE

Koronázott Madonna, jobbán Jézus, oldal S–A

NM., Hars. 198a.

2. *Denár* S–A 1532. (1. ábra 2).

E. Mint előbb, de 1532

H. Mint előbb

NM., Hars. 198b.

¹⁸ Wenzel G., i. m. 203.; Péch A., i. m. 126.

¹⁹ Rupp J., Magyarország ekkorig ismeretes pénzei. II. (Buda 1846) 163.

²⁰ Harsányi P., NK 16(1917) 91., 198. sz.

3. *Denár* S-A 1532. (1. ábra 3).

E. FERDINAND*D*G*R*VNG*1532*

Éremkép mint előbb.

H. Mint előbb

NM., Hars. 198c.

4. *Obulus* S-A 1531. (1. ábra 4).E. Négyrésztű magyar címer, szív pajzsban osztrák pólya,
felette .1531., oldalt *-*H. Koronázott Madonna félholdon, jobbán Jézus,
oldalt S-A

Bp. magángyűjteményben.

Összefoglalva a mondottakat a különböző eredetű adatok összevágó egyezése következtében Sauer Sebestyén 1531-i közlése teljes hitelt nyert. Úgy látszik, hogy Thurzó Elek, mint királyi helytartó, valóban engedélyt kapott királyi pénzek veretésére, és ilyen engedély birtokában veretett is pénzt Szomolnokon 1531–1532. években az erre a célra felállított pénzverdében, az ismert szakember, Sauer Sebestyén kamaraispán irányítása alatt. Az 1531-i veretésre vonatkozó egykorú közlés mellett jóval későbbi eredetű hivatalos források is hivatkoznak Thurzó szomolnoki pénzverésére, amiből az következik, hogy ennek az emléke sokáig megmaradt. Kár, hogy csak ilyen szétszórt és részben közvetett adatokból kell rekonstruálni ezt a rövid életű szomolnoki pénzverést, és nem ismeretes a pénzverési engedély szövege, mert az nyilván érdekes adatokat nyújtana a kettős királyság idejében folyt és sok bonyodalmat rejtő általános pénzverési viszonyok ismeretéhez. Főként pedig kiderülne belőle, hogy milyen feltételek mellett lett megengedve magánosnak a királyi pénzek legális veretése abban az időben, amikor az oligarchák illegális, bátran lehet mondani hamis pénzverése általános jelenség volt.

HUSZÁR LAJOS

DIE MÜNZPRÄGUNG ZU SZOMOLNOK IM 16. JAHRHUNDERT

Schmölnitz, ungarisch Szomolnok, eine Bergstadt im früheren Komitat Zips (heute Smolnik in der Tschechoslowakei), hat zweimal eine bedeutende Rolle in der Geschichte der ungarischen Münzprägung gespielt, u.zw. zuerst in der Anjouzeit, wo es als Sitz der Kammer gleichzeitig auch Münzstätte war. Die hier geprägten Münzen tragen das Zeichen S-B, S-P, oder S und Lilie. Von den zwei Gliedern des Münzzeichens bedeutet das erste „S“ die Münzstätte, d.h. das ist das Zeichen der Szomolnoker Münze. Als Beweis für die Münzprägung in der Anjouzeit können auch die in den schriftlichen Quellen erhaltenen Namen der Kammergespane gelten, desto mehr, als aus den Zeiten nach der Regierung der Anjou-Könige die Daten über Kammergespane aus Szomolnok völlig fehlen. Zwischen den Jahren 1761 und 1817 war zu Szomolnok wieder eine Münze tätig, u.zw. ausschließlich zur Prägung von Kupfergeld. Das hier gemünzte Kupfergeld wurde auch mit dem Münzzeichen „S“ versehen.

Unlängst sind einige Daten aufgetaucht, die außer diesen zwei bekannten Perioden der Tätigkeit einer Münze zu Szomolnok auf eine dritte, kurze Aktivität des hiesigen Münzamtens deuten. Wir kennen eine kurze Kundgebung aus dem Jahre 1531, wo ein gewisser Sebastian Sauer der Stadt Kassa (Kaschau) mitteilt, daß sein Herr, Elek Thurzó, vom König eine Genehmigung zur Münzprägung erhalten hätte; er legt auch einige Denare zur Bekanntmachung bei. Diese bekannte Angabe ist jetzt mit weiteren archivalischen Daten ergänzt, die zweifellos bestätigen, daß Elek Thurzó, königlicher Statthalter, eine Genehmigung zur Münzprägung in Szomolnok erhielt. Leider blieb uns der Text dieser Genehmigung nicht erhalten, aber es kann zweifellos nur von Prägung königlicher Denare handeln. Es gibt ja Denare und Obuli ungarischer Prägung aus der Regierungszeit Ferdinands I., die das bis jetzt unaufgelöste Zeichen S-A tragen. Da die mit diesem Zeichen versehenen Münzen in den Jahren 1531–1532 häufig waren, können wir Elek Thurzós Münzprägung zu Szomolnok auf diese Jahre setzen. Szomolnok war übrigens zu dieser Zeit schon im Besitz der Thurzós. Es kann sich hier kurzum nicht von der Verleihung autonomer Münzrechte handeln, sondern nur von einer Genehmigung zur Prägung königlicher Denare, wobei Thurzó den Gewinn der Münzprägung teilweise oder völlig erhielt, worauf wir aber in Unkenntnis des Urkundentextes nur folgern können.

A KASSAI KŐEDÉNYGYÁR

A fazekasok és fajánszosok műhelyeinek és kis bottegáinak, a porcelán-, fajánsz- és kőedénygyárak technikai eljárásai, a készítés és a mázazás módjai a XVIII. század vége felé már ismertek, mert a felvilágosodás korában közkézen forognak azok a könyvek, amelyek felfedik a titkokat, sőt gyakorlati útmutatást nyújtanak.¹

Ez is indítéka, hogy az ország több helyén egyidőben erősödik a gondolat a holicai nagyüzemmel versenyre kelő kőedénygyár alapítására. A budai próbálkozások nem tudtak felerősödni, átütő sikert elérni: *Germain* gyára elspródtott, a fajánszkészítés mellett a kőedénygyártásra is rákényszerült *Kuny* működése nem jelentős, a budai Zöld Fa épületében a XVIII. század utolsó éveiben *Cserny Balázs* kőedénygyára pedig nyom nélküli.

Az életrevaló törekvések egyike Kassán lelt éltető talajra. Ezzel szinte egyidejűleg a horvátországi Krapinán, majd Pápa városában is történtek próbálkozások.

I

1711-ben, amikor a magyar szabadságharc és Rákóczi zászlai lekerültek a kassai tornyokról, a császári hadak üres városba vonultak be. A pestis 5000 főről tizedére csökkentette a lakosságot.

A kipusztult város falai között mégis újra indult az élet. Pozsonyból, Sopronból áttelepedett kereskedők folytatták a kereskedelmet, a város sokszázados régi rangjának és helyzetének megfelelően; nem a kismértékű belső áruforgalom szűk világában, hanem a külkereskedelem nagyvonalúsága szerint. Kereskedői dinasztiák alakultak ki. Alig váltották fel az áttelepült apákat a fiaik, máris létrejött egy olyan réteg, amely maga kereskedett, exportált. A belföldi áruforgalom fejlődésével és a külső országokkal való kereskedelemmel megteremtődött az ipari fejlődés egyik előfeltétele: a kereskedelmi tőke felhalmozása.

De szellemileg is felkészült a város az iparosításra. A haladó eszmékhez, a szabadság gondolatához minden nemzedék méltó volt Kassán. S amikor a zsarnoki önkény újabb terrorja Martinovicsék fejét vette a Vérmezőn s börtönbe hurcolt rabokká váltak Kazinczyék és kassai társaik, a várost eltöltő rémület éveiben kitűnt, hogy Berzeviczy Gergely nem dolgozott hiába, mert felismerték, hogy a béklyókból való szabadulás útja a nemzetet felemelő iparosodás.

¹Pl. *Weber, F. J.*, Die Kunst das echte Porzellan verfertigen. (Hannover 1798) a porcelánról és *M. O.*, Die Kunst fein Englisch-Steinporcellan auf Wedgewoodsche Art zu verfertigen. (Basel 1808) az angol kőedényről, rézmetszetű táblákkal.

Nyersanyag, kereskedelmi tőke, vállalkozó kedv, munkás szerzési és nevelési lehetőség, fogyasztó piac teremtése, kereskedelmi szaktudás, gyakorlat, szervezetség könnyen felhasználható lehetőségei tömegestül és előnyösen mutatkoztak. Minden önmagától adódott. Könnyelműség lett volna elszalasztani egy kőedénygyár létesítését.

Éppen csak a gyár gyakorlati berendezésében járatos, a technikai igazgatást és folyamatokat értő szakember hiányzott az együtteshez. Végül ez is szerencsésen megadatott *Oswaldo Pivrotti* személyében. A velencei tartomány bellunoi részében a cadorei hegyek között fekvő Vodo di Cadore helység kis frakcióját képező Vinigo községből származott.² Stájerországban, Lengyelhonban és Magyarországon több kerámiai gyár berendezésével és igazgatásával akkorára már húsz évet is meghaladó gyakorlatot szerzett, vándorlásokban, próbálkozásokban és hasznos cselekedetben kitanult, kísérletezgetésektől és kezdeti nehézségektől mentes, tapasztalatokkal rendelkező hasznos szakember volt.

A felhalmozódó tőkékükkel iparosodást és gyáralapítást óhajtó kereskedőkkel és polgárokkal folytatott tárgyalások során csakhamar kialakult az a szűkebb kör, amely kezdte latolgatni a teendőket. A törzs *Mohl József*,³ *Henszlmann Imre*⁴ és *Rumy József* (vagy Péter)⁵ kassai kereskedőkből állott, akikhez még *Fedák János* (gróf *Andrássy Károly* ügyvédje és fiskálisa: „Advokat und Fiskal”), valamint *Wirkner István* orvos csatlakozott.

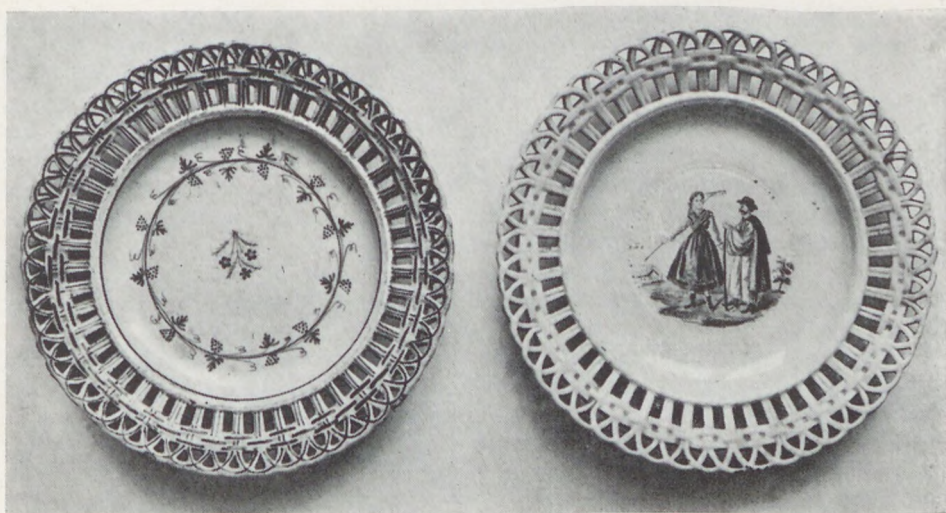
Megbeszéléseikből kitűnt, hogy egy kőedénygyár alapítása és felvirágoztatása Kassán kor-, idő- és szükségyszerű, mert a higiénikus viszonyok ezt követelik és a polgárság részére a gazdasági lehetőségek ezt előnyösen biztosítják: az arany- és ezüstedények kora ugyanis már lejárt. Az a világ, amelynek főúri és nemesi osztályai ezeket használták, letűnt vagy a jozefinista korban elszegényedett és így már alig jöhet számba. Az ötvösség maga is hanyatlóban van. Az ónedények tömeges készítésére sem érdemes berendezkedni, mert a háborúk miatt nyersanyaga alig biztosítható. Egyes ételek megtámadják és emiatt mérgezések fordulnak elő;

² Amikor 1805. augusztus 9-én *Mohl József* jótállása mellett polgárjogot nyer, feljegyzik, hogy porcelángyári igazgató, római katolikus, nős és a velencei tartomány Vinigo községből származik („*Oswaldus Pivrotti fabricae porcellanae director rom-cath., uxoratus ex oppodo venetico Vinigo oriundus fidejubente Josepho Mohl die 9. Augusti*”). *Kemény L.*, Művészet 12 (1913) 283.

³ *Mohl József* 1770-ben született; 30 éves volt tehát a tárgyaláskor. Annak az üzletnek a tulajdonosa, amelyet *Moll János Keresztély* 1737-ben alapított, s amely legutóbb 1945-ig, mint *Déri János* üzlete működött Kassán. A *Mohl* név írása nem következetes. Könyvén (amely halála után jelent meg) *Mohl*-nak van nyomtatva. Sok alkalommal *Moll*-nak írják. A család végül *Moll* alakban használta.

⁴ Vas- és vegyeskereskedő, „A vasemberhez” című nagy forgalmú bolt tulajdonosa. 1770-ban született Bártfán; a gyáralapításkor tehát ő is 30 éves. Falesége *Lasz gallner Róza*. Ekkor két lánya van (fia, *Imre*, csak 1813-ban születik). Üzlete a kassai dóm főkapujával szemben volt, a Fő utca 38. számú házban, a Forgách utca sarkán. A ház is a tulajdona; a *Szirmay* családtól vette. Ebben a házban született fia, akinek érdemeit a házon emléktábla hirdette. Halála után a *Fiedler* és *Megay* családra szállt; 1945-ig a *Fleischer* és *Schirger* cég vasüzlete volt benne. A *Henszlmann* bolti címer (vasbotot tartó, rúdra akasztott, koszorúba foglalt férfi alakjával) ma a kassai múzeumban van.

⁵ *Rumy József*-ről közelibbit nem tudunk. Egy *Rumi Józsefet* 1771-ben vettek fel a kassai kereskedők társaságába. Nem valószínű, hogy azonos a mi *Rumy*-nkkel. Talán ennek fia lehetett. Keresztneve is bizonytalan. Az iratok, többször még saját írásai is, hol *Rumy* (*Rumi*) *József*-nek, hol – elég gyakran – *Péter*-nek említik. *Kemény Lajos* a Kassai Újságban (1926) *Péter*-nek mondja.

I. ábra

sok vonakodás és bizalmatlanság is mutatkozik irányukban. A *faedények* sem alkalmasak a feltörő új társadalom reprezentálására. Az *üvegedények* tömeges gyártása még nem oldható meg, drágák is.

Véleményük szerint az adott helyzetben a tömegek igényeinek ellátása a korszerű, higiénikus kerámia feladata. A *fazekas árukkal*, mázas cserepekkel azonban csak a konyha igényeit vagy a parasztság és szegények szükségleteit lehet többé-kevésbé kielégítő eredménnyel ellátni. A polgári háztartás számára ezek egymagukban alkalmatlanok.

Viszont a *porcelánedények* (a meisseni, sèvres-i, bécsi készítmények) a polgárság részére alig elérhető fényűzési tárgyak. Nem is váltak általánossá. Az előkelőségek féltett kincsei továbbra is. A bécsi porcelángyár prosperitása érdekében Magyarországon amúgy sem engedélyezik a porcelángyártást.

A *fajánsz* készítésére Holicnak imponáló szervezete és már félszázados gyártási előnye van. Amennyiben a művészi fajánsz a magasabb körökben még divatozik, annak szükségletét a holicai és a tatai gyár bőségesen fedezi. Használata terjed a polgári körökben is, de általános teret nem hódít. Ezek mellett a budai *Kuny-gyár*, a Sáros vármegyei giralti (ha egyáltalán működik ekkor), a Kis-Hont megyei pongyeloki, a nógrádi gróf *Forgách* uradalomban fekvő gácsi és a Komárom megyei gróf *Batthyány* birtokon levő kisbéri fajánszgyárak is – már amelyek még dolgoznak és termelnek ebből a sorból – ellátják a vásárlókat azzal a művészi fajánsszal, amelynek a divatból való kipergése már régóta tart s amelyhez csak a letűnő főúri világ maradványai, vagy az azokat majmoló polgárság egyre gyérülő része ragaszkodik csupán immár.

A *habán kerámia* – a nagy múlt, fénykor után – kiszorult a polgárság köréből s noha még számos apró műhelyben készítik, rásiklott a népművészet terére.

A külföldi tapasztalatok s a holicsi gyárnak is a 80-as években történt megújulása és sikeres tevékenysége világosan példázzák, hogy – miután még mindig tilalmas Magyarországon porcelánt készíteni –, *egyedül az angol kőedény az, amely a polgárság részére új és szükségesszerű*. A kőedény az új nagy vívmány, a kor és a közeljövő edénye. Noha a főuraknak is alkalmas, mégis polgári használatra szánt termék. A polgári otthon korszerű új dísze. Egycsapásra megváltoztatja és elősegíti a konyha, ebédlő, vendéglátás higiéniáját, s a polgári miliő szerencsés esztétikai szépítője. A háztartási, vendéglátási edényeken kívül vázának, tintatartóának, szobadísznek, kispasztikai alkotásoknak egyaránt alkalmas.

Hódít, szépít, modernséget teremt, ahol megjelenik. A nagy eszmékkel terhes átalakulások korában a polgárság társadalmi, szellemi és gazdasági áramlatainak tükörképe.

A kassai polgárok tehát amíg a még pompázó művészi fajánszról felismerik, hogy az már a hanyatlót jelenti, ugyanakkor időszerűen tartják szükségesnek a társadalom esztétikai átalakítását segítő kőedény megvalósítását.

Kassai gyárunk alapításával nemcsak a magyar kerámia felvirágzását és jövőjét iparkodnak biztosítani, hanem a társadalmi átalakulást is a fejlődés irányába segíteni.

Egy kőedénygyár létesítésében hivatást láttak. Nem csupán üzleti haszon, pénznyereség vezette őket annak alapítására. A *Patriotisches Wochenblatt für Ungern* később (1804. január 11-i számában) hangsúlyozza – elsősorban a hazaszeretetet fűtötte őket, az a tudat, kár a pénzt idegen portékára szórni, amikor az, vagy azzal egyenértékű, idehaza is gyártható, előállítható, megvalósítható.

*Pivrottin*ak a porcelánkészítésben is volt ismerete. A kassaiakkal való összefogása porcelángyár alapítását is lehetővé tudta volna tenni. A bécsi porcelángyár működése, az osztrák „fehéraryan” védelme érdekében azonban ilyen műhely felállítására, magyar területen, akkoriban még nem adtak engedélyt. Az Ausztriától való függés – mint ahogy az eredmények mutatják – még egy további negyedszázadon át lehetetlenné tette a magyar porcelángyártás kialakulását, bénította az ország gazdasági életét.

Batthyány Tódor porcelánkészítési próbálkozása a XVIII. század 70-es éveiben kísérleti telepén némi eredménnyel járt. De midőn ennek híre futott, magának a királynőnek személyes parancsára nyomban elkobozták a gyártmányokat s szigorú tiltó rendelkezéssel tovább biztosították a bécsi gyárnak az egész Monarchiában monopolisztikus helyzetét.

Szerencsésebb volt a csehek kissé későbbi törekvése. Ott német porcelánnal kereskedő egyszerű házaló ötletére gazdálkodók, kispolgárok, pár külföldi mester társas vállalatot alapítottak. Nem törődtek a bécsi gyárral, megkezdték a gyártást és ezzel a 90-es évek kezdetén megalapozói, elindítói a cseh porcelániparnak.

A kassaiak okultak a *Batthyány*-féle kísérletek erőszakos elfojtásából. Óvatossabbak voltak és megfélemlítettek, mert látták a felvilágosultság harcosainak körükből való elhurcolását és bebörtönzését. *Berzevicz y Gergely* Lőcsén 1797-ben megjelent könyve révén felismerték, hogy pillanatnyilag iparfejlesztéssel lehet csak harcolni a Habsburg elnyomás, a gyarmati függés ellen. De ezt is csupán bizonyos korlátok között lehet tenni, mégpedig porcelángyár alapítása helyett angol kőedénygyártással. A kassai kőedény létrehozói tervezgetéseik során emiatt elvetették a feudalizmust szolgáló művészi fajánszot, de már nem juthattak el a legnagyobb rangú kerámiai termék, a porcelán magyarföldi készítéséhez.

2. ábra

Amikor a holicai fajánszgyár a XVIII. század 80-as éveitől elsőnek tért át Magyarországon a kőedénygyártásra is, még csak tucatnyi német gyár versenyével kellett számolnia. A kassaiak tervezgetéséig – időközben – ezek száma azonban elérte már a negyedszázat is, mert szerteszét mindenütt kőedénykészítéssel foglalkoztak, lázasan próbálkoztak. Hivatásukat értő szakemberek épp úgy, mint – néha még kalandorszerűnek ható – más népségek is.

De nemcsak a messzi németföldön készül ez a rengeteg edény, hanem már a közeli szomszédságba, magába a Monarchiába is becsap a kőedénygyártás láza és divatja. Csehországban öt helyen is készítik. A cseh kőedény nagy pártfogója az elszázi születésű *Johann Nikolaus Weber*, aki 1793-ban Klösterlebenben már külsejében kőedényre hasonlító porcelán csészét és tányért éget: a legelső és legrégebbi cseh porcelán darabokat. *Weber* 1794-ben nagy erővel veti magát egy kőedénygyár alapítására. Miként naplójában írja (hatvanadik évében): tavasza, nyara és ősze már elmúlt, élete telében van. Mégis kerámiai gyár alapításán szorgoskodik, terveket sző, nem a maga lepergő élete örömére és élvezetére, hanem csupán azért, hogy a klösterleai szegénységnek megélhetést és munkát adhasson.

A legjelentékenyebb és legnagyobb műhely Prágában épült ki. 1799-ben, amikor a cseh gyárak közül elsőnek vezetik be a köszöntüzelést, már 200 személyt foglalkoztatnak. Ugyanakkor alapítója, *Carl Kumerle* otthagyja a gyárat és az ausztriai sommerein gyárba teszi át működését.⁶ Jele ez annak, hogy Ausztriában is már bázisai vannak a kőedénygyártásnak.

A kereskedelmi tőkével rendelkező kassai tervezgetők vagyona és léte a társadalmi állapotok helyes lemerésétől és megismerésétől függött. Helyesen látták, hogy a feudalizmus válsága folytán a polgári átalakulás áradó, áttörő erejű s a kassai kőedény megteremtése történelmi szükségszerűség. Míg termékeik elhelyezhetőségénél a feudalizmusnak csak bizonyos mértékű felszámolásáért küzdöttek, a gyarmati függést viszont éppen az általuk kijelölt szektorban, a kőedénygyártásban azonban már lényegesen enyhíteni akarták, mert azt tűzték ki fő célul, hogy az országba áradó temérdek német, cseh és osztrák termék helyett az itthon is előállítható, magyar készítésű edények kerüljenek a hazai otthonokba.

Mohl, Rummy, Henszlmann és baráti körük – de általában az összes kassaiak –, akik a gyáralapítás lehetőségeit és esélyeit latolgatták és az ügyet lelkesedve támogatták, nemcsak a városukat, hanem az egész táj minden zegét-zugát jól ismerték. A Tatra-vidék és az Eperjes–Tokaji hegyek szerelmesei voltak. Közvetlenül tapasztalták, hogy a kassai vidék nemcsak tájképileg szép és közlekedési tekintetből előnyös, hanem természeti kincsekben is gazdag, melegágya az ipari lehetőségeknek. Arany- és ezüstércre bukkantak; opál, bazalt, épületkő, darázskő, tűzkő s az obszidiánon kívül porcelánföld, kallóagyag (bolus), homok, kavics van. Vas-hámorok, rézolvastók, üvegghuták, puskapor-, papír- és fűrészmalmok működnek. Az utak megglehetősek, a folyóvizek vízierő szolgáltatására és némi szállításra is alkalmasak. Az erdőrengetegek lehetővé teszik a tüzelőanyag előnyös beszerzését.

Maga a város: Kassa, középpontja az Erdély, Debrecen, Pest, Hegyalja és másrésről a Lengyelország közt folytatott kereskedésnek. Lakosságának hasznos értelmiségi, kereskedő és iparos osztálya és rétege van. Köz- és társadalmi élete Felső-Magyarország nagy részére irányadó, vezető szerepű.

A *Barkóczy, Csáky, Meskó, Forgách, Péchy, Keglevich, Fáy, Andrássy, Dessewffy, Szirmai, Vay, Vécsey, Csoma, Ferdinándy, Máriássy, Melczer, Patay, Puky, Rakovszky, Szentimrey, Szepessy, Vitéz* család számos tagjának téli, részben állandó lakhelye, a magyar irodalom csíráinak jó élesztője s a művészi igény fenntartója. A szellemi és anyagi emelkedés szerencsés helyzetében élő város.

Ilyen adottságok mellett a kereskedelmi tőke biztonsággal invesztálódhatik Kassán. Példa *Gebrecht Frigyes* kísérlete is, aki 1793-ban kalapgyártásba fogott, császári királyi gyári szabadalmat is kapott s még tíz év múlva is nemcsak a legkiválóbb, hanem az egyetlen az egész országban.⁷ De bizonyítéka ennek a dolgházzal kapcsolatban 1799-ben létesített posztógyár is, amelyben a ledér nőket, henyélőket, munkakerülőket és a csavargókat fogták munkára s – miként arról

⁶ A német kőedénygyártás adatait *Stoebr, A.*, *Deutsche Fayenzen und deutsches Steingut*. (Berlin 1920) könyve összegezi, a cseh gyárak történetét részletesen *Meyer, H.* dolgozta fel a *Böhmisches Porzellan und Steingut*. (Leipzig 1927) c. művében.

⁷ *Presburger Zeitung* 1802. No. 16. 157–158.; *Demian, J. U.*, *Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn*. (Wien 1805).

3. ábra

az egyik kortárs tudósít⁸ – az akkori magyarországi három posztógyár között „A’ kassai szegények házának posztógyárosztálya a’ legtisztább emberszeretetnek azon magasztos művei közé tartozik, mellyek az ember szívét szent kegyelettel (pietásal) ihletik meg, ’s alkotóik iránt hálára, ’s hő tiszteletre köteleznek.”⁹

A köedénygyár tervezgetéseinél munkaerőtartalékként számításba vették a kassai fazekas céhet és a mestereket, akiknek műhelyei ott sorakoztak a Fazekas utcában. Átképzés után nagy részük a gyári munkások tartalékseregévé válhat. A város többi kézművesei közül a mesterségük kiválóságai is szükség esetén a gyár feladatai ellátásához előnyösen felhasználhatók.

Ügyes feltalálók is éltek a városban: *Kitzling János György*, a királyi kamarához tartozó jószágokban „Al Építő mester”, éppen abban az időben eszelte ki azt a gépet, amely „Egy olyan makhina, melly által mindenféle malmok, kallók, értztörő kölyük, szinte úgy hajtattnak, mint víz, vagy lovak által”.¹⁰

2

Alapos fontolgtatások után végül is öt kassai polgár 1801-ben köedénygyár létesítésére társas viszonyba lép egymással és gyárvezetői szerződést köt *Osváldo Pivrottival*. A gyár helyéül a város felső kapujától keletre húzódó részt szemelték ki – azt a területet, ahol 1631-ben egy régi bástya helyén a kovácsok ágyútelepét rendezték be –, valamint ennek a bástyafal északi oldalán fekvő vidékét.¹¹ A társaság *Wirkner Istvánból*, *Fedák Jánosból*, *Henszlmann Imréből*, *Mohl Józsefből* és *Rumy*

⁸ *Demian, J. U.*, i. m.

⁹ *Kossuth L.*, Jelentés az Első magyar Iparműkiállításról 1842. (Pest 1843) 46.

¹⁰ Magyar Hírmondó No. 8. Béts (1802) Jan. 26. 114.

¹¹ Azonos azzal a még most is fennálló épülethozzával, amely az 1897-ben (közel száz éves korában) elhunyt *Wojnárovits József* kassai orvos felesége nevére a *Mária udvar* elnevezést kapta.

Józsefből¹² állott. Sorukból *Mohl* már kezdettől annyira kimagaslott, hogy az őt alapító ellenére a köz csak *Mohl Józsefet* tekintette a gyár létrehozójának. *Mohl*, *Henszlmann* és *Rumy* mint kereskedők, a kereskedelmi feladatok ellátására jelöltettek ki. *Fedák* ügyvéd a jogi szakértelmével volt támasz. *Wirkner* orvosnak a természettudományos segítségére számítottak. A kerámiához csupán *Pivirotti* értett. Őt bízták meg a gyártás tényleges szervezésével, a gyár igazgatásával és irányításával. Csoportosulásuk olyan tőkés vállalkozás tehát, amelyben a felhalmozott kereskedelmi tőke egy külföldi származású, tehetséges szakember munkásságára építve biztosított hasznot hajtó megnyugtató befektetés.¹³

A kassai kőedénygyár létrehívói többségükben kereskedők voltak, mint ahogy ebben a korban és még utána bizonyos ideig is az ipari vállalkozásokat létesítők többnyire szoros kapcsolatban álltak a kereskedelemmel s majdnem minden ipari vállalat eleinte csak a kereskedelem segédvállalata volt. *Henszlmann*, *Mohl* és *Rumy* ipari vállalkozókká váltak, de kereskedelmi foglalkozásuk mellett is megmaradtak. Vállalkozásukkal a kassai kereskedelmi tőke egy része fonódott össze az iparival s egy olyan menetet indított meg, amely a további évtizedek fokozódó befektetéseivel egyre jobban alakította át a kereskedelmi tőkét ipari tőkévé. A tőkés fejlődés kezdeti, korai időszaka ez, amikor az őt kassai vállalkozó közelebbi szakképzettségre való tekintet nélkül kőedénygyárat alapít a kerámiában járatos *Pivirotti* tehetségére és szakmunkájára támaszkodva.

A szervezési munkálatok gyorsan haladtak, 1801. augusztus 4-én „*Nagy Mihályi Mihály* Átsmester” elkészíti „*Speticatio*, és Áts *Satzollás*”-át a gyár székhelyéül kijelölt, a várostól elkérni szándékolta és a gyártásra alkalmassá alakítandó épületről, amelynek akkori állapota a következő:

„Az Felső Kapun kívülről Sántzba az hol az ellőtt Gollyobisokat tartották annak az ház hajazatja meg vagyon Satzolva negyven két rénes forintra és harmintz grajtzára az az ... Rf 42.30.

Mivelhogy ottan nintsen egyébnél ha ne tsak az fájai meg lehetőségek az mi az Sindelyt illet az egészen rossz és az hajazatnak fájai egy néhány darab hijánosok.

150 000 Fenyüfa Sindely az Nemes Város erdeiből Instáltatik 36 darab Fenyüfa kívántatik az Sturtz padlásokra.”¹⁴

Három nap múlva a gyáralapítók kérelmére a városi tanács határozatokat hoz:¹⁵

A „*Fabrica Fictilium vasorum*” részére azt a bástyafalrészét kérték, amely a régi felső kapu utolsó kijáratánál a két kaszárnyafal és a külső bástyafal között terjed. Az abban levő romos ház használatára is igényt tartanak azzal, hogy az a város tulajdona marad. Minthogy a város a gyár alapítási tervét hasznosnak látja, a bástyafal és a külső mellvéd közötti részt, a romos házzal, rendelkezésükre bocsátja. Az átadandó területért 30 Rajnai forint évi bért fizessenek. Az első három „kezdő” év alatt a vállalkozók „kegyesen felszabadítatnak a bér fizetésétől”. A te-

¹² Az Országos Levéltár Magyar Királyi Kancelláriái, 1803-ból származó iratai *Rumy Péter*-nek nevezik (lásd az 1653/1703 számú iratsomót).

¹³ Minthogy az alapítók közül csupán *Pivirotti* értett a kerámiához, ezért kerülhetett a külföldi szakirodalomba az az állítás, hogy a kassai gyárat olaszok alapították: pl. *Jaennicke, F.*, *Grundriss der Keramik in Bezug auf das Kunstgewerbe*. (Stuttgart 1878).

¹⁴ Kassa város tanácsa 1801. évi 2121. számú aktájának melléklete.

¹⁵ Kassa város tanácsa iratok 1801. augusztus 7. 1827-es szám.

4. ábra

rületet és az épületet a bérlemény lejárta, vagy a gyártás beszüntetése után visszaadni kötelesek. A befektetésekért azonban kárpótlást kapnak.

Egy hónapra rá *Krausz Ferenc*, *Klotzko János* és *Figura János* jelentése alapján a város tanácsa ismét tárgyalta a gyár ügyét.¹⁶ A bizottság szerint az épület értéke 605 forint 30 krajcár, amelyből *Nagy Mihályi Mihály* ácsmester becslésére 42 forint 30 krajcár, *Potinger Ferenc Keresztély* becslésére 563 forint esik.

Jelentésükből kitűnik, hogy a külső mellvéd fából készült övezet. (Az akkor még meglevő felső városkapu utolsó kijáratától jobbra eső, kőbástyából és fából álló palizados sánctelekről volt tehát szó.)

Az öt igénylő gyárosukkal, *Osvaldo Pivirottival* együtt jelent meg a tanács előtt. Részletes tárgyalás után kérelmüket, tervüket a tanács véglegesen el is fogadta.

Miután a tőke, a vállalkozók, a terület, az épület, a szakértő gyáros így együtt volt és az akkori szokások szerint a hatósággal is kielégítően rendeződtek az ügyek, a gyártás megkezdésének nem volt akadálya. *Pivirotti* lázas munkába kezdett. Ez a „Venetziaini, a’ki Olasz és Német Országokban, a’ köz’-kedvességet nyertt Angoly-fejér-agyag-edény készítésének tökéletes mesterségét tulajdonává tette” és már két évtizednél is több idő alatt „Stájer, Lengyel és Magyar Országokban, több ilyen Fabrikákat rendbe hozott és igazgatott”, remek munkát végzett. Buzgó tevékenysége gyors eredményeül füstölögnek a gyár kéményei, a kassai kőedények (1–6. ábra) a piacon meg is jelennek.

Korszakos eseménye ez a magyar kerámia történetének. A kassai gyár ugyanis minden más kerámiai termékre való tekintet nélkül, tisztán kőedénygyártásra alakult és szinte azonnal nagyszabású gyárrá fejlődött. Ilyen értelemben korban, alapítási sorrendben a kassai a legelső magyar kőedényüzem. És valóban gyár, amelyben a részmunkák pontos megosztás szerint oszlanak meg és a csoportok csak abba a folyamatba tartozó munkák végzésével foglalkoznak.

A gyártás, az eredmények annyira sikeresek, hogy alig fél év múlva, a Kassán 1802. február 15-én kelt cikkben, nemcsak hírt, hanem már részletes beszámolót is adnak magukról a pozsonyi újság február 26-i számában.¹⁷

A kassai kőedénygyár hamar teremtdött meg. Kitűnő, szervezett akarat fogta össze a törekvéseket. 1801 augusztusa óta működik. Épülete üzemképes, a

¹⁶ Kassa városi tanácsi jegyzőkönyv 1801. szeptember 4. 2121. sz.

¹⁷ Preszburger Zeitung 1802. 16. sz. 157–158.

szükséges kellékekkel felszerelt. A próbakészítmények s a gyártási kísérletek megfelelő sikerűek voltak és ezért felcsillannak a remények, hogy az olcsó kassai kőedény széles körben elterjed és ismertté válik. A pozsonyi újság cikkében már izzik, átüt a kassai kőedénygyárnak a magyar kerámiában új szakaszt jelentő, jövőt formáló, fejlődő ereje.

A kassai kőedények el is nyerték az általános tetszést. A társadalmi élet akkor különösebben felfokozott szükségletét időszerűen és előnyösen elégítették ki. Nemcsak hódítottak, hanem örökébe is léptek a művészi fajánsznak, mert a kassai kőedények igazolták, hogy a művészi fajánsz – akármilyen tetszetős és pompázatos még – társadalmilag már tartalmatlan, üres csillogású.

Az 1802. év farsangja nagy társadalmi fogadások és ünneplések között zajlott le.¹⁸ Az idegenek, a környékbeli, a megyék nemes családainak Kassára özönlése és a vígan zajló vendégeskedő miliőben a kőedénygyár sok vásárlót és fogyasztót szerzett. A gyár prosperitása fokozódott. A fejlődés jele, hogy kő morzsolására malomkerekeket szándékoznak beiktatni a „mi porcellán gyárunk (in usus Fabricae nostrae porcellanae)” használatára a középső malom és a Haras hízlaló közötti részen. Az öt társ 1802. május 1-én reverzálist állít ki,¹⁹ hogy az április 29-én hozott tanácsi határozattal megjelölt méltányos árat fizetik a minden további igény nélkül hat esztendőre kért alkalmatosság használatáért. Egyúttal kijelentik: ha felállítása, különösen jegesedés idején, kellemetlenséget okozna, minden erővel a város segítségére sietnek. Ha a morzsoló hátrányt okozna, visszalépnek s ha vállalkozásuk „nem ütné be”, a malom épülete és berendezése becslés mellett városi tulajdonná válik.

Alig múlik el egy év az alapítástól, a gyár máris olyan munkásságú és termelékeny, hogy 1802 őszén privilégium elnyeréséért folyamodnak.²⁰ A „K. K. Priwiligierte Ungarische Kaschauer Englisch Stein Gut Fabrik”, – vagyis a „Császári Királyi Szabadalmazott Magyar Kassai Angol Kőedénygyár” cím és a pecséthasználaton kívül tízévi adómentességet kérnek, tekintettel arra, hogy a gyárépület helyreállítása, berendezése, a szükséges anyagok beszerzése sokezer forintot tetemes költséget jelentett.

Szeretnék a tanulók felvételének és felszabadításának részükre olyan biztosítást, amiként az a többi császári királyi szabadalmat nyert gyárakban szokásos. Azt is kéri, hogy az általuk szabadított tanulókat a céhesekkel mindenütt egyenrangú segédeknek ismerjék el. A tanulók és segédek vétségeiben a városkapitányi vizsgálatok után a gyár részére „intra muros Fabricae” óhajtják biztosítani az ítélkezés jogát, a súlyos bűncselekmények eseteit kivéve. Kéri, hogy a külföldről behívandó segédeiket és tanulóikat a katonáskodás alól mentesítsék. Kíválságuknak az örökös tartományokra való kiterjesztését is kívánják s végül azt, hogy gyártmányaikat az örökös tartományok területén felállítandó üzleteikben árusíthassák.²¹

¹⁸ Uo. 18. sz. márc. 5. 177–178.

¹⁹ Kassa városi tanácsi iratok 1802. május 1. 1262 szám.

²⁰ Folyamodványukat Kassa város tanácsa 1802. október 15-én 2776. és 2779. szám alatt terjeszti fel a Helytartótanácsra, amely azt 1803. január 11-én tárgyalta is. O. L. Helyt. T. Dep. Commerciale 1803. Fons 18, Positio 2. és O. L. Magy. Kir. Kancellária. 1653/1803. sz.

²¹ *Mérei Gy.*, Magyar iparfejlődés 1790–1848. (Bp. 1951) 64. A kassai kőedénygyárról, noha már a privilégium kérelmezésének stádiumába jutott, *Horváth Mihály* még nem is hallott. Csupán a holicai fajánsz- és kőedény, valamint a tatai és pongyeloki fajánszgyárakat említi, a többiekre vonatkozólag azt írja: „Fabricarum ceterum proventus mihi incogniti”. *Horváth M.*, *Statistica regni Hungariae*. (Pozsony 1802) 156.

5. ábra

A gyár ekkor már a szakadatlan fejlődés útján halad. Állandóan előretör és nagy céljait közelíti. Kassán, a város központjában, gróf *Csáky Emánuel* házában²² díszes főlerakatot rendeznek be s az ország jelentékeny városaiban is lerakatokat szándékoznak állítani.

Készítményeiket az ország nyugati részeibe is próbálják eljuttatni és ott is ismertté tenni, mert úgy vélik, hogy működésük és fejlődésük csak a holicsi gyár termékeinek hathatós kiszorításával biztosítható.

Amíg így folyik a küzdelem „arccal Holics felé”, külföldi konkurrencia is zavarja terveiket és szándékukat. 1803 tavaszán az ausztriai Sankt Pölteni gyár („K. K. privil. Engl. Steingutgeschirr-Fabrique”) bécsi lerakata a pozsonyi hírlapban²³ hirdetni és ajánlani kezdi az osztrák árut, dicséri minőségét, máz szépségét, művészi formáit, fehér és kék nefelejccsel, valamint színes festéssel ellátott asztali és kávé szervizeit.

A kassaiak hamarosan megtalálták a módját, hogy a Sankt Pölten-i próbálkozást ugyanazzal az eszközzel fojtsák el, amellyel és ahol ők jelentkeztek. Rövid

²² Ez a Fő utca 46-os számú, díszes empire stílusú lépcsőházas épület lehetett (ugyanaz, amelyben 1849-ben *Dembinszki* fővezér, majd *Paskievics* orosz herceg lakott). – Ebben az időben a Fő utca 78-as számú dór oszlopos erkélyű, klasszicizáló palotát is – noha azt a *Dessewffy* grófok birtokolták – a rajta lévő, előbbi tulajdonostól fennmaradt címer alapján *Csáky* palotának nevezték. (1821. május 1-én ebben szállt meg *I. Sándor* cár, 1849-ben pedig *Konstantin* orosz nagyherceg, fővezér.)

²³ *Preszburger Zeitung* 1803. No. 19. márc. 11. és a további számok.

idő múlva a pozsonyi újságban,²⁴ a kassai gyárosok Pozsonyban élő rokonságának közvetítésével a fő, első, mai értelemben vett „vezércikk” helyén egy április 18-ról keltezett írás jelenik meg. Először elsorolja azokat a szépítő és javító cselekedeteket, amelyeket a városi tanács egy év során tett Kassa érdekében. Hírt ad a Malom kapu megnyitásáról, a főőrségnek az alsó kapunál történt áthelyezéséről, a fásítasokról, új sétaterekről, obeliszkról, szökőkút és szobor-felállításokról. Ezek után rátér tulajdonképpen mondanivalójára, a kőedénygyártásra:

„Die hiesige Englische Steingut Fabrique hat nicht nur seit einen und halben Jahre schon den Bau des Fabrique Gebäudes vollendet, und sich mit den gleichtesten Modulieren, Freydehern und anderen nöthigen Individuen versehen, sondern sich auch durch die vielen und wichtigen Bestellungen und durch die grosse Anzahl der Arbeiter veranlaszt gefunden, ein grösseres Gebäude zu errichten, welches nun auch bereits bezogen und zweckmässig eingerichtet ist. Das darin verfertigte Geschirr, von welchen man in allen und den vorzüglichsten Städten Ungarns, in den nächstens zu errichtenden Niederlagen den Augerschein nehmen wird, hat vermöge seiner Schönheit, Dauer und Festigkeit bey den verschiedenen Proberversuchen, den Vorzug vor allen bis jetzt bekannten inn- und ausländischen Steinguth Geschirren, und empfiehlt sich nebenher durch die Wohlfeilheit und Billigkeit des Preises, welchem wegen vortheilhafter Lage keine andere Fabrique begegnen kann. Die Liebhaber werden sich mit ihren Bestellungen an die Haupt-Niederlage der Engl. Steinguth Fabrique zu Kaschau, welche in den Graf *Emanuel Csakys*chen Hause neu eröffnet ist, und sind er promptesten Expedition versichert.“

A kassaiak híradását a programadáshoz híven, további jelentős tettek követték. Az ügyes szervezés és agilitás eredményeként készítményeiket már Pesten is árusították. Ez a mozgékony és siker gondolkodóba ejtette Holicsot. Az utóbbi évek – számukra – amúgy is válságokkal voltak terheseek. Termelésüket csökkenteni kényszerültek, nyersanyagbeszerzésekkel küszködtek, munkáselbocsátásokra szorultak. Sőt, szándékukat is közölték, hogy az üzemet posztógyárrá óhajtják átállítani. A munkából kiesett holicsi dolgozók közül számosan éppen a velük konkuráló kassai gyárban leltek új otthonra, teljesítményeikkel lényegesen javították az ottani munkát, lehetővé tették a nagyobb kapacitást.

A kassai gyár növekvő előnyei, sikeres térnyerése siettetta a döntést. Úgy látták, hogy a kassai gyártás most már széles, ellenállhatatlan folyamat. Ezért – elhamarkodottan – úgy határoztak, hogy a holicsi kerámia gyártását beszüntetik.

Az első magyarországi fajánsz- és kőedénygyár több mint félévszázados fennállása utáni „bukásáról” a pozsonyi újság 1803. július 12-i száma közli a „Fabrik’s Einrichtungen in Hollitsch zu verkaufen” megdöbbentő hírét,²⁵ s tudtul adja, hogy császári-királyi parancsra a Morva határán, az uralkodó család uradalmán, a Brünntől 8 mérföldre eső Holicsban levő fajánsz és angol kőedény gyár még ez év augusztus végéig „vollständig aufgelassen wird” – megszűnik és ezért a teljes gyári berendezést, modelleket, eszközöket, mindennemű gépeiket eladásra bocsátják.

Rövid kezdeti működés után a kassai gyáré tehát a győzelem. Holicsnak, a legnagyobb konkurensnek, tervbe vett kiválásával pillanatnyi ura a piacnak.

²⁴ Uo. No. 33. ápr. 29. 311–342.

²⁵ Uo. No. 53. számhoz mellékletként megjelenő Intelligenzblatt für Ungarn 587. oldalán.

6. ábra

Nemsokára kitűnt, hogy a holicai gyár csupán olyan sebeket kapott, amelyek gyógyíthatók. A beszüntetési tervvel ezért fel is hagytak és Holicson továbbra is fenntartották az üzemet. Bebizonyosodott azonban, hogy ütőképesen talpra állni többé már nem bírnak s legyengült állapotukban Kassa térnyerését lokalizálni alig tudják. Holicson komoly veszedelmet, konkurrenciát ettől kezdve a kassai gyárnak többé már nem is jelent.

A kassai edények uralkodnak a piacokon. A kassai polgári köedények megjelenésével érezzük az élet lüktetését. A fajánsz kiszorulásával és a köedény előretörésével látjuk, hogy az élet változik és mozgásban van.

A fejlődés megköveteli a gyártási terület növelését. A városi tanács 1803. július 4-én tárgyalja az angol porcelángyár vezetői (Humillimi Servi Principales Fabricae Porcellanae Anglicanae) hozzájuk intézett, keltezés nélküli beadványát: a gyár telke szűk és nemcsak a saját, hanem a város veszélyére is van, hogy a tűzifát itt halmozzák fel. Ezért kéri, hogy a városfalnak azon a részén, amely a gyár falával határos, a felső kapu hídjának cölöpei között a felső malomhoz vezető útnál s a külső városfalnál mintegy 40 öl hosszúságot és 12 öl szélességet ugyanazért az árért, amelyért *Gebrecht* úrnak adatott a falnak (ezen) része, örökös joggal a város nekik átadni kegyes legyen.

Remélik, hogy ez hamar megadatik, mivel az eladás a városnak semmiféle kárával nem jár, az egyeseknek sem. Nem tagadható, hogy gyárunk által a polgárok

nagy része évenként haszonban (promeritum) részesül, és hogy gyártmányaik annak a városnak a pénzforgalmát növelik, amely a magyar felvidék fővárosának (metropolis) nevezhető.²⁶

A városi tanács szűklátóan ezt a szerény kérést mégis megtagadja. Nem hiába tagja azonban *Fedák* ügyvéd a gyári vezetőségnek. Módot talál, hogy a városi hatóságok megkerülésével *Veschir* ágens útján is eljusson kérelmük a Helytartótanácshoz. Beadványukban hasznosan végzett munkájukra visszatekintve beszámolnak tevékenységükről, felsorolják érdemeiket s bizalommal kérik a gyár fejlesztéséhez és terjeszkedéséhez szükséges terület juttatását.

Folyamodványukban – üzemüket kassai angol porcelángyárnak nevezve – előadják:

a gyárak telepítése és azok lehetséges sokasítása hasznot hozó az országnak. Mind a haza, mind a lakosság boldogságát előmozdítja. Tiszta igazság ez. Unalmas is politikai és kereskedelmi érveket, elveket erre felhozni. Eltekintenek ettől és inkább arra hivatkoznak, hogy két és valamelyes esztendővel ezelőtt tervbe vették Kassa város kebelében angol porcelángyár létesítését. Törekvéseik reménye nem is maradt el, mert rögtön kezdetben, mialatt pedig ügyük még csak bölcsőkorát élte, a városi tanács – segíteni óhajtván – egy telket, az ottlévő régi épülettel együtt kedvező feltételekkel számukra nagylelkűen átengedett.

Ezt sokezer forintos költséggel rendbehozták. Ugyancsak tetemes anyagi kiadást jelentett a hozzáértő mesterek külföldről való összegyűjtése. A nyersanyagokat is távoli helyekről szerezték be. Fáradságot és költséget nem kímélve, végre elérték, hogy most már igen jóminőségű gyártmányaikkal nemcsak Kassa városát, hanem széles szomszédságát, sőt távolabbi területeket is megelégedésre láthatnak el.

Életeszközöket (vitae media) és kenyeret adnak ilykép sok szegény családnak és a gyárban dolgozó munkásnak. A helyzet biztató, ha a gyárat e készítmények, valamint azok gyors elterjedése, az épület, gépek egybeépítése, a munkásaik száma szempontjából nézik.

A további boldoguláshoz most már csak az szükséges, hogy – a mesterek, a munkások és gyártmányaik számának növelése céljából – a gyár telke elegendő legyen mindezek kényelmes befogadására, a gyártásnak ne legyen akadálya.

Területük bővítésére a szomszédos falrészt kérték a városi tanácstól. Érveik helyességét elismerték, segíteni is óhajtottak, mégis csupán 456 négyszögölet jelöltek ki a számukra, a további 430 négyszögöl átadását megtagadták. Az átengedett rész árát is az ölenként 30 krajcárban való számítással túlzottan állapították meg.

Kérik tehát a Helytartótanácsot, hogy a ki nem szolgáltatott 430 négyszögölet is megkaphassák; a gyár területét végeredményében tehát 886 öllel bővíthessék.

A „tűrhető ár” megszabásának indokolásául felhozzák, hogy

1. *Gelbrecht Frigyes* 1792-ben a bástyarászt 117 rajnai forint és 44½ krajcárért, négyszögölenként 1½ krajcárért kapta.

2. A köedénygyár bővítésére kért fal- és bástyarársz tulajdonképpen pocsolya. Silány fűvön kívül a városnak hasznot nem hoz, viszont a gyár számára rendkívül kívánatos.

3. Minthogy ez a városrész 5 láb mélységben – vagy magasságban – földdel

²⁶ O. L. Helytartótanács, Dep. Comm. 1803. Fons 18, Positio 30.

betömendő és a lesimításnál bedöngölendő, ez egymagában közel 1000 Rénes forint költség kiadást jelent a gyárnak.

4. A városrendezési fórumok által javasolt és elfogadott tervek alapján a várost övező falak beépítés céljából, a város és a népesség növelése érdekében amúgy is szét kell osztani. Nincs értelme tehát, hogy a gyár számára az igényelt rész átadását megtagadják.

5. A köedénygyár különben is a városi felső kapuval szomszédos részen, amely közvetlen az országút mellett fekszik, szolid anyagból a város díszére épületet óhajt emelni.

6. A kassai köedénygyárnak ez a kérelmezett kiegészítése sokezer forint kiadását és számos ember kereső alkalmazását jelenti.

A Helytartótanács 1803. október 11-én (Budán) tartott ülésén foglalkozott a kérelemmel; *Veschir* ágens jól működött, mert az ülés utasítja Kassa városát, hogy az „angol porcellán gyárnak” minden lehetséges módon legyen segítségére és ugyanakkor 8 napon belül kötelességgé teszi a kérés elutasítását indokoló igazoló jelentésük beküldését is.

A városi tanács az ügy megvizsgálására *Polinszky János* városbíró, *Figura János*, *Boros Dániel*, *Muszenics József* mérnök és *Schmidt György*ből álló bizottságot küld ki,²⁷ amely egy hétre rá *Friedenstein Sámuel* és *Kolealy József*fel hetes csoporttá bővül s megszerkeszti írásos jelentését. Miután a gyár bővítésére kért telek egy része már átadásra került, a megtagadott részre térnek ki s megállapítják:

1. A kérelmezett földdarab a kapukijárat tőszomszédságában fekszik, ezért aggályos, hogy egy ott emelendő épület a város sérelmére esnék.

2. Az átengedés károsan befolyásolná a városfalnak a „magas hely”-en már előre elhatározott föltagolását.

Miután azonban a városi mérnök helyszíni megállapítása alapján kiderült, hogy a kérelmezett terület a falak megosztásának útjában nem áll, a jogsérelmet pedig kiküszöböli a folyamodók által a város részére kiállítandó reverzális, nincs akadálya, hogy a *Weiszne házától* egyenes vonalban húzódó falrész átengedtesse. A gyárosok azonban kötelezvénny adásával biztosítsák, hogy a város díszére felépítendő épület a város sérelmére tényleg nem lesz. Végül a négyszögölenként 30 krajcárban megállapított eladási árat azzal próbálják indokolni, hogy „a jelen időben, midőn a telek árak nagyon emelkednek, éppen nem túlzott”.

A hetes bizottság jelentését még megfogalmazása napján, a városi tanács sietve megküldi felterjesztés formájában a Helytartótanácsnak.²⁸

A kassai gyár 1803 végén – íme – már olyan erő, melynek akarata a városi tanáccsal szemben is érvényesül. A gyártási statisztika is ugrásszerű fejlődést tükröz: 1802 augusztusától az év végéig 5000 forintot vételeznek be készítményeikért, 1803-ban ennek négyszeresét, 19 027 forintot.²⁹ De nem lehet csupán az évi jövedelem adatán lemérni azt a társadalmi értéket, amelyet immár a gyár jelent. A számok mögött a dolgozók lelkes munkája áll, nagyszerű összefogásuk, amely a kassai köedénygyártás megteremtésére kovácsolta össze az abban munkálkodókat.

²⁷ Kassa város tanácsi jegyzőkönyv: 1803. november 17. 3053 sz.

²⁸ O. L. Helyt. t. 1803. Fons 18, Pos. 39. – Kassa városi tanácsi iratok No. 3101. – 1803. november 25. – A királyi Helytartótanácsához benyújtott folyamodással jutott tehát a gyár az addig csupán használatra átadott „közsáncz térek” végleges, örök áron vásárolt tulajdonába. Az adást az 1804. évi 2776-os számhoz mellékelt „örököt valló levél”-lel erősítették meg.

²⁹ Kassa város tanácsi iratai: 1804. évi szeptember 10. 2776 sz.

A mesterségbeli finomság növekedése oly mérvű, hogy a kassai edényeket a holicsei gyár is szeretné megvizsgálni. Már a róla szóló első újságközlemények megjelenésekor utasították is *Eger János György*-öt, a pesti kereskedelmi világnak a kapitalizmus előtti korszakbeli különleges és furcsa képviselőjét, hadseregszállítót és vállalkozót, hogy mielőbb a piacon megjelenjen, szerezzen néhány darabot. Izgatta őket, miért hirdetik olyképp, hogy a hazai és külföldi gyártmányokat szépségre, jóságra, különösen pompás formájukkal mind felülmúlják.

Az *Eger* által küldött darabokról szóló véleményüket egy szakértőjük írásba is foglalta: „Meg kell vallani – mondja –, könnyedség és máz tisztasága szempontjából nagyon takaros kinézésűek.” Hibául azonban felhozza, hogy a máz puha, a késnek könnyen enged, a gyártmányok ára pedig olyan magas, hogy emiatt a holicsei gyárnak sok félelemre oka nincs.

Ákárhogy is törik fejüket Holicson, a kassai gyár gyors sikerén változtatni nem lehet. A megfontolás, az ügyes szervezés, gondos gyártás, jó munkamenet és hozzáértő vezetés harmóniába csendül össze s az eladott edényekért egymagában 1804 januárjában 2570 forint folyik be a kasszába, ugyanakkor számos megrendelés várt további teljesítésre. És már tulajdonképp az a fontos, hogy évről évre ilyen hatalmas summákkal mérhető szépség hatol be a kassai otthonokba, ilyen nagy összegekkel tükröztethető módon javul a kassai családok higiénijája.

A gyár 1804 elejei állapotáról *Sennovitz Mátyas*, „az eperjesi szorgalom iskolának és azzal egybe kötött asszonyi nemet illető magános nevelő intézet” igazgatójának tudósítása ad hű képet.³⁰ Az egynehány magyarországi ipari létesítményről szóló cikksorozatát éppen a kassai kőedénygyár (Englische Steingutfabrik zu Kaschau) leírásával kezdi:

„Zu denen neueren in Ungern erst ohnlängst errichteten Fabriken gehört vorzüglich die zu Kaschau durch eine Gesellschaft patriotischer Freunde der Direktion des Herrn *Joseph Mohl* und des Werkführeres *Oswaldo Piwirottj* (sic), zweier solider thätiger Männer, etablierte Steingutfabrik in einer angenehmen Gegend der obern Vorstadt, deren innere schöne Einrichtung eine der zweckmäßigsten ist, und deren Erzeugnisse vor allem übrigen erbländischen, sowohl des billigen Preises (Ein Teller von der bessern Gattung kommt nur auf 10 kr zu stehen) als auch der Schönheit, Güte und Dauerhaftigkeit wegen, unstreitig vor allen übrigen von der Art, den Vorzug verdient. Diese erst seit einem Jahre im Gange stehende engl. Steingutfabrik, welche bereits täglich 52 Menschen beschäftigt und in kurzer Zeit noch mehrerer Verdienst geben wird, kommt immer mehr und mehr empor, und wird bei den vielen Vortheilei, welche dieselbe gegen alle übrigen erbländischen Fabriken dieser Art genieszt, indem alle zur Verarbeitung nöthiger und gehöriger Produkte und Materialien im Umkreise einer halben Meile auf dem städtischen Kaschauer Terrain zu finden sind, den Rang unter den ersten Fabriken der Monarchie behaupten, und diesz um so mehr, da von dem Eifer und den hiezu erforderlichen Kenntnissen des geschikten Werkführers, und der ünermüdeten Thätigkeit des Herrn Direktors *Mohl*, und der gan(zen) Gesellschaft sich alles erwarten lässt.

³⁰ Patriotisches Wochenblatt für Ungarn 1804. 2. (január 11.) 59–61.

Der löbl. Kaschauer Stadtmagistrat lässt es sich vorzüglich angelegen seyn, diese schöne aufblühende Industrieanstalt ganz zu begünstigen und wir können auch um so gewisser darauf rechnen, dasz jeder Biedermann und Patriot, zur angenehmen Pflicht es sich machen werde, dieses für das allgemeine Beste so nützlich und kostspielige Unternehmen, aus allen Kräfte zu unterstützen.“

Alapozott, fegyelmezett, jó munkát végző gyár lüktető élete vetül elénk e sorokból.³¹

Az 1804-es évben januártól augusztusig máris 17 053 forint értékű gyártmányt helyeztek el.³² A nyersanyag beszerzési nehézségeit is sikerrel hidalták át. Távoli helyekről kényszerültek ezt szállítani, most, szorgos kutatásokkal közvetlenül a város északi tájain, Kassa földesurasága alá tartozó s csupán félmérföldre eső, a kassai hegyekről látható, a Hernád mellett fekvő Tapolcsány és a búcsújárásokról nevezetes Kisfaluban (Maloweska) kitűnő fehér agyagot és mészhomokot találtak.

Virágzásban áll a gyár 1804 közepén, amikor a telekhasználati bérmentesség lejár s életbelép a bérfizetés. A fizetésnek akadálya nem lenne, a súlyos ezreket kivető gyári költségvetésben a 30 forintos évi összeg jelentéktelen. Még sem akarnak fizetni. Helyette radikális és végleges tulajdonként megszerzik ezt, a gyár rohamos területi növekedésével időközben már szinte parányivá zsugorodott telket: beadványt szerkesztenek és nem is vesződnek a városi tanács – számukra most már kicsinnyé törpült és elhanyagolható fórumával, – közvetlenül Budára, a Helytartótanácsához juttatják el. A „Societas Fabricae Vasorum Fictilium Anglicanorum Cassoviensis”-nek (ahogy a kassai kőedénygyár ez időben nevezi magát) 1804. július 30-án kelt folyamodványa büszkeséggel és öntudattal íródott.³³

Elmondják: azért társultak, hogy Kassa szabad királyi város keretében gyárat emeljenek. A tanács egy falrész, a belefoglalt régi romos épülettel együtt, 500 forintra becsülten,³⁴ ideiglenes joggal olyan módon bocsájtott a rendelkezésükre, hogy a terület a városi örökjog fenntartásával három évig mentes a bérfizetés alól azután pedig évi 30 forintot fizetnek használatáért.

A helyzet azóta ehhez képest már alapvetően változott: a gyár ugyanis költséget nem kímélve, minden erejével a falrész közelében számos telket örök áron megvásárolt. Mind a falrész telkeken, mind a falrészben a kezdő három év mentesítési kedvezményét, a háromszor harminc forintot messze túlhaladó építkezéseket végzett. A város által bérbeadott telek most már a gyári társaság telkeivel van körülvéve.

Az, hogy a gyár a tulajdonai közepette egy idegen telekkel bír – „miként azt mindenki megértheti” – a Társaság helyzetét károssá, terhessé teszi; mert a telek tulajdonosától függő társaság mindazt, amit a saját és a város díszére végrehajtandónak vél, kényelmességekben és javításokban nemcsak nem teheti, de nem is meri megtenni.

A gyár már annyira megalapozott és életképes, hogy a legjobb reményekkel

³¹ Mérei Gy., i. m. 65.

³² O. L. Helyt. tan. Dep. Commertiale 1804. Fons 18, Pos. 29. Gránátrepeszek által szaggatott, erősen sérült állapotban.

³³ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1804. Fons 18, Pos. 24. Szintén bombatalálattól sérült, kilyukadt s részben elrongyolódott.

³⁴ Itt már ravaszul „elkenték” a dolgot, hiszen az 1801-ben történt becslések többet mondtak. A gyár ezzel akarta elérni, hogy ha előáll a fizetési kötelezettség, csak 500 forintot fizessenek.

és bizalommal lehet a továbbiak elé nézni. Hasznos, olyan intézmény, amely által a hazai ipar ösztönződik, a belső kereskedelem nő, számos egyénnek kereseti lehetőségét nyújt. Miután minden támogatást megérdemel, ezek alapján arra kéri a Helytartótanácsot, lépjen közbe a város vezetőinél:

1) A gyár hitelének (*creditum Fabricae*) kárára van, hogy a gyárterület egy része és a megelőzőleg ott állt épület sem az övék. Ezért a telek és az épület 500 forintos áron örökös en edgetessék át.

2) Miután költséget nem kímél a gyár a tökéletes fokozatra emelésére, további hét esztendőre mentesüljön minden kontribució alól.³⁵

3) A Társaság 30 négyszögölön új épületet emel, amelyben – többek között – művészi angol malmot és négy kemencét épít. A szükséges anyagot (tégla és fedőcserepet), miután most nem kaphatók, készpénz ellenében a kívánt mennyiségben minden más igénylő előtt szolgáltatassa ki részükre a városi tanács.³⁶ Annál is inkább, mert az említett épület tűzveszély miatt zsindellyel nem fedhető és amennyiben a következő télíg a társaság ezt az épületet felépíteni nem tudja, ez munkáját nyomatókusan akadályozná („4 × 10 frt-nál nagyobb kárt okozna”).

Miközben e kérelem fut, a magyar királyi kancellária irattárában fekvő jelentések szerint³⁷ a kassai tanács megállapította: a gyári könyvek, számadások és feljegyzések mutatják, hogy a gyártásra szövetkezett egyének 30 000 forintos alapot (Fond) adtak össze és áldoztak a kőedénykészítés kassai létrehozására. Fáradhatatlan szorgalommal olyan gyártmányokat készít az üzemük, melyeknek kvalitásosoknak kell lenniök, hiszen a gyár nemcsak összes készítményét el tudja adni, de még távoli messzi helyekről is rendeléseket kap. A gyárban dolgozó félszáz „individuum”-on kívül napi 6–8 garnizonbeli alkalmi munkaerőt is foglalkoztatnak. Az 1802-es év második felében (az augusztus 1-ével kezdődött időben) elért 5000 és az elmúlt 1803-as esztendő 19 027 forintjával szemben 1804-ben az év elejétől nyár derekáig 17 053 rénes forint értékű árut forgalmaztak.³⁸

Ilyen kedvező körülmények között a gyár privilégium szerzésének ügye is rendeződik. 1804. augusztus 28-án a Helytartótanács a kassai városi tanácsnak tudtul adja,³⁹ hogy a városi tanács 1802. október 15-én kelt, 2779-es számú és 1804. február 7-én beadott 369-es számú felirataira öfelsége a kassai kőedénygyárnak a szabadalmat megadta s tulajdonosainak, valamint leszármazottaiknak biztosítja:

A gyár a „Kasierliche Königliche Priwilegirte Ungarische Kaschauer Englisch Stein Gut Fabrik” elnevezést használhatja, gyártmányait ezzel a jellel láthatja el és így ajánlhajta eladásra is. Az illetékes hatóságok előzetes beleegyezésével raktárakat rendezhet be. Tanoncokat vehet fel s azokat, mint valóságos segédek, inaséveik kitöltése után, felszabadíthatja.

³⁵ Ez már igazán szerénységtelenség.

³⁶ Ezzel alaposan a város nyakára mentek.

³⁷ O. L. A M. Kir. Kancelláriai Levéltár 7197/1804. számú iratai.

³⁸ Lásd erre vonatkozólag az O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1804. Fons 18, Pos. 29. sz. erősen sérült, bomlasztott, 1804. szeptember 12-i keltezéssel ellátott iratát is, amelyet az október 2-i ülés – az ügy közben kedvező elintézése miatt – akkor „ad acta” tett.

³⁹ A Helytartótanács 1804. augusztus 28-i 19 276. sz. rendelete és Kassa városi tanács 1904. évi 3084. sz. irata. Lásd még: Dep. Comm. 1804. Fons 18, Pos. 26. csomóban lévő iratokat is.

Adómentességi kérésüket az uralkodó „nem teljesítheti”; nem engedélyezi azt sem, hogy a gyár büntettet elkövető segédei és inasai (tanoncai) ügyében ne a hatóságok intézkedjenek. Ahhoz sem járul hozzá, hogy a gyár segédei és tanoncai katonáskodásra ne köteleztessenek.⁴⁰

A Helytartótanácsnak ez a leirata és rendelete, amelyet gróf *Brunswick József* írt alá, tulajdonképpen pátens kivonat. A császári királyi kiváltságot nyert kassai gyár kiakaszthatta tehát kapujára a kétfejű sasos címert, megnövekedett önérzettel munkálkodhatott, hogy a Monarchiában működő hasonló gyárak között a kevés elsők sorába küzdje fel magát.

A városi tanács magatartásában is változás áll be; a helyzet a függőséget enyhíti. Annál inkább, hiszen ha a tanács maradisága miatt valami sérelmes, vagy kedvezőtlen vágányra tolódik, a gyár megtalálja a módját, hogy a Helytartótanácson keresztül „felülről lefelé” intéztesse az ügyeket.

Ilyen eset a gyári épületek közé ékelődött városi telek ügye is. Most is a Helytartótanáctól jött le az utasítás a város vezetőségéhez, hogy információt adjanak a gyári kérelmekre vonatkozólag. Augusztus 29-én ennek alaján a tanács *Polinszky János*, *Rimanóczy József* és *Figura János* személyéből álló hármas bizottságot küld ki.⁴¹ Szeptember 10-én már írásba foglalják véleményüket.⁴² Engedékenység, megértés, szolgálatkészség jegyében készült a javaslat. Ha már maga a Helytartótanács ír le, nem lehet más a magatartás, mint belátni, hogy miután a gyár által kért telek özvegy *Fromné* és a város egy más beépített telkétől közre van véve s ugyanott már maga a gyári társaság is épületeket emelt, valószínűtlen, hogy az valaha is a város hasznára lehessen.

Az adómentesség ügyében nem foglalnak állást, mert az nem tőlük, még csak nem is a városi tanácstól, sőt magától a Helytartótanáctól sem függ. Magánúton nyert értesülés alapján úgy tudják, hogy megadását a Társaság reméli.⁴³

A város vezetősége kénytelen volt magáévá tenni a bizottság javaslatait. Mégis megragadták az alkalmat, hogy valami többletet hajtsanak be. Minthogy a telken történt építkezés miatt a gyár kényszerhelyzetbe került, emiatt a két év előtt 500 forintban átadott telek megváltási árát 600 forintra emelték.⁴⁴ Utasítják a városgazdát, hogy ezt az összeget vegye fel, a Helytartótanácsnak pedig jelentik, hogy a kemence és egyéb építkezéshez szükséges anyagokat ki fogják szolgáltatni s kiállítják az írást és igazolást, „hogy a helyi Angol Porcellán Gyárat elősegítsék, a használatra átadott romos épülettel együtt a területet, mely 1029 és kéthatod

⁴⁰ A gyártulajdonosok – amiként ezirányú kérelmükből kitűnik – „államot” akartak az államban, amikor azt kérték, hogy ők ítélkezhessenek.

A katonáskodástól való mentesítési részt a Helytartótanács kereskedelmi osztálya véleményezésre átküldte az országos biztonsági osztályhoz. Ez a fórum kilátásba helyezte, hogy ezentúl a kereskedelem és az ipar érdekében az ilyen irányú kérelmeket figyelembe fogja venni, de helytelennek véli, hogy egyes üzemek részesüljenek ebben a kiváltságban, mert ez a katonáskodás alól való kibúvást eredményezhetné. *Mérei Gy.*, i. m. 64.

⁴¹ Kassai tanácsi iratok 1804. évi 2618. szám.

⁴² Uo. 2776. sz.

⁴³ A *Preszburger Zeitung* 1802. február 26-i számában megjelent híradás úgy tudatta, hogy 1801. augusztus 5. óta áll fenn a gyár.

⁴⁴ A kassai városi tanácsi, 1804. szeptember 10-én kelt 2776-os számú irat felzetén, *Figura János* városi jegyző feljegyzésében a szeptember 12-i ülés határozatai között.

négyszöglet tesz ki, 600 rénes forintos örök jogon átadták, eladták és elidegenítették”.⁴⁵

Mivel az új épület építését a kiutalások bürokratikus elhúzódása és a hozzá szükséges anyagok legyártási lassúsága miatt nem tudták befejezni, a gyár vezetősége elhatározta, hogy a további szükségletek biztosításának szervezését önmaga oldja meg. Ezért már 1805 elején⁴⁶ kéri a tanácsot, megkezdett épületeik befedhetése és befejezése végett engedélyezze, hogy a miszlókai téglalapító mellett maguk állíthassanak égető kemencét fedélcserépek gyártására. Két képzett munkást is hajlandók átengedni *Tóth* téglakészítő szolgálatára. 1000 fedélcserép után 9 forintot fizetnek. A kemence felépítésére 15 000 fali téglát kérnek, pénzért; amint azonban a számukra szükséges 80 000 cserepet legyártják, átengedik a kemencét a városnak. Csupán azt kéri még, hogy a cserepek gyártásához 4000 darab, lábnyi hosszú deszkácskát is utaljanak ki.

Az 1805-ben eszközölt kőedénygyári építkezést a helybeli, kassai születésű *Nagy Jakab* mesterrel végeztették.⁴⁷

Ilyen előzmények után fejlődött s kapott lábra a „*Kassai Császári Királyi Kiváltságos Magyar Angolkőedénygyár*”. 1805-ben javában folyik a munka. Gyönyörűen keresnek, teljes értékű rénes forintok bőséges halmazát; devalváció még nincs. *Demian*⁴⁸ adatai szerint 52 ember dolgozik a gyárban, a gyártmányok szépek, tartósak.⁴⁹

Szilárdul a helyzet és kialakul a szerep. A kassai kőedénygyár immár – noha munkásainak egy része külföldi – mégis nagyszerű történelmi feladatot tölt be. Hivatása a magyar kőedény megerősítése, a magyar árut készítő és gyártók nevelése.

Közben – múlt epizódnak tűnő – kellemetlenségek is adódnak. Ilyen például az, hogy 1805-ben, egyik munkásuk, *Hamerle Frigyes* megszökik. Javait összefírják⁵⁰ és napirendre térnek az ügy fölött, mert nem sejtik, hogy e látszólag egyszerű és sajnálatos cselekmény miatt hat év múlva a gyárra súlyos bajok nehezednek.

1806-ban Kassa városa erőteljesebben foglalkozik a város fejlődését és terjeszkedését gátló ősrégi erődítési falak lebontásával és hasznosításával. A kőedénygyár is érdekelt ebben az ügyben, mert akkor már 2462 3/6 négyszögöl a gyár egész komplexusa. Mivel a falak szétosztása és felbontásakor megtörténhetik, hogy a gyártelepnek a felsőkapu kijárata felé eső határvonala bizonyos elváltozást szenved, *Muszenics József* mérnök figyelmezteti a várost,⁵¹ hogy az engedély kiadásakor építészeti fenntartási óvással éljen.

A rendezést végül is úgy intézik el, hogy az a telek, amely a város felső kapukijáratát teszi és amelyik „a kaszárnyából vezettetik”, továbbra is a város birtokában marad. A többire átadó levelet fogalmaznak s elrendelik, hogy a 915 3/6-od

⁴⁵ 1804. október 23-án (a szöveg végén október 26-i dátummal) a városi tanács elrendeli: „*Muszenics József* utasíttassék, hogy az adósság szempontjából a telket vegye számba”.

⁴⁶ Kassai tanácsi iratok, 1805. 631. sz.

⁴⁷ *Lyka K.*, Magyar művészet 1800–1850. (é.n.) 388.

⁴⁸ *Demian, J. U.*, i. m. I. 259.

⁴⁹ Holicsban az 1790-es években hat tisztviselő és 90 munkás dolgozott.

⁵⁰ Kassai városi tanácsi iratok, 1805. 560. sz.

⁵¹ Uo. 1806. november 17. 3232. sz.

négyszögölet kitevő telekrészért 30 krajcáros alapon 457 forint 45 krajcár a gyártulajdonosoktól a városi jószágigazgató által behajtandó. A november 17-i városi tanácsülés ennél továbbmenően kimondja, hogy „az angol porcellángyár fejlődésének segítése céljából örök áron eladott telket azzal a kikötéssel adtuk át, hogy azon a város díszére és a gyár szükségletére épület emeltessék. Olykép, hogy a város minden jogsérelme szorgosan kerültesse ki. Egyúttal a Csermely patak lefolyását, amely ezt a részt öntözi, illő állapotban legyenek kötelezettek konzerválni”.

A gyár díszes épületéről 1806-ban tehát még mindig mint megépítendő dologról beszélnek. Jelzik ugyanakkor azt is, hogy „a városi falak szétbontásának megkezdése alkalmából könnyen előfordulhat, hogy valami kis határ módosításra lesz szükség”. Kimondják, hogy „ezt minden háttat fordítás (vagyis vállvonogatás) nélkül tartoznak megengedni”. Amennyiben ezen részen épületet óhajtanak emelni, mielőtt alapjai megvetetnének, a tanácsnak jelentést tegyenek, hogy felülvizsgálat és a határvonal ellenőrzésére a város mérnökét kiküldhessék.⁵²

A kassai köedénygyárat létesítők az alapításkor⁵³ – hat évre szerződtek egymással. Ennek eltelte után – 1807-ben – *Rumy* kivált és üzemszét átengedte *Wirknernek*, *Mohlnak* és *Henszlmann-nak*. *Fedák* is kilépett az együttesből,⁵⁴ mert az adósságokat nem tudták tisztázni, a tőkék után járó kamatokat sem bírták fizetni, sőt társulásuk hat éve alatt a kiadások jelentősen felülmúlták a bevételeket. Legfőképpen az sújtotta őket, hogy az üzem munkásai 18–20 000 forintnyi kárt okoztak.

A megmaradt három társ – ugyanezen forrás szerint – végül tisztázta az üzem anyagi ügyeit, de a mérleg mégsem került egyensúlyba, 11 456 forint 09 krajcár volt a hiány. A sikkasztás és a városodás okozója *Franck József*, az „angol porcellángyár” piktora volt, akit emiatt a gyárvezetőség áristomba tett. Börtönében megmérgezte magát. Az ügy feltűnést és nyugtalanságot keltett s a városi tanács *Herke Györgyöt* és *Fedák Jánost* küldte ki az eset megvizsgálására. 1807. április 10-én kelt jelentésük szerint⁵⁵ a piktor április hó 5-én annak a serpenyőt

⁵² A Kassa városi tanácsi iratok (6046. sz. alatt) 1848-ban is megemlékeznek erről: „1806. november 17-én 3232 szám alatt kiállított örököt valló levél szerint tulajdoni jognál fogva a gyártulajdonosokat illeti. Szerződéseladási feltételül azonban az akkori vevőknek köteleességükké tétetett, hogy ezen szabad téren a gyár használatára szolgálendő, de a város díszét előmozdítandó erős anyagú épületet tegyenek, és Csermely folyó medrét jókarban föltartják; ha hogy pedig a sánctelkek szabályozásánál valami vonalhúzás és telek határainak, vagyis: mesgyéjének változását igényelné, ez iránti jog is feltartatott, Város részéről; – (Azonban az eladási feltételek meg nem tartása esetére semmi kötelék [sanctio] nem tétetett)”.

1848-ban ez a terület „botrányos állapotban, szemét gyűlhely gyanánt szolgáló és egészségtelenséget okozó szabad tér” volt, noha ártalmassága és közbotrányossága miatt már 1824-ben is helyhatósági intézkedések tétettek.

⁵³ *Mérei Gy.*, i. m. 65.

⁵⁴ Ezért remélhető, hogy a gyártás korai szakaszában készített kassai edények készítése ideje könnyen meghatározható. A gyár ugyanis a kezdő évek gyártmányai jelzésére átlókkal osztott hatszögű bélyeget használt. Fent, a mondatsszalagban lévő Kaschau város megjelölés a gyár székhelyét jelezte; a jegy hat mezőjének mindegyikében egy-egy betű volt elhelyezve. Ezek sorrendből, felülről jobbra haladva P W M R F H. Csakis *Pivirotti*, *Wirkner*, *Mohl*, *Rumy*, *Fedák* és *Henszlmann-nak*, tehát a gyártás igazgató-művezetőjének és az öt gyártulajdonos nevének monogramjai lehetnek. Miután *Rumy* és *Fedák* szerződés szerint hat év után, 1807-ben kiléptek az együttesből, az ezzel jelzett edények 1801 és 1807 között készülhettek. Nem később, mert különben nem lett volna értelme továbbra is olyan bélyegzőt használni, amely a Társulattól már kivált egyének monogramját is még magába foglalja.

⁵⁵ Kassai városi tanácsi iratok, 1807. évi 2198. sz.

vívó inasnak, aki ételét szokta hozni, *Pivrottí* gyármester hamisított aláírásával ellátott cédulát adott azzal az utasítással, hogy a *Potrigh* patikából hozza el számára a cédulán feltüntetett orvosságot. (A cédulán ez állt: Mercur Ruberum a 12 × zum Golt auf löschn *Pivrottí*.) Az inas e megbízásnak eleget tett, a vörös merkurt elhozta s *Franck* piktornak átadta.

Amikor szétszaladt a hír, hogy a piktör magát elemészteni akarta s a mérget bevette, a városi tanács két kiküldötte a városi fizikus és sebésztől külön jelentést kért. A sebész a mérget a megmérgezett piktortól ekkor már átvette. A piktör – (állítása szerint) – azért hozatta a mérget, mert börtönében eltetvesedett; kenőcsöt szándékozott belőle készíteni, hogy magát bekenhesse.

„Miután büntetésre méltó, hogy a patikus a felsőbb előírások és rendeletek ellenére vörös merkurt, vagyis arzenikumot kiadni merészelt”, a tanácsi megbízottak megidéztek *Potrigh József* gyógyszerészt is. Mentségére előterjesztette, hogy jogos a mérgek gyógyszerészeti kiadása minden gyári dolgozónak és mesternek, amennyiben foglalkozásában méregegre szorul. Ő ezt a bizonyos vörös merkurt (a cédulán feltüntetett állítás alapján) aranyoldás céljából adta ki, s az ott szereplő *Pivrottí* aláírás után hitte, hogy ezt valójában a gyári mester kéri. Tokba tette, szabályszerűen lepecsételte. Tudta, hogy az inas a gyárból való, gonosz gyanú táplálása nélkül kiadta.

E kellemetlenségek szerencsére múltó dolgok a gyár életében, hiszen az üzem már erős alapozottságú, kapacitása növekvő, híre és gyártmányai mindenütt ismertek, elterjedtek.

Az 1807–1808-as ipari országos felvétel (Status Fabricarum) szerint a 42 embernek foglalkozást adó üzem évi forgalma már 30 000 forintra nőtt. *Rumi Károly Györgynek* „az üzletemberek, kereskedők, újságolvasók, utazók és mások” részére készített földrajzstatisztikai műve⁵⁶ szintén dicséri az akkori 7300 lakójú Kassa gyárat s azt „eine gute Steingutfabrik“-nak mondja.

Schwartner Mártonnak a magyar királyságról készített statisztikája⁵⁷ a fellendülő magyarországi fajánsz- és kőedénygyárak közül a budait, a kassait, a pápait és tatait említi, hanyatlónak mondja a gácsit és a pongyelokit; a hazai gyárak közül a legelső és legnagyobb holicsei gyárat pedig minden várakozásnak megfelelően működőnek ítéli.

A leghitelesebb tanú és vallomástevő azonban maga *Albrecht Mayer* (Albrecht Edler von Mayer), udvari tanácsos, a holicsei gyár igazgatója (k. k. wirkl. Hofrath, geh. Kammer Zahlmeister und Director der k. k. Familien Herrschaften, Fabriki Director), aki 1809-ben, a holicsei gyárnak az ellenséges (napoleoni) invázió fenyegető kritikus évében, a szükséges nyersanyagok után is kutatva, beutazta az ország egyes szakaszait. Október 9-iki kelettel feljegyzi, hogy Kassán, Egerben és Budán járt, megnézte az ottani gyárakat, a gyártást is. Megállapítása szerint a kassai és a budai edények nagyon szépek.

A leghivatottabb szakértő szólal meg e sorokból. Száztötven év távlatából, a régmúltból, igazolásul, hogy a kassai kőedény is korszerűen alakította ki a gyári különlegességeket, a gyárat jellemző sajátosságokat. Koruk, az élet hiteles, reális termékei voltak. A kassai kőedény kialakulása és gyártása a történelem előremoz-

⁵⁶ *Rumi, K. G.*, Geographisch-statistisches Wörterbuch des oesterreichischen Kaiserstaates. (Wien 1809) 190.

⁵⁷ *Schwartner, M.*, Statistik des Königreichs Ungern. I. (Ofen 1809) 389.

gásának visszatükrözése. Haladószelleműen összhangba került a környezet jelle-
gével. Ha a reánk maradt emlékanyagot áttekintjük, látjuk, hogy a kassai kőedé-
nyek is éppen olyan karakterűek, olyan sajátosságúak, amilyen elegánsak, józanok
és szolidak voltak emberileg maguk a kassaiak is.

Mayer Tatán is megfordult, s ott – éppen úgy, mint a többi tehát a kassai gyár-
ban is – számos Holicson tanult s onnan elkerült munkással találkozott.

Egy másik feljegyzésében is visszatér a kassai edényekre s azt írja, hogy:
„Jenes Geschirr von Caschau, das weisse Englische ist ziemlich gut und man fin-
det solches in allen Orthen, das gelbe ist von lauter Springen sehr schlecht, Dottis
(Tata) und Ofen (Buda) äusserst mittelmässig.“⁵⁸

Már „savanyú a szőlő” Holicnak, mert a kassai edény elhódította a piacot.⁵⁹

1811-ben büszkén is hivatkoznak a kassai gyárosok az elért eredményeikre, a
városi tanácshoz intézett beadványukban:⁶⁰ „Már nemcsak Ő Felsége Monarchiá-
jában vannak elterjedve a gyártmányaink, hanem az már kiszivárgott a külföldre
is.”

MIHALIK SÁNDOR

⁵⁸ Schirek, C., Die k. k. Majolika-Geschirrfabrik in Holitsch. (Brünn 1905) 89.

⁵⁹ A gyárosoknak is társadalmi elismerésben van részük. Pivirotti ott sűrűg gr. Andrássy
Károly, Sikos Pál kereskedő, Füskuti Landerer Ferenc (a nyomdász), Schrammel Mihály, Zimmerer
Ferenc és Lasz gallner társaságában s 1809 októberében társaival a tanácshoz folyamodik, hogy a
városi faraktár melletti nagy laktanya irányában lévő teret engedjék át lövölde felállítására;
Mohl József pedig 1810-ben elnöke a kassai kereskedők társulatának. Kerekes Gy., A kassai ke-
reskedők életéből harmadfél század. (Bp. 1913) 150.

⁶⁰ Kassai tanácsi iratok: 1811. évi 1396. és Ad 1612 szám.

THE "ENGLISH WARE" FACTORY OF KASSA

At the turn of the 18th century in several places many attempts were made, almost simultaneously, to establish factories producing a creamcoloured earthenware – the so-called „English ware” – competitive to the products of the big Holics factory. One of these clever endeavours was realized at Kassa. At the time when an accomplished expert, experienced in practical equipment, versed in technical management and skilled in proceedings arrived, in the person of Osvaldo Pivirotti, at Kassa, the preliminaries of the foundation were realized. Pivirotti – born in Vinigo, in the Belluno parts of Veneto – had acquired a practice of some twenty years in equipping and running ceramic factories in Styria, Poland and Hungary; so he was a useful, capable expert. In 1801 three merchants of Kassa: J. Mohl, I. Henszlmann and J. Rummy, as well as the lawyer J. Fedák and the physician I. Wirkner, enter into partnership, concluding an agreement with Pivirotti for the management with the purpose of founding a factory on the ground east of the upper towngate, which area used to be the gun workshop of the gunsmiths.

The works of organization having proceeded rapidly, the factory started working in August 1801 and the earthenware of Kassa came into the markets. A year or so had passed from the foundation and the factory was active and productive to such an extent that the management applied for a privilege and the granting of the title „K. k. Privilegierte Ungarische Kaschauer Englisch Stein Gut Fabrik“. In the first half of 1804 their request was granted by the monarch and the factory with its fifty skilled workers and occasional hands of the garrison – 6 to 8 per day – was progressing on the way of success.

In the second half of 1802 there were 5000 Forints taken, in 1803 19 027 Fts, to mid-summer of 1804 17 053 Fts. That meant a good heap of money gained, for devaluation was not yet imminent.

The “English ware” factory of Kassa gained a firm footing on the field of Hungarian industry. Though a part of its workers had come from other countries, the factory played an important historical role. Its mission was the consolidation of “English ware” in Hungary, the instruction of manufacturers and makers of the Hungarian goods, in order to succeed in the purpose expressed by the founders as follows: “We are driven by patriotism, knowing that it is a waste to squander money on foreign merchandise when an equivalent one can be produced, fabricated, and effectuated in this country, too.”

HALLER FERENC TESTŐRKAPITÁNY EZÜSTSZABLYÁJA

A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának nagyértékű szablyaanyagában nem ismeretlenek a nemes anyagból készült, jeles ötvösmesterek jegyeivel ellátott darabok sem. A sokat publikált, világszerte ismert – részben a bécsi műkincsekből származó – anyag mellett figyelemre méltó az a testőrszablya, amelyet 1842-ben gr. Haller Ferenc kapott ajándékba testőri szolgálatának leteltekor a parancsnoksága alá beosztott testőröktől. Hosszú évtizedekig nem tudtuk történetét, nem ismertük alkotóját, ugyanis eredetére vonatkozóan a fegyvertár naplói csak szűkös adatokat tartalmaznak. Haller Ferenc, a híres testőrkapitány leszármazottja – jól lehet nagy buzgalommal gyűjtögeti az őseire vonatkozó adatokat – a kérdés megoldásában nem tudott segítségünkre lenni.¹

A testőrségről írott szakmunkák, feljegyzések, 1842-ben megjelent magyar és német nyelvű folyóiratok Haller személyéről szinte szünet nélkül közöltek híreket, említést téve arról a szablyáról is (1–2. ábra), amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum 1956 óta mint letétet kezel. A finoman, nagy hozzáértéssel megválasztott arányok, a díszítőmotívumok sokoldalúsága, nem utolsó sorban a penge felirata, az 1842-ben szolgálatot teljesítő 64 testőr nevének feltüntetése, ezen történeti értékű ezüstsablya részletesebb feldolgozását indokoltta tette.

Tulajdonosa, hallerkői gróf Haller Ferenc (3. ábra 4) 1795. március 24-én² a Kis-Küküllő vármegyei Kerelőszentpálon született. Katonai pályafutását az 5. ún. Sommariva vértess lovas ezrednél kezdte, mint hadapród. Alhadnagyi rangot 1813. október 14. után kapott a lipcsei csatában tanúsított hősiességéért.³ 1820. szeptember 10-én az O'Reilly könnyű lovasezredhez került és ugyanezen év decemberében főhadnagyi rangra emelkedett. 1822. május 1-én ezredsegédtisztnek és cs. kir. kamarásnak nevezték ki. November 30-án a császári 1. huszárezredhez került másodkapitánynak. 1823. január 31-én a 3. könnyű lovasezredhez vezényelték, ahol június 1-én I. kapitányi rang tulajdonosává lett. 1830. május 25-től a 9. huszárezred őrnagya, majd ugyanitt 1833. május 22-én alezredes. Ezredesi címhez 1835. május 29-én a 6. Württemberg huszárezrednél jutott. A testőrségnél 1837. február 10-től alhadnagy, de kivételes képességét méltányolva 1839. október 25-én főhadnagyi előléptetést kapott.⁴ 1842. június 16-án a testőrségnél betöltött magas állását feladta és mint tábornok a nagy vezérkarnál folytatta katonai pályafutását.

¹ Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 56.4293

² Ballagi A., A magyar királyi testőrség története. (Pesth 1842) 359. – 2.-át jelöl.

³ Uo. 360. A főhadnagyi ranggal szemben hadnagyi rangot emleget.

⁴ Megjegyezni kívánom, hogy a testőrség és a honvédség rangsorolása nem egyezett meg. A testőrségnél négy főbb tisztség volt ún. alhadnagy, megfelelő az alezredesnek; főhadnagy, a honvédségnél ezredes; alkaptány = altábornagy, s végezetül a kapitány – a honvédségnél tábornagi beosztás.

Horvát bánná történt kinevezését csaknem minden napilap első oldalán közölte. „Ő cs. s ap. felsége gróf Haller Ferenc ezredest a magyar testőrség főhadnagyát generálörnaggyá, Horvátország bánjává, a bánsági I-ső és II-ik számú határőrezred tulajdonosává egyszersmind valóságos belső titkos statustanácsosává . . . kinevezni méltóztatott”.⁵ Hivatalában 1845. október 24-ig szolgált, felmentését követően 1847. május 24-től Ferdinánd Károly főherceg főudvarmestere lett. Részt vett 1848-ban az Olaszország elleni hadjáratban, ahol altábornagyi rangra emelkedett. 1848. július 27-től Radetzky mellett teljesített szolgálatot. 1850-ben megszerezte a Vaskorona rendet és a Lipót rend nagykeresztjét, majd nyugdíjba vonult. 1856-ban újra alkalmazást kapott. 1857-ben az Udvar legfelsőbb tanácsadója. Február 9-én „gróf Haller altábornagy az összes elemi és gymnasialis iskolákat, a cs. k. egyetemi könyomdát . . . meglátogatni méltóztatott”.⁶ 1859. november 29-én lovassági tábornok, de a következő év áprilisában a hadsereg állományát véglegesen elhagyta. Ekkor kapta meg a Szent István rend nagykeresztjét. 1867-ben az újonnan felállított magyar kir. testőrségnél a részére felajánlott I. kapitányi beosztást elfogadta.⁷ 1869-ben életfogytiglanig tartó birodalmi tanácsosi cím tulajdonosává lett, mint az osztrák Urak Házának tagja halt meg Bécsben 1875. március 5-én.

A szablya pengéje gondosan kidolgozott Samsir penge. Enyhe íveléssel, erőteljes fokkal és fokélel. A fok vastagsága a keresztvas alatt 10 mm, a fokélnél ugyanakkor mindössze 4 mm. Pengéje és fokéle nincs élreköszörülve, ami bizonyítja díszfegyver jellegét. A fokél hosszúsága 310 mm, a penge szélessége 27 és 30 mm között váltakozik. Mindkét lapja gazdagon maratott. A díszítőmotívumok között tűnik fel az ajándékozó testőrök szövege, mely szerint „Legmélyebb tiszteltök s hálájok jeléül ajánlják a Magyar Testőrök – Nagyméltóságú Hallerkői Gróf Haller Ferencz szeretve tisztelt Fő hadnagyuknak” (3. ábra 1–2). Az ajánló szöveget az egyik oldalon a magyar királyi címerrel, a másikon a Haller család kilencágú koronával ékesített címerpajzsával zárták le. A címerpajzsok és a fokél irányában találjuk a testőrök neveit, mindkét oldalon négy sorban írva 32–32-es megosztásban. A testőrök létszáma tehát a parancsnok nélkül 64, jöllehet 1839. május 11-én számukat 60 főben állapították meg. Az anyagi helyzettől függően a testőrségi szabályzat állandóan változott, mereven ragaszkodtak azonban a testőrök fiatal korához⁸ és az öt esztendő szolgálatához, amely azért szabott ki, „miszerint ne csak az udvar díszül szolgáljanak, hanem hogy a haza hasznos polgárává növetessenek, ezáltal a magyarok szerencsájük alapját megvessék”.⁹ Ez alatt a „szerencse” alatt az udvar nyilvánvalóan az udvar iránti hűség bizonyítását, ill. az ebből származó előnyöket értette. Ezért érdemes a szablyán feltűnő testőrök életébe röviden bepillantani.

Ambró Albert 1823. április 19-én Adamócon született. A testőrségnél 1842. május 1-től 1845. február 5-ig teljesített szolgálatot Trencsén vármegye ajánlatára. 1867-ben kamarás. 1916. február 4-én Szentendrén hunyt el.

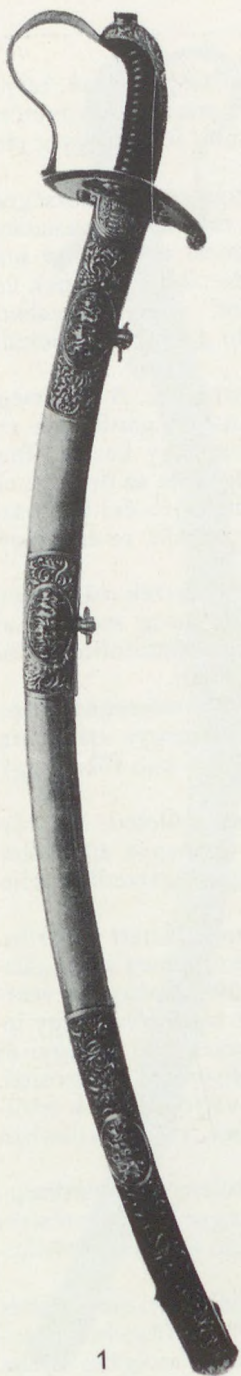
⁵ Erdélyi Híradó 1842. július 1.; Pesti Hírlap 1842. június 23.; Jelenkor 1842. június 22.

⁶ Pesti Hírlap 1857. február 15.

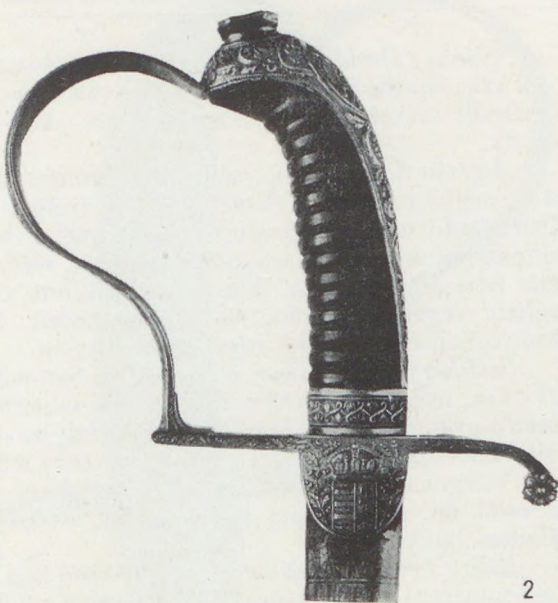
⁷ A korabeli lapok az eseményt részletesen ismertetik. (Pl. Pesti Napló 1867. november 10.

⁸ Eredetileg Mária Terézia határozta meg, hogy 18–22 év közötti magas és lehetőleg szép vonású ifjakat alkalmazzanak. „Akarom – mondotta –, hogy testem körül fiatal magyar sereg örködjék”. *Ballagi A.*, i. m. 363.

⁹ Uo. 370.

1

2

3

1. ábra

Andrássy Dávid 1816-ban Magyaróváron született, a testőrségnél 1838. május 1-től 1843. április 30-ig szolgált Moson vármegye ajánlatára. Leszerelését követően a második székely határőrezredhez került. 1844–46 között mint főhadnagyot emlegetik.

Asztalos Sándor 1821. május 5-én született Mármaroszigeten, a testőrségnél 1842. május 1-től 1845. december 18-ig szolgált Mármaros vármegye javaslatára. Kiemelkedő szerepet játszott a szabadságharcban. A solymosi ütközetben már mint százados vezette a magyar csapatokat, szétverte a román tábornok és ennek vezérével felakasztatta. 1849. február 8-án kivívta az „Aradi hős” címet. A szabadságharc végére alezredesi rangra emelkedett, Világos után Genfbe menekült, ahol párbajban halt meg 1857. február 17-én.

Balászházy Miklós 1822. január 28-án Sátoraljaújhelyen született. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig teljesített szolgálatot. A gárdától a 17. határőr gyalogezredhez került. A szabadságharcot mint főhadnagy kezdte, Branyiszkónál századosi rangra emelkedett. 1849. májusában megkapta az őrnagyi címet. Világos után Aradon ítélték halálra, majd a halálos ítéletet 20 évi börtönnre váltották fel. 1850. január 13-ig Aradon raboskodott. 1867. április 10-én Nagyváradon hunyt el.

Balásy Gergely (Balássy Gergely) 1820-ban született a Csíkszék vármegyei Kászonipéren. A testőrségnél 1841. május 1-től 1846. április 30-ig szolgált, az erdélyi rendek javaslatára. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcban mint tábornoki százados szolgált.

Bene István (Bene II. István) 1817-ben született Pesten. A testőrségnél 1840. május 1-től 1845. április 30-ig teljesített szolgálatot Pest vármegye ajánlatára. A gárdától alhadnagyi rangban vált meg, de a hadseregben 1846-ban főhadnagyi kinevezést kapott.

Bertha György Alajos 1817-ben a Vas megyei Farkasdiban született, a testőrségnél 1840. május 1-től 1845. április 30-ig szolgált Vas vármegye ajánlatára. A gárdától mint alhadnagyi vált meg. 1847-ig a Dom Miguel gyalogezredben teljesített szolgálatot.

Bezerédj József Alajos (Bezerédj József Alajos) 1818-ban született Győrött. A testőrségnél 1830. május 1-én Tolna vármegye ajánlatára kezdte meg a szolgálatot, 1840-ben és 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. 1843-ban visszatért Bécsbe. 1844. április 30-án mint testőrfőhadnagyi leszerelt. A szabadságharcban viszonylag gyorsan érte el a századosi, őrnagyi és alezredesi rendfokozatot. Leiningen tábornokkal tette le a fegyvert Világosnál. 1849. december 12-én halálra ítélték, a 16 évre változtatott várfogságának letöltését Munkácson kezdte, 1852. július 23-án kapott kegyelmet, 1868 áprilisában hunyt el.

Bémer Károly 1824-ben a Zemplén vármegyei Bottyán született. A testőrségnél 1842. május 1-től 1843. december 5-ig szolgált Ung vármegye felterjesztésére. 1849. januárjában Bem alatt harcolt, majd az orosz betörés után a bihari népfelkelést szervezte. 1893. január 21-én Aradon hunyt el.

Binder Károly 1819-ben született Medgyesen. A testőrségnél 1837. szeptember 1-től 1843. augusztus 31-ig szolgált az erdélyi rendek javaslatára. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A testőri szolgálat letelte után mint főhadnagyi Velencében folytatta pályafutását. Később városparancsnok lett Tirolban. Életét 1860-ig tudjuk nyomon követni.

2. ábra

Bogovich Róbert 1823. november 10-én a Zágráb vármegyei Kostajnicán született. A testőrségnél 1841. május 1-től 1843. február 19-ig Horvátország javaslatára teljesített szolgálatot.

Bolza Péter gr. 1824. augusztus 1-én a Fejér megyei Lovasberényben született. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig Békés vármegye küldötteként szolgált. A testőri szolgálatot követően a Schwarzenberg ulánus ezredben folytatta pályafutását. 1848. november 17-én az olasz harctéren esett fogságba és még ugyanazon év októberében rangjáról lemondott. Pozsonyban hunyt el 1881. április 10-én.

Bölcs Sándor 1816-ban Baksán született. Zala vm. ajánlatára került a testőrséghez 1841. május 1-én. Mint testőrőrmester szerelt le 1846. április 30-án. Pályafutása a 11. székely határőr huszárezrednél folytatódott, ahol a szabadságharc alatt őrnagyi rangra emelkedett. 1850. február 15-én halálra ítélték. 12 évi várfogságát Aradon kezdte, ahonnan 1852. július 17-én szabadult. 1856-ban halt meg.

Brauneker (Brauneker) Ottó br. Pozsonyban született 1818. január 4-én. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. május 1-ig teljesített szolgálatot Nyitra vm. ajánlatára. A testőri szolgálat letelte után mint alhadnagy az illir-bánáti határőr gyalogezredben folytatódott pályafutása.

Clemetis Gábor 1820. augusztus 24-én született Pilisen. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig teljesített szolgálatot Pest vm. ajánlatára. Mint százados harcolt Schwechátnál, később mint őrnagy a tábornokhoz került. Világosnál mint ezredes tette le a fegyvert. 1850. március 14-én 15 évi várfogságra ítélték, 1855. augusztus 28-án szabadon bocsátották. Részt vett az Almásy-féle összeesküvésben, amiért 14 évi fegyházbüntetést szabtak ki rá. Büntetéséből mindössze két évet töltött le. 1889. április 24-én halt meg.

Csernovics György 1818-ban Aradon született. A testőrségnél 1839. május 1-től 1844. április 30-ig teljesített szolgálatot Arad vm. ajánlatára. 1840-ben és 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. Szolgálati idejének letelte után a IX. Huszárezredhez került. A szabadságharcban mint honvédhuszár főszázados került fogságba. 1850. március 14-én Aradon ítélték halálra. A halálos ítéletet 12 évi várfogságra változtatták, amelynek letöltését Josephstadt-ban kezdte meg. 1851. február 28-án kegyelmet kapott. Damjanich tábornok feleségének testvére volt. 1887. június 23-án a Nógrád megyei Kálnóban hunyt el.

Dancs János 1817-ben Fancsikán született. A testőrségnél 1839. május 1-től 1842. október 31-ig teljesített szolgálatot Ugocsa vm. ajánlatára. A szabadságharcban századosi rangra emelkedett. Komáromban tette le a fegyvert 1849. szeptember 27-én.

Elek Ferenc 1817-ben a Szabolcs megyei Pazonyban született. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig teljesített szolgálatot Szabolcs vm. ajánlatára. A szabadságharc alatt a híres 9. zászlóalj, az ún. Veressipkás zászlóalj századosa volt, később ugyanitt őrnagy lett. 1852. augusztus 7-én már mint alezeredest ítélték halálra. A halálos ítéletet 15 évi várfogságra változtatták, melynek letöltését Munkácsen kezdte. 1888-ban hunyt el Hajdúdorogon.

Forgách Jenő gr. 1823. június 29-én Gácson született. A testőrségnél 1842. május 1-től 1844. október 21-ig teljesített szolgálatot Nógrád vm. javaslatára. A szabadságharcban századosi rangra emelkedett. 1858-tól cs. kir. kamarás, 1866. május 23-án Gácson halt meg.

3

4

1

*Legnagyobb tisztelők s hála-juk jelenl
ajánlják a Magyar Testőrök*

2

*Hűgyméltóságot Kallerközi Gróf Kaller
Terencz szendrőre tisztelt Fő hadnagyuknak*

3. ábra

Fratricsevics Ignác 1820-ban Zomborban született. A testőrségnél 1841. május 1-től 1846. április 30-ig teljesített szolgálatot Bács vm. javaslatára. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A testőri szolgálat letelte után a hadseregnél folytatta pályafutását. 1847-ben főhadnagy, 1859-ben már ezredes volt. 7 évvel később tábornok, megkapta a Vaskorona rendet, sőt 1885-ben, – érdemeinek elismeréséül, a Lipót-rend nagykeresztjét is. Bécsben hunyt el 1887-ben.

Friebeisz József 1818-ban született Pesten. 1838. szeptember 1-től 1843. augusztus 31-ig Esztergom vm. ajánlatára teljesített a testőrségnél szolgálatot. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték, 1844-ben a kecskeméti ezrednél főhadnagyi rangot kapott.

Gabriel Ferenc 1818-ban született Gibarton. A testőrségnél 1831. május 1-től 1844. április 30-ig teljesített szolgálatot. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték, a testőri szolgálat letelte után a hadseregben folytatódott pályafutása, ahol a szabadságharc idején századosi rangra emelkedett, majd 1859-ben őrnagyi címmel nyugállományba vonult.

Gömör Gusztáv Nápolyban született 1822. február 25-én. A testőrségnél 1840. május 1-től 1845. április 30-ig teljesített szolgálatot Gömör vm. ajánlatára. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharc idején utász századosi rangra emelkedett, de olaszországi tartózkodása miatt hazai területeken kiemelkedő szerepe nem volt. A hadseregnél 1889-ig teljesített szolgálatot.

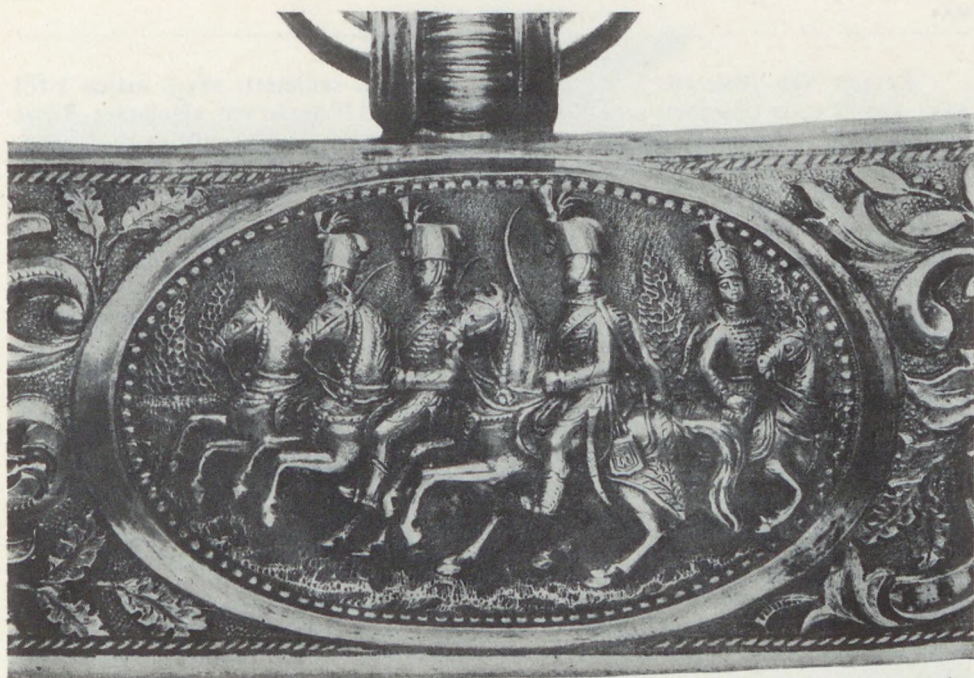
Hertelendy Ignác 1817. május 3-án született Szentmihályon. A testőrségnél 1839. május 1-től 1844. április 30-ig teljesített szolgálatot Vas vm. ajánlatára. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe rendelték. Leszerelését követően a hadseregben folytatta pályafutását, ahol 1852-ig mint kapitány szolgált.

Hollák Gusztáv 1816-ban született Aradon. A testőrségnél 1838. május 1-től 1843. július 22-ig szolgált Arad vm. ajánlatára. 1839-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A testőri szolgálat letelte után az udvari kancelláriánál dolgozott.

Jankovich Ignác 1821-ben született Eszéken. A testőrségnél 1841. május 1-től 1846. április 30-ig teljesített szolgálatot, 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcban századosi rangra emelkedett.

Jeszzenszky János (J. János Tamás) 1820-ban Beládon született. A testőrségnél 1840. május 1-től 1843. április 30-ig teljesített szolgálatot Bars vm. ajánlatára. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. Katonai pályafutása alatt a ranglistán gyorsan emelkedett, 1849-ben alezredes Guyon tábornok alatt. Világos után halálra ítélték, de kegyelemből 16 évi várfogságra változtatták az ítéletet. Aradon raboskodott 1850. július 10-ig. 1866. augusztus 16-án Pozsonyban halt meg.

Jeszzenszky Zoltán 1820-ban a Baranya megyei Megyefalván született. A testőrségnél 1840. július 1-től 1844. január 24-ig szolgált Baranya vm. javaslatára. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcban Baranya vm. nemzetőr századosa volt. Részt vett Komárom védelmében. 1885-ben Bükösdön halt meg.

1

2

4. ábra

Kaszap-Nep János 1817. február 16-án Pásztón született. 1839. május 1-től 1844. április 30-ig teljesített szolgálatot a testőrségnél Nógrád vm. ajánlatára. Részt vett a pákozdi, isaszegi, zsigárdi, parádi és komáromi csatákban, kitűnt Buda visszavételénél. 1869-ben az új hadsereg őrnagya lett. 1880-ban halt meg Losoncon.

Kerkápoly Mór 1820-ban Kővágóórsön született. A testőrségnél 1840. május 1-től 1845. április 30-ig teljesített szolgálatot Zala vm. javaslatára. A szabadságharcban gyorsan emelkedett a ranglistán, a 7. huszárezredben – amely csak töredékében csatlakozott a forradalomhoz – őrnagyi rangra emelkedett. Guyon tábornok alatt harcolt, 1849. június 14-én a hegyesdi csatában hősiességével kitűnt. 1850. március 14-én halálra ítélték, de a halálos ítéletet 10 évi várfogságra változtatták. 1852. július 24-ig Aradon raboskodott. 1888. március 5-én a Zala megyei Szenttamáson hunyt el.

Klapka György 1820. április 8-án született Temesvárott. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig teljesített szolgálatot Temes vm. ajánlatára. 1847-ben nyugállományba vonult, de 1848 márciusában a magyar kormány szolgálatába lépett. Budapesten hunyt el 1892. május 17-én.

Kolosy (Kolossy) István 1818-ban Sályiban született. A testőrségnél 1840. május 1-től 1845. április 30-ig teljesített szolgálatot mint az erdélyi területek küldötte. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcban az 1. székely határezred századosa volt. A fegyverletétel után Törökországba menekült. 1850. január 15-én Aradon halálra ítélték, majd az ítéletet 16 évi várfogságra változtatták. 1850. június 10-én kegyelmet kapott.

Konkoly-Thege Károly (Konkoly-Thege Károly) a Sopron megyei Nemesvisen született 1819-ben. A testőrségnél 1841. május 1-től 1846. május 1-ig teljesített szolgálatot Sopron vm. ajánlatára. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték.

Kürthy István 1820. augusztus 2-án Lengyeltótiiban született. A testőrségnél 1838. december 1-től 1843. május 1-ig szolgált Komárom vm. ajánlatára. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcban főhadnagyi rangról ezredesi rangra emelkedett. 1850. május 24-én halálra ítélték, majd az ítéletet 14 évi várfogságra változtatták. 1857-ben szabadult Komáromból. A Komárom megyei Koltán hunyt el 1898. október 27-én.

Latinovits László 1820-ban született a Bács megyei Borsodban. A testőrségnél 1840. május 1-től 1845. április 30-ig teljesített szolgálatot. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. Testőri szolgálatának letelte előtt, 1845 áprilisában öngyilkos lett.

Lendvay Rezső 1819-ben Algyógyon született. A testőrségnél 1841. május 1-től 1846. április 30-ig teljesített szolgálatot. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcot mint kapitány kezdte, de a komáromi csata után, 1849. július 11-én őrnagyi rangra emelkedett. 1850. január 18-án Aradon halálra, – majd 12 évi várfogságra ítélték. 1852. július 16-ig Munkácson raboskodott. Szabadulása után az újonnan felállított honvédseregben folytatta katonai pályafutását, 1876-ra ezredesi rangra emelkedett. Segesváron halt meg 1892-ben.

Lukács Miklós 1821-ben született Rábasömjén. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig szolgált Vas vm. ajánlatára. Katonai pályafutása a testőri szolgálat letelte után a 8. huszárezredben folytatódott. 1856-ban vonult nyugállományba. Zalaegerszegen halt meg 1861. december 12-én.

1

2

Majtbényi Kálmán 1820. augusztus 15-én született Komáromban. A testőrségnél 1841. május 1-től 1846. április 30-ig teljesített szolgálatot Nyitra vm. ajánlatára. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcban ezredesi rangra emelkedett. 1850. március 20-án halálra ítélték, majd a halálos ítéletet 10 évi várfogságra változtatták. Börtönéből 1853. december 14-én szabadult. Katonai pályafutását mint százados folytatta, 1871-re elérte az őrnagyi rangot. Kassán hunyt el 1884-ben.

Marikovszky Károly 1818. február 6-án Rozsnyón született. 1839. május 1-től 1843. május 25-ig teljesített testőri szolgálatot. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. 1843. június 22-én Bécsben hunyt el.

Máriássy János 1822. július 23-án Iglón született. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig szolgált Szepes vm. ajánlatára. Katonai pályafutását mint főhadnagy kezdte, 1848. október 25-én Szentpéternél és Fenlaknál szétverte a császári seregeket. Kiemelkedő szerepet játszott Klapka, Görgey és Dembinszky seregeiben. Budavár bevételénél ezredesi rangra emelkedett. 1849. november 27-én halálra, – majd 18 évi várfogságra ítélték. Aradon és Olmützben raboskodott, 1869-ben mint ezredes az újonnan felállított hadseregben folytatta katonai pályafutását. 1878-ban altábornagyi rangra emelkedett és a Lipót rend lovagkeresztjét, valamint a Vaskorona rendet is megkapta. Budapesten halt meg 1905-ben.

Mecséry Károly Albert 1823-ban Csémen született. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig teljesített szolgálatot Vas vm. ajánlatára. 1847-ben és 1848-ban az 5. huszárezrednél főhadnagy.

Mednyászký László br. 1819-ben Beckón született. A testőrségnél 1838. január 1-től 1842. október 8-ig szolgált Trencsén vm. küldötteként. A szabadságharcot mint főhadnagy kezdte, de a szerbek elleni harcokban tanúsított magatartásáért őrnagyi rangra emelték. Ezt követően a Lipótvárat védő Ordódy Kálmán mellé került. Tiltakozott a vár feladása ellen, ezért fogságba kerülése után Haynau 1849. június 5-én Pozsonyban felakasztatta.

Millenkovich Sándor 1815-ben Fehértemplomban született. A testőrségnél 1838. szeptember 1-től 1843. augusztus 31-ig teljesített szolgálatot Krassó vm. küldötteként. 1839-ben és 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. 1872. május 10-én mint őrnagy hunyt el.

Millenkovich Konstantin (M. Szilárd) 1822-ben Moraván született. 1841. május 1-től 1846. április 30-ig szolgált a testőrségnél, leszerelését követően a 8. szlavón határőr gyalogezredben folytatta katonai pályafutását.

Miskovits Sándor 1817-ben Sziszekén született. A testőrségnél 1838. május 1-től 1844. január 14-ig teljesített szolgálatot Bács vm. küldötteként. 1840-ben és 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. 1844. január 19-én hunyt el testőri szolgálata letelte előtt.

Móricz Károly 1819-ben Taracközben született. A testőrségnél 1837. december 1-től 1842. november 30-ig teljesített szolgálatot Mármaros vm. ajánlatára. A szabadságharcot mint alhadnagy kezdte és mint ezredes fejezte be. 1849. december 12-én Aradon halálra ítélték, majd a halálos ítéletet 16 évi várfogságra változtatták. Munkácson raboskodott 1852. július 16-ig. Mármarosszigeten hunyt el 1894. január 30-án.

1

2

Nyeregjártó János 1817-ben Somorján született. 1839. május 1-től 1844. április 30-ig szolgált a testőrségnél Pozsony vm. küldötteként. 1840-ben és 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcot mint főhadnagy kezdte és mint alezredes hadosztályparancsnok fejezte be a X. hadtestben. 1850. március 20-án halálra, – majd 16 évi várfogságra ítélték. 1856 áprilisában szabadult Aradról. Budapesten halt meg 1866. április 20-án.

Pongrácz Zsigmond 1818-ban Deménden született. A testőrségnél 1838. december 1-től 1843. november 30-ig szolgált Hont vm. küldötteként. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. 1855-ben hunyt el.

Pribék Ferenc 1819-ben Dévényen született. A testőrségnél 1839. május 1-től 1844. április 30-ig szolgált Sopron vm. küldötteként. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A magyar kormány 1848. október 16-án őrnaggyá nevezte ki, de betegsége miatt még ugyanazon év decemberében nyugállományba vonult. Ezt követően a császári seregben próbálkozott szolgálat-tal, de 1849. augusztus 31-én innen is nyugállományba kellett mennie. Wiener-Neustadtban hunyt el 1850. február 16-án.

Prónay István 1822-ben Romhányon született. A testőrségnél 1841. május 1-től 1845. május 16-ig szolgált Nógrád vm. küldötteként. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcban 1848. november 1-től százados, majd kapitány. 1849 elején sebesülten Windischgrätz fogságába került. Romhányon hunyt el 1898. július 29-én.

Prussinszky (Pruzsinszky) Sándor 1816-ban Sopronban született. 1839. május 1-től 1842. október 31-ig teljesített a testőrségnél szolgálatot Liptó vm. küldötteként. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharcban tüzerfőhadnagyi rangra emelkedett, Világos után a máramaros-szigeti bányagazgatóságnál folytatta működését.

Sígray Jenő gr. 1817-ben született Győrött. A testőrségnél 1838. február 1-től 1843. január 31-ig teljesített szolgálatot Győr vm. küldötteként. 1839-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. 1844–1847 között a hadseregben teljesített szolgálatot mint főhadnagy.

Spiesz (Spies) György 1818-ban Mosonban született. A testőrségnél 1839. május 1-től 1844. április 30-ig szolgált Moson vm. küldötteként. 1840-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. Testőri szolgálatának letelte után a császári könnyű lovasezredben mint kapitány folytatta katonai pályafutását. 1858. július 1-én vonult nyugállományba.

Stoikovits (Stoikovich) Mihály 1819-ben a Krassó Szörény vm.-i Bosovicsban született. A testőrségnél 1841. május 1-től haláláig, 1843. június 25-ig Temes vm. küldötteként teljesített szolgálatot.

Szabó Imre 1820-ban született Kőszegen. A testőrségnél 1841. május 1-től 1846. április 30-ig teljesített szolgálatot mint Vas vm. küldötte. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharc kezdetén hadsegéd a Hadügyminisztériumban, majd innen Párizsba attasénak ment. Visszahívását követően tábornoki alezredes volt Görgey mellett. Mint ezredes hadügyi államtitkár fejezte be a szabadságharcot. Világos után Londonba távozott, ahol 1865-ben hunyt el.

Szulinyi Rudolf 1818-ban Nagyszombatban született. A testőrségnél 1840. május 1-től 1845. április 30-ig teljesített szolgálatot Pozsony vm. küldötteként. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. Testőri szolgálatának letelte után mint dragonyos főhadnagy működött. 1860-ban vonult nyugállományba.

Udvarnoký Béla 1818-ban Bécsben született. A testőrségnél 1838. augusztus 1-től 1843. július 31-ig teljesített szolgálatot Pozsony vm. küldötteként. 1839-ben a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. A szabadságharc alatt mint főhadnagy Temesvárott teljesített szolgálatot, de katonai beosztásáról rövidesen lemondott. 1848. június 19-én újra szolgálatra jelentkezett az 5. zászlóaljnál. Március 5-én mint őrnagy sebesült meg. Pozsonyban halt meg 1875-ben.

Udvarnoký Geíza (Géza) Bécsben született 1823-ban. A testőrségnél 1842. május 1-től 1847. április 30-ig teljesített szolgálatot Pozsony vm. küldötteként. Leszerelését követően a Palatinus huszárezredben alhadnagy, de 1848. április 16-án a szabadságharc időszakában főhadnagyi kinevezést kapott. 1849 januárjában századosi rangot ért el. A kápolnai csata után, 1849. február 28-án, fegyveremértés miatt Görgey Mezőkövesden agyonlövötte.

Várady Gábor 1820. november 1-én született Máramaroszigeten. A testőrségnél 1841. május 1-től 1843. június 30-ig teljesített szolgálatot Máramaros vm. küldötteként. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. Leszerelése után ügyvédi irodát nyitott, majd a szabadságharc kitörésekor hadsereget szervezett. Ő alakította ki a 105. zászlóaljat Máramaroszigeten. Világos után Bécsben bújosott, később ügyvédi pályán folytatta közéleti tevékenységét. 1906. november 11-én hunyt el szülővárosában.

Vécsey Adolf 1820-ban született Pesten. A testőrségnél 1842. május 1-től 1845. február 15-ig – haláláig, Pest vm. ajánlatára teljesített szolgálatot.

Vermes Ignác 1819-ben a Pozsony megyei Nagybudafán született. A testőrségnél 1839. május 1-től 1844. április 30-ig teljesített szolgálatot Pozsony vm. ajánlatára. A Hannover huszárezredben főhadnagyi rangot ért el. A szabadságharcban kapitányi kinevezést kapott. Görgey tábornok közvetlen környezetéhez tartozott, a komáromi csatában tanúsított hősiességéért őrnagyi rangra emelték. 1850. január 18-án halálra, – majd 16 évi várfogságra ítélték. A munkácsi rabkórházban hunyt el 1851. május 16-án.

Vincze Mór 1819-ben a Fejér megyei Bönyben született. A testőrségnél 1840. május 1-től 1844. március 5-ig teljesített szolgálatot Győr vm. küldötteként. Szülővárosában hunyt el 1875-ben.

Zaicx (Zaitz) *Erő* 1823-ban Bécsben született. A testőrségnél 1843. május 1-től 1847. április 30-ig Pozsony vm. küldötteként teljesített szolgálatot. Testőri szolgálatát 1856-ig a hadseregben folytatta pályafutását.

Zengevall Károly Zágrábban született 1815-ben. A testőrségnél 1840. május 1-től 1845. április 30-ig teljesített szolgálatot mint Horvátország küldötte. 1843-ban a pozsonyi országgyűlés testőrkülönítményébe vezényelték. Testőri szolgálatát alhadnagyi rangban a 12. gyalogezredben folytatta katonai pályafutását.

Az életrajzi adatok egybevetése kétségtelenül igazolja, hogy az udvar elgondolásai nem teljesedtek maradéktalanul. Az uralkodót közvetlenül szolgáló 64 testőrből a forradalom és a szabadságharc periódusában tanúsított magatartásért

16 „kiérdevelte” a halálos ítéletet is és csak az udvar félelmének köszönhető, hogy a halálos ítéleteket súlyos börtönbüntetésre változtatták. Így is Mednyászký László br. 30 éves korában Haynau ítélete alapján mártírhalált szenvedett. Ezúttal nem beszélünk azokról, akik Világos után elmenekültek, bújdosnak és így nem kerültek az elnyomó hatalom bíróságai elé. Ha ezeket is figyelembe vesszük, a szablyát a magyar szabadságharcra összefüggő ereklyeanyagunknak is tekinthetjük.

A keresztvas és a felirat közötti részt vizsgálva az ún. pengetoldaton megtaláljuk a készítő gyár nevét s a szablya sorozatszámát. Ezek szerint I. H. Haussmann készítette Bécsben. A 424-es sorozatszámra ezúttal nem térünk ki, ugyanis a szablya hüvelyének tárgyalásánál kénytelenek leszünk a kérdéssel még röviden foglalkozni.¹⁰

A keresztvas alatt két félköríves lezárású, poncolt alapú tölgykoszorúban Magyarország és Erdély címere látható (2. ábra 3). A függöny szélessége 34 mm, magassága 27 mm, szépen egészíti ki ezt az ovális, kissé domborított 120 mm hosszú és 100 mm széles háritólemez. Megtaláljuk rajta a bécsi ötvösmester jegyét I. H. H. betűkkel és a 13-as finomsági jegyet 1840-es évszámmal.¹¹ A függöny két db 4,6, ill. 4,7 g-os vésett felületű csavarral felerősített (1. ábra 3). A háritólemez súlya 161,8 g. Így a szablya hüvely nélkül felszerelt állapotban 999,6 g. Az ovális test mindkét oldala 8 mm szélességben poncolt alapon harántcsíkos keretelésben egyfelől tölgy, másfelől babérkoszorúval övezett. Felül babér- és tölgykoszorúban Magyarország és Erdély címere látható (2. ábra 3). A tölgy kihangsúlyozott használatát az európai népek legrégebbi természetvallásos mítoszával és művelődésével hozhatjuk kapcsolatba, amely 1841. december 29-én kiteljesedett azzal a ténnyel, hogy Vilmos nagyherceg, Németalföld királya, megalapította a Tölgykoszorú rendet. Ugyanakkor a babérkoszorú gyakori alkalmazásának indítóokára nem térünk ki, mivel közzismert, hogy a babér a görögöknél is már a dicsőség és érdem jelképe volt.

Sokkal érdekesebb a kutató számára a keresztvas függönyén, valamint a háritólemezén feltűnő Magyarország és Erdély címere (1. ábra; 2. ábra 2). Erre vonatkozóan már az 1760. május 13-án kihirdetett utasítás némi tájékoztatást nyújt, amikor kimondja: „... magyar, horvát, slavon és erdélyi ifjúság soraiból testőrség alakuljon”. Erdélyt azonban Magyarországtól elkülönülő nagyfejedelemségnek kezelték, ezért a testőrségi jelvényeknek, sőt magának a palotának is tükröznie kellett a bécsi udvar finom műveltségi köreiből kívánczó ifjúság törekvésein túlmenően a birodalmi megoszlást is.¹² A testőrségi palotában, amely tulajdonképpen Trautson palota Bécs egyik előkelő városrészében – a Szent Ulrich városrészben – s amelyet a barokk kor nagy osztrák építészé Bernhard Johann Fischer von Erlach alkotott – az első emeleti középső ablak felett a magyar, míg a Neustiftgasse-i oldalon a kapu felett Erdély címere ékeskedik.¹³ A hét dombon épült hét kastély, a nap és a növekvő hold, valamint a jobbra néző fekete sas megmunká-

¹⁰ I. H. Haussmann neve a magyarországi ötvösjegyek könyvekben ismeretlen. Működésére vonatkozó adatokat Bécsből a mai napig sem kaptuk meg.

¹¹ Knies, K., Die Punzierung in Oesterreich. (Wien 1896) 73.; A bécsi jegy ábrázolását lásd az V. ábrán. A vonatkozó kísérő szöveg: 13 löthige Punze für Silber vom Jahre 1840.

¹² Illésy J., HK 8(1895) 389.

¹³ Uo. 524.

lása ugyanúgy részletekbemenő, aprólékos, mint a magyar címeré. Ebben a formában a szablya kihangsúlyozott díszítőeleme feltétlenül tükrözi az uralkodó „divide et impera” politikáját a XIX. század 40-es éveiben. Ezt a gondolatot leegyszerűsítve Wesselényi úgy fogalmazta meg, „helyzetünk valóban rendkívüli, nálunk a magyar király törvényes akarátja ellenkezésben van az erdélyi fejedelemség akarójával, az egyiknek úgy hódolhatunk, ha a másik iránt engedetlenkedünk . . .”¹⁴ A háritólemezen (a szakirodalomban szűrőlap néven ismeretes) szabályos elosztásban még két haditrófeát láthatunk (1. ábra 3). Mindkettő összzhatásában szimmetriát képez, de részletekbe menően feltétlenül kifejezésre jut bennük a 40-es évek katonai szervezete, amely a testőri állomány nagy részét folyamatosan szolgáltatta. Természetesen ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy a megyék irányító, ajánló szerepe megszűnt. A 30-as évek második felében is inkább a polgári származású ifjak előretörése miatt elégedetlenkednek. Láthatjuk ezt Moson vm. 1836. március 28-án előterjesztett követelésében „... jövőre annak kebelébe (mármint a testőrség kebelébe – Szerző) csak azok vétessenek be, kiket kétségen kívül helyezett nemességük és egyéb testi és lelki tulajdonságuknál fogva a megyékajánlandanak”¹⁵ Az ajánlás viszont, mint ez a testőri életrajzokból is kitűnik, elsősorban a katonai szolgálatot teljesítőket érinti.

Az első trófea királyi koronával ékesített, harántcsíkos peremű, mellette tűnik fel egy kétfarkú, díszítés nélküli hadilobogó, gömbön ülő zászlócsúccsal, valamint egy trombita és egy kézvédőpánt, szűrőlapos spádé. Ezután következik egy császári vértess sisak két zászlóval, szuronyos puskákkal. Ezek közül az egyik puská rövidebb, így feltételezhető, hogy alkotója karabélyt akart ábrázolni. A trófeát alul egy katonai kürt zárja le.

A második trófeát két lándzsacsúcsban végződő ulánus zászló nyitja meg, ezt császári sassal ékesített huszártársoly és a magyar szabadságharcból jól ismert, de még 1848 előtt rendszeresített tiszti szablya követi. Nem áll módunkban részletezni a trófeák összetételét, és nem is tartjuk szükségesnek annak igazolására, hogy a készítő a trófea gazdaggá tételéhez választékos anyagot használt fel.

A szablya ezüstből kidolgozott keresztvasa a függönyhöz szervesen csatlakozik (1. ábra; 2. ábra 2). Egész felülete poncolt alapú és tölgylevelekkel díszített. Vastagsága 5 mm, szélessége 10–20 mm között váltakozik. A keresztvasnak a fok felé eső része kissé aláhajlik, megvastagodik és hatszirmú rozettával lezárt. H: 130 mm. Kézvédőpántja a keresztvashoz hasonlóan ezüstből kidolgozott, kiöblösödik és fokozatosan 10 mm-ről 30 mm-re szélesedik. Harántcsíkos keretelésű, poncolt alapú, ovális mezőben a haditrófea ismételtén feltűnik. Az oválison kívül bőségesen lép fel a XIX. század elején oly kedvelt nagylevelű díszítmény. Ez a megmunkálás a magyar ötvösök előtt sem ismeretlen, amelyre Libay, Prandtner, Szentpéteri és mások bőséges példával szolgálnak.¹⁶

A szablya fekete markolata finoman kidolgozott, tizenöt bordás (1. ábra; 2. ábra 2). Markolatborítása zárt, harántcsíkos keretelésű, poncolt alapú, virág- és magmintás. Nagyméretű oválisban a haditrófea itt is ismétlődik, alapját ágyúcső,

¹⁴ Szilágyi F., Erdélyi Unio. I–II. (Pest 1864) 368.

¹⁵ Ballagi A., i. m. 340.

¹⁶ A XIX. sz. első évtizedeiből a Magyar Nemzeti Múzeum gazdag szablya-anyaggal rendelkezik. Feldolgozását a külföldi szakemberek is sürgetik, ugyanis e témakörből megjelent egyetlen munka: Wagner, E., Hieb- und Stichwaffen. (Praha 1966) a problémának csak töredékét oldotta meg.

hadiszekerce, császári sassal ékesített zászló, lándzsacsúcsban végződő hadilobogó, kürt, spádé, szablya stb. adja. A markolatnak legszebb része a gombot helyettesítő nyolcszegletes, csiszolt szélű, füstkvarcból kidolgozott, a Hallerek címerét ábrázoló pecsénnyomó (3. ábra 3).

A szablya hüvelye két felkötőpánttal és egy sarupánttal szerelt. Az utóbbi erősen megnyújtott, 300 mm hosszú. Az egyik felkötőpánt egyben torkolatpánt is, amelyen I. H. Haussmann neve, ill. a Waffnenfabrikant in Wien No 424 jelzés ismétlődik. Hossza 170 mm, tehát lényegesen nyújtottabb mint a középső pánt, amely alig éri el a 110 mm-t. Mindhárom pánt viseli a mesterjegyet és a bécsi finomsági jelzést. Megmunkálásuk azonos formában történt: harántcsíkos keretelésben, poncolt alapon, gazdag virágmotívumokkal körülvéve, nagyméretű oválisban testőrségi jelenetek ábrázolásával. A testőrfigurák ábrázolásán túlmenően azonban a magyar huszárság és az osztrák császári dragonyos egységek (6. ábra) is megjelennek, nyilvánvalóan üzleti érdekek miatt.

A testőr öltözete alapján ismerhető fel a középső pántegységen (5. ábra 2). A hagyományos vörös nadrág szabása, a rókaprémmel, kettős ezüstgombbal és süjtással, valamint rojtokkal, ezüst varratokkal ékesített dolmány és mente, ezüst szegélyű zöld öv, sárga csizma, a magyaros vörös főveg tollforgóval, a testőrruhákon nélkülözhetetlen. A formaruhát a panyókán viselt tigrisbőr és ugyancsak vállon átvett széles ezüst szegélyű, díszített katonai öv egészíti ki. A csaton a császári sas, mellén a magyar címerrel. Kezükben ott látható a rendeletileg előírt ezüstsablya. A testőrök fehér vagy szürke lovon ülnek, jól láthatók rajtuk a caf-rangos, ezüst lószerszámok, dúsan hímzett lótakarók. A magyar címerrel kombinált császári sas a lótakarókon is jelentkezik.¹⁷

A mondottak után a kard készítési idejét feltétlenül 1840 és 1842 közötti időre kell tennünk, és élesen el kell határolnunk az 1842. évi megrendeléstől. A szablya sorozatszáma is e nézetet támasztja alá.¹⁸ Felirata után kitűnik, hogy megrendelési ideje 1842. május 1. és május 10. között lehetett, ugyanis már azok a testőrök is szerepelnek rajta, akik a szolgálatot 1842. május 1-én kezdték meg.

Haller Ferenc testőrkapitány szablyájára vonatkozó kiegészítő adatokat csak a bécsi levéltár nyújthatna, amennyiben sikerülne a közel másfél évszázaddal ezelőtti, de ma még külföldön is ismeretlen Haussmann működési körét meghatározni, esetleg üzemének levéltárát felkutatni.

TEMESVÁRY FERENC

¹⁷ A kérdéssel részletesen foglalkozik: *Tisza-Beöi Hellebrandt K., A magyar testőrsegek névkönyve 1760–1918.* (Bp. 1939) 12.

¹⁸ A sorozatszám alatt nem szabad azonos típus 424-es tételét értenünk.

DER SILBERNE SÄBEL VON FERENC HALLER, KAPITÄN DER UNGARISCHEN GARDE

Verfasser behandelt den silbernen Säbel des Grafen Ferenc Haller. Im ersten Teile der Abhandlung schildert er das Leben des ehemaligen Kapitäns der ungarischen Garde und bespricht die Inschrift der Klinge. Er zitiert wörtlich den Text der Widmung: „Dem hochgeborenen Herrn Grafen Ferencz Haller von Hallerkő, ihrem geliebten und hochgeehrten Oberleutnant von den ungarischen Gardisten als Zeichen ihrer tiefsten Ehrfurcht und Dankbarkeit gewidmet.“ Danach löst er die Taufnamen der 64 Gardisten, deren Familiennamen in die Klinge des Säbels eingraviert sind und skizziert in einigen Zeilen ihren Lebenslauf. Im Zusammenhang zitiert der Das Gardistenreglement: „... damit sie (d. h. die Gärdisten) nicht nur zur Zierde des Hofes dienen, aber auch nützliche Staatsbürger werden sollen, um die Ungarn dadurch ihr Glück gründen können“ – und stellt fest, daß der Hof seinen Zweck, loyale Untertanen zu schaffen, nicht erreicht hat, denn ein bedeutender Teil der ungarischen Leibgarde wurde nach dem Friedensabschluß zu Világos zum Tode verurteilt.

Im zweiten Teil untersucht Verfasser Griff, Parierstange und Scheide. Er konstatiert, daß der Säbel in der Wiener Fabrik von I. H. Haußmann zwischen den Jahren 1840 und 1842 gefertigt wurde; dies wird auch durch die Feinprobe bestätigt, die die Jahreszahl 1840 aufweist, sowohl durch die Tatsache, daß der Säbel im Jahre 1842 geschenkt worden ist. Er analysiert die Ornamentik, die Wappen von Ungarn und Siebenbürgen und stellt fest, daß der Griffknauf aus Rauchquarz das eingravierte Wappen derer von Haller trägt.

Zum Schluß betont Verfasser die Wichtigkeit archivarischer Forschungen in Wien.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

Felelős kiadó: Nemes Iván

Műszaki szerkesztő: Gellért Andor

Készült az MSZ 5601-59 szabvány szerint

B/5 alakban, 19 A/5 iv terjedelemben, 1025 példányban

69.0269 Athenaeum Nyomda, Budapest — íves magasnyomás

Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

